

ПАУЛЬ КУУСБЕРГ
АНДРЕС ФОЖИАСИ

Роман



ТОШКЕНТ — 1979

Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Редколлегия

В. БОЙҚОВИЛОВ, И. ҒАҒУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ, З. И. ЕСЕН-
БОЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШҶОНОВ, МИРМУҲСИН,
Н. САҒАРОВ, Р. А. САҒАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ, П. ШЕРМУҲАМЕ-
ДОВ, О. ЕҚУВОВ, К. ЯШИН (Редколлегия раҳбари).

ББК 849ст
К 96

Русчадан
МИРЗИЁД МИРЗОИДОВ
таржимаси

Иккинчи нашири

Куусберг Пауль.

Адрес фожиаси: Роман/Русчадан М. Мирзондов таржима-
си; Редколлегия: ...К. Яшин (раҳбари).— Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1979.— 248 б. — (Дўстлик кутубхонаси, СССР халқла-
ри прозаси).

Эстон ёзувчиси Пауль Куусбергининг «Адрес фожиаси» романи автомобиль
ҳалокати билан бошланади. Бу ҳалокатнинг айбдори комбинат директори
Адрес Лапетеус. Адрес уриб юборган машинада унинг хотини ва дўсти
бўлади.

Бироқ роман олди-қочдилардан иборат эмас. Китобда автомобиль
ҳалокати билан бирга худбин Лапетеуснинг фожиаси ҳам ҳикоя қилинади.
Лапетеус ўз мавқеини сақлаб қолиш учун ҳақиқий муҳаббатидан воз кеча-
ди, севгилисидан юз ўгиради, ўртоқларидан тонади.

Бу роман инсонпарварликка, ҳақгўйликка ва олиҳимматликка чақиради.

Куусберг П. Происшествие с Адресом Лапетеусом. Роман.

ББК 849ст
С(9ст)

70303 — 88
К М352(04)—79 94—79—3708150000

1

Майор Лаури Роогас эшитган гапларига сира ишонгиси келмади. У автомобиль ҳалокати натижасида шикастланганларнинг фамилияларини такрор сўради.

Телефон трубкасида йўғон овоз эшитилди:

— ЭСБ 73-98 номерли «Волга»ни Андрес Адевич Лапетеус, ЭСБ 91-02 номерли «Москвич»ни Виктор Петрович Хаавик бошқарган. Унинг ёнида Реез Моханнесовна Лапетеус бўлган. Унинг кимлигини аниқладик, у «Волга» ҳайдовчисининг хотини экан.

Йўқ, ҳеч қандай янглиш йўқ эди.

Роогас тўсатдан Лапетеуснинг овозини эшитгандек бўлди: «Уша вақтда ҳозиргичалик ақлли бўлсам, сени Вильяндидан кеткизмасдим». Овоз шунчалик аниқ эшитилдики, гўё Лапетеус ёнгинасида тургандек туюлди...

Майор ташвишланиб сўради:

— Шикастланганларнинг аҳволи қандай?

— Андрес билан унинг хотинини «Тез ёрдам» машинасида касалхонага олиб кетишди. Иккови беҳуш. Дастлабки маълумотларга қараганда, Лапетеусдан умид йўқ, аҳволи оғир. «Москвич»нинг эгаси Хаавик тил тортмай ўлган.

Майор Роогас бу гапларни эшитиб, довдираб қолди. У Давлат автоинспекциясининг ходими эканлигини, шаҳар бўйича навбатчи билан жиддий суҳбатлашаётганини унутди. Юз берган фалокатда у негадир ўзини қисман айбдор сезарди.

Телефон трубкасида яна овоз эшитилди. Чамаси, лейтенант Филиннов майор мукаммал тафсилотлар кутяпти, деб ўйлади.

— Фалокат «Волга»нинг ҳаддан ташқари тез ке-

лаётиб, олдиндаги юк машинасини эҳтиётсизлик билан қувиб ўтиши натижасида содир бўлган. Машиналар «Волга» юк машинаси билан тенглашганда ёки тенглашай деганда уришиб кетган. «Волга» ҳайдаб кетаётган одам маст бўлган. Рўпарадан келаётган «Москвич»ни ўз вақтида кўрмаган. Ҳамма айб «Волга»да.— Трубкадаги овоз ўчди, кейин ўзгарган товуш билан қўшимча қилди:— Оғзидан худди пиво бочкасидан анқиётгандек гуркираб ароқ ҳиди келяпти. Ғаройиб тасодифни қарангки, бир машинада эри, бошқасида хотини бўлган.

Майор Роогас шуни эслаб қолдики, Лапетеуснинг хотини қишлоқда, Хаавик эса Ракверада бўлиши керак эди.

Бу фалокатнинг содир бўлишига мен ҳам айбдорман, деган фикр унда кучая борди. Шунингдек, Лапетеуснинг хотини билан Хаавикнинг бир машинада бўлганига ҳеч ақли етмасди. Роогасни қаттиқ ташвишга солаётган нарса шу эдики, у Лапетеуснинг уйида бўлган, уникидан алла-паллада чиқиб кетган эди. Лапетеус уни узатиб қўяётиб: «Ўша вақтда ҳовиргичалик ақлли бўлсам сени Вильяндидан кеткизмасдим», деганди. Лапетеус худди ўзини оқлаётгандек эди. Бунинг сабабига Роогас тушунмади. У меҳмондўст мезбоннинг қўлини қаттиқ қисди-да: «Сен билан Каартнадан ҳаммиша миннатдорман», деди. Буни у мулозамат тариқасида айтгани йўқ. Аҳволи жуда оғирлашган вақтда Хельви Каартна билан Андрес Лапетеус унинг жонига ора кирган эдилар.

Шу пайт бир вақтлар Каартна билан Лапетеус турмуш қурмоқчи бўлганларини эслади, шуниси қизиқки, кеча Хельви келмаган эди.

Кейин Лапетеус нима учун уни, Оскар Пидрусни, Антс Паювийдикни, Виктор Хаавикни ва Хельви Каартнани меҳмонга чақирдийкин, деб ўзига-ўзи савол берди. Рост, Хаавик билан Каартна келмади, лекин улар мукаллий эдилар-ку?! Эски фронтчи дўстларини кўргиси келгандир-да, деб ўйлади Роогас. Лекин унинг бошқа кўзлаган мақсади ҳам бор эди...

Лапетеус бегоналашиб кетганиданми ёки бошқа бирор сабабданми, ишқилиб, ўтиришлари қизимади, ланж ўтди.

Стол устидаги анча-мунча коньяк билан ароқ ҳам уларнинг кайфларини чоғ қилмади.

Бироқ шу пайт майор Лаури Роогас ўзини автоинспекция ходими эканлигини ўйлаб қолди. Фалокат бошлаган одам билан бирга ичгансан, деб ўзига-ўзи таъна қилди. Энди бу бахтсиз ҳодиса учун қисман у ҳам жавоб бериши керак. Аммо у ўзини бунинг учун айбдор деб ҳисобламаётганини тушунди. Бўлмаса айби нимада?

Лапетеус билан Хаавикни дўст деб билишарди. Лапетеус бошқалар билан алоқани узиб қўйган, фақат Хаавик билангина борди-келди қилар эди. Буни Лапетеус кеча кечқурун ўз оғзи билан айтди. Роогас ўзи кетганда Пидрус ва Паювийдик қолганини эслади. Яна Паювийдикнинг: «Гапнинг пўскалласини айтганда, менга кўзинг учиб тургани йўқ. Сен мени кўнглимни кўтариш учун эмас, ўз манфаатингни кўзлаб таклиф қилгансан», деган аччиқ-тизиқ гапларини ҳам эсга олди. Кейин улар ярашишди, бироқ айтилган сўз — отилган ўқ.

Хаавик келмади. Хельви Каартна ҳам. У Пидрусга, узримни айтиб қўй, афсуски боролмайман, ишда бандман, деб ундан илтимос қилибди.

Майор Роогас яна бир минг тўққиз юз қирқ олтинчи йили Лапетеус ва Хельви армия сафидан бўшаб келганларида уларга уйини таклиф қилиб, Лапетеус билан ғижиллашиб қолганини ҳам эслади.

Миясига лоп этиб бахтсиз ҳодиса тўғрисидаги фикр келди. Шуниси аниқки, Лапетеус Пидрус ва Паювийдиклар билан яна анча вақт ичган, натижада улар охирги автобусга ўтиришолмаган, электричкага ҳам улгуришмаган. Шундан кейин уй эгаси Пидрус билан Паювийдикни ўз машинасида олиб бориб қўйган. Қайтиб келаётганда авария юз берган. Лапетеус гараждан машинасини олиб чиқишига Пидрус билан Паювийдик йўл қўймасликлари даркор эди. Бироқ бундай енгилтаклик қандай оқибатларга олиб келишини кайфи бор одам қаердан ҳам биларди...

Лейтенант Филипповга ҳам, майор Роогасга ҳам Лапетеус уриб юборган машинада унинг дўсти билан хотинининг бўлиши ҳеч ақлга сиғмайдиган иш кўринарди. Лапетеуснинг гапига қараганда, хотини қай-

сиям қишлоқда бўлиши, бетоб холасига қараб туриши керак эди, дўсти эса кечқурун унга Ракверадан телефон қилган эди.

Хаавик билан Лапетеуснинг хотини қандай қилиб бир машинага тушиб қолди?

Роогас бу тўғрида бош қотиришни истамади. Ҳузига Ҳзи, Давлат автоинспекцияси старший инспекторининг вазифаси шикастланганларнинг Ҳзаро алоқаси билан эмас, автомобиль ҳалокатига тааллуқли материаллар билан шуғулланиши керак, деди.

Роогаснинг Лапетеусга юраги ачиди. У Ҳнлаб йҲлдаги ҳалокатларни текширган, дабдаласи чиққан машиналарни кўрган эди. У «Волга»нинг олдинги қисми-ю, мотори рижимланиб шофёрнинг Ҳриндигигача сурилиб келганини кўз олдига келтирди. Ҳриндиқда эса кўкрак қафаси эзилган, бир кун олдин уни жушчақчақлик билан меҳмон қилган одам бор. Ҳша одам билан у Великие Лукида бир кунда, қарийб бир соатда ярадор бўлган эди.

Майор Роогас негадир Виктор Хаавикни эсидан чиқариб юборган эди. Роогас Лапетеусни неча йилдан бери билса, Хаавикни ҳам шунчалик билишига қарамай у ҳақда Ҳйлагиси келмасди.

Роогас шаҳар инспекциясида бирор янги гап эшитмади. Юк машинаси шофёрининг гапига қараганда, «Волга» саксон-тўқсон километрлар чамаси тезликда, узоқни ёритадиган чироқни ёқиб, фонарь тагидаги кичик чироқни ёқиб-Ҳчириб келаётган экан. Юк машинаси унга жавоб сигнали қилолмабди, сабаби, рўпарасида олтмиш километрча тезликда «Москвич» келаётган экан. «Москвич» Ҳз вақтида узоқни ёритадиган чироқни яқинни ёритадиганига алмаштирибди. Бу гаплар ва ҳалокат юз берган жойдаги бекаму кўст текширишлар бир нарсани, бадмаст Андрес Лапетеус олдинда келаётган машинани қувиб Ҳтаман, деб рўпарадан келаётган «Москвич»ни уриб юборганини тасдиқлади. «Москвич»ни ҳайдаб келаётган одам сўнгги дақиқада машинани Ҳннга бурмоқчи бўлгану, лекин бари бир фалокатнинг олдини ололмаган. Ҳқдек учиб келаётган «Волга» «Москвич»ни сўл фараси томонидан урган.

— Оғзидан худди пиво бочкасида анқиётгандек гуркираб ароқ ҳиди келяпти,— деб такрорлади нав-

батчи лейтенант Филиппов.— Мен у ерга «Тез ёрдам» миниснаси билан баравар етиб бордим.

Касалхонага телефон қилинган эди, Лапетеус ҳали ҳушига келгани йўқ, деб жавоб қилишди.

Тунги ҳодиса Роогаснинг тинчини бузди. Нима билан машғул бўлмасин, фикри ҳадеб Лапетеусга қайтаверди.

Уч-тўрт кун олдин Лапетеус унга телефон қилган эди.

— Майор Роогас керак эди.

— Эшитаман?..

— Лапетеус гапиряпти. Унутмаган бўлсангиз, эсларсиз балки. Салом!

— Салом! Жуда яхши эслайман. Кўп йилдан бери учрашмадик.

— Ҳаммамизнинг ишимиз, ташвишларимиз ўзимизга етиб ортади... Мен эски жанговар дўстларимни кўриб, улар билан бир отамлашсам, деган эдим. Яқинба кун кечқурун бизникига бир келмайсизми? Дядрус, Каартна, Хаавик ва Паювийдиклар келишди.

— Таклиф қилганингиз учун катта раҳмат.

— Илтимосимни ерда қолдирмасангиз жуда хурсанд бўлардим. Мен Нимме¹да Моховая кўчасида тураман, уй номерим ўн етти. Транспорт соҳасида мутахассис бўлганингиз учун бу жой қаердалигини муфассал тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

— Албатта бораман.

— Жуда соз. Биз бир-биримиздан узоқлашиб кетдик, яхши эмас. Хўп, сизни соат олтида, бошқача қилиб айтганда, ҳужумга ўтар чоғимизда айтганимиздек ўн саккизу ноль-нолда кутаман. Моховая, ўн етти, эсингиздан чиқиб қолмасин. Яқинба кун кечқурунча хайр.

Лапетеуснинг таклифи кутилмаган воқеа эди. Роогас охириги марта қачон учрашганларини эслашга ҳаракат қилиб кўрди. Учрашганларига етти-саккиз йил, балки бундан ҳам кўп бўлган эди. Албатта, кўп бўлди.

¹ Н и м м е — Таллин четидаги ўрмонзор боғ, бу ерда шахсий уйлар қурилади. (Бу ердаги ва бошқа жойлардаги изоҳларнинг ҳаммаси таржимонники.)

У вақтда Лапетеус ўрмон саноати министрлигида ишларди. Ҳозир комбинат директори.

Лаури Роогас Андрес Лапетеус билан 1942 йил декабрь ойининг охирларида чоққина бир ғиштин бино учун, аниқроғи, унинг харобаси учун олиб борилган жанг вақтида танишган эди. Снарядлар бу бинонинг томини учириб, деворларининг ярмини қулатиб юборганди.

2

Уша вақтда бешинчи рота тўғридан-тўғри ҳужум қилиб харобазорга бостириб кирган эди. Биринчи взвод шу ерда жойлашишга буйруқ олди. Ротанинг қолган взводлари батальоннинг бошқа бўлималари билан бирликда ўнг қанотда ҳужумни давом эттирди. Кутилмаганда немислар қарши ҳужумга ўтиб, батальонни илгариги позициясига суриб ташлади. Биринчи взвод узилиб қолди.

Одамлар ярмисини синган ғиштлар босиб ётган эшик ўрнидан немиснинг қорасини кўргандагина взводлари ўраб олинганини билдилар. Шу туйнукдан улар бир соат илгари эмаклаб ичкарига кириб олган эдилар. Эшик бинонинг ғарб томонида, бизнинг одамлар шу ёқда бўлишлари керак эди. Биринчи взвод нуқул немислар яқинлашиб келаётган шарқ томонга қараб ўқ узмоқда эди. Энди бўлса бирдан орқа томонда мошранг шинель кийган немиснинг букчайган гавдаси кўринди. Паювийдик автоматдан ўқ узди, фриц хириллаб ғишт устига ағдарилди. Фриц бу ерда бир оз ётгач, Паювийдик тўнғиётган жасадни ғишт парчалари уюми орқасига ағдариб юборди. Ғиштдаги қон буғланиб турарди. Роогас буни аниқ кўрди. Гўё ғиштга жон киргандек бўлди. Улар ҳаракатга келди-ю, осмонга ғишт ва муз парчалари учди.

Уқлар патирлаб келиб ғовга тегиб пайраҳаларни ҳар томонга тўзитди.

Харобазорда озгина одам қолди. Взвод командири младший лейтенант Лапетеусни, сиёсий бўлим бўйича батальон командири ёрдамчиси капитан Пидрусни ва дивизия штаби вакили капитан Роогасни қўшганда йигирма иккита одам қолган эди. Младший лейтенант

қизиқ устида бир кўнгли ўз взводига чекинишга буйруқ бермоқчи ҳам бўлди. Бироқ шу заҳоти чекиниш ўлим билан барабар эканлигини фаҳмлаб қолди. Башарти немислар илгариги позицияларини эгаллаб олишган бўлса, взвод сайхонликдан ўтаётганида немисларнинг чапараста ўқига дуч келади. Харобадан бир неча соат кейинроқ қоронғи тушганда чиқиб кетишга уриниб кўриш бошқа гап. Ҳар қандай тўсиққа қарамай у дарҳол ёриб ўтишга қарор қилгандек эди. Батальондан узилиб қолганлари тўғрисидаги фикр азоб берар, нафасини бўғар, зехнини ўтмаслаштирар эди. Бироқ Лапетеуснинг ёнида энгашганча дераза ўрнидан комиссар қараб турардики, бу ҳол унинг кўнглидаги мақсадини амалга оширишига монелик қилар эди. Аллақердан бу ерга келиб қолган капитанни у назар-писанд қилмасди.

Команда берилмаса-да, одамлар ўзларича ўқ узишарди.

Лапетеус ҳалигидан бошқа биронта ҳам немисни кўрмади.

Капитан Пидрус унга:

— Ўқларни тежаш керак, — деди.

Уй ёнида икки-уч мина портлади. Бу ерга уларнинг қаердан учиб келгани номаълум эди.

— Оббо савил-э! — деди аллаким ҳам сўкиниб, ҳам нолиб.

Капитан Роогас зарда билан сўради:

— Бирор ерда эгасиз автоматми, милтиқми йўқми?

Немислар ярим соат чамаси эшиклар, деразалар ўрнини ўққа тутди. Учинчи бўлим командирлари ҳалок бўлди-ю, унинг автоматини капитанга олиб беришди.

Кейин ҳаммаёқ жимиб қолди.

Солдатлар буйруқни кутиб ўтирмай бўлиндиларда, деразалар тагига, снаряд тешиб юборган деворлардаги туйнуқлар олдига ётиб олишди.

Минаялар яна портлаб ёрила бошлади. Улардан бири нақ ғовга келиб тушди. Икки киши яраланди.

— Қаердан отишаётганини фаҳмлаяпсанми? Менимча, ўзимизнинг миномётлар. Бизнинг бу ерда эканимиздан хабарлари йўқдир-да?

Бу гапни младший сержант Хаавик оддий аскар Паювнийдикка айтди.

— Ҳеч ажабланадиган ери йўқ бунинг. Худди болалар боғчасининг энагалари сингари жанг қиляпмиз. Бироқ ҳозир бизларни немислар ўққа тутяпти,— деди Паювийдик.

— Кечаси «қуён» бўлиб қолиш керак,— деди Хаавик ўз фикрини билдириб.

Паювийдик тиззасини силади-да:

— Улим ҳақ, қаерга борма, ёқангдан олади,— деди.

Миналар тез-тез портлай бошлади.

Лапетеус, уйнинг ҳар бир томонида иккитадан қоровул турсин, деб топшириқ берди. Қолганларга ертўлага яширинишни буюрди.

Офицерлар ўзаро маслаҳат қуришди. Кўп ўтмай харобани қандай бўлмасин қимоя этишга қарор қилишганини ҳамма билди.

Қоронғи тушгач, миномёт ўти тинди. Кечаси взвод командири одамларни икки гуруҳга бўлди. Бир гуруҳи ертўлада дам олгани қолди, бошқаси деразалар ёнига ўрнашди. Бироқ ҳеч ким мижжа қоқмади. Кечаси соат ўнда ва тўртда немислар қоронғиликдан фойдаланиб харобага бостириб киришга уриниб кўрди. Уларни даф қилишди.

Эрталабга келиб ишга ярайдиган ўн иккита одам қолди. Кечга келиб эса беш киши: Лапетеус, Пидрус, Роогас, Паювийдик ва Хаавиклар қолишди.

Хайриятки, фрицлар буларни тинч қўйди. Буларнинг бешови ҳам шу кеча кўз юмгани йўқ. Фақат Паювийдиккина ўқ узиб бир оз мизғиб олар, кўз очиб яна ўқ узарди.

Уйқусизлик, очлик ва ташналик жон-жонларидан ўтиб кетди.

Эрталаб мина парчаси тегиб Лапетеус билан Роогасни ярадор қилди.

Соат 10.00 да бизнинг тўплар ва миномётлар шиғаб ўт очди. Снарядлар ҳатто харобада ҳам портлаб турди.

Хаавик:

— Бизларни ўлган деб ўйлашяпти,— деб қичқирди Паювийдикка.

Паювийдик ундан:

— Махорка борми? Йўқми? Менда бор. Ма, ўра,— деди.

Ҳадемай ҳужум бошланди.

Паювийдик билан Пидрус хароба ёнидан чопиб ўтаётган немисларни ўққа тутишди.

Хаавик гарб томондаги эшик олдида, гишт уюми орқасида ётар ва ташқарини кўздан кечирар эди, лекин ҳеч ким кўринмасди.

Полкларининг бўлинмалари харобага етиб келгач, Пидрус ярадорларни яра боғлаш пунктига юборишга буйруқ берди. Младший лейтенант Лапетеус кечқурун санитар батальонидан қайтиб келди, ўпкасидан яранган Роогасни фронт орқасига жўнатишди.

Паювийдик сўкина-сўкина хўжалик взводини ахтарди. Унинг қорни сурнай чалар, аллақасёққа гум бўлган ошпазларни сўкар эди.

Хаавик батальон командирига хароба мудофаасининг тафсилотларини маълум қилди. Дивизия газетасига ўзи хабар ҳам ёзди, орадан кўп ўтмай унга Қизил Юлдуз ордени беришди...

3

Бирдан майор Роогас ўша куни Андрес Лапетеус меҳмонга харобани сўнги дақиқагача бирга ҳимоя қилганларни таклиф этганини фаҳмлаб қолди. У яна шуни ҳам эсладики, жангдан кейин Лапетеус билан у анча яқинлашиб қолган эди. Улар қалин дўст бўлганлари йўқ, бироқ гоҳ-гоҳ унинг иккинчи батальоннинг бешинчи ротасига боргиси келиб қоларди. Бу ротага Лапетеус командирлик қиларди. У Паювийдик билан Хаавикни мана шу ерда учратди. Кейинчалик Хаавикни ошиғич офицерлар тайёрлайдиган ҳарбий мактабга юборишди. Ора-сира у ҳамшира Хельви Каартнани ҳам кўриб турарди. Бир вақтлар саҳар чоғида Лапетеус билан унинг ярасини шу қиз боғлаб қўйган эди.

Ҳа, Лапетеус фақат ўзи билан харобада бирга бўлганларни таклиф қилган, деб ўйлади Роогас кўнгли ййраб. У яна касалхонага телефон қилди. Лапетеус ҳали ҳам ҳушига келмаган эди.

— Хўш, аҳволи қалай ўзи?

— Аҳволи оғир. Мияси чайқалган. Қовурғалари синган. Ичига қон кетган. Боши ёрилган. Ҳозирча

аниң бир нарса дейиш қийин. Хали-бери унинг олдига одам қўймаймиз.

Роогас шуни фахмлаб қолдики, навбатчи врач уни ҳалокатнинг бош айбдорини тезроқ сўроқ қила қолсам, деб ҳовлиқаетган шошмашошар ходим деб ўйлапти. Унинг бўлса Андрес Лапетеусга жони ачияпти. У кеча кечқурун ўзини бегона, сипо тутгани, Лапетеуснинг аҳволига тушунмагани, тушунишни истамагани учун ўзидан ўпкаланди.

Майор Роогас Паювийдик билан Пидрусни қидириб топмоқчи бўлди. Уларнинг адресларини биларди...

Антс Паювийдик емакхонада шўрва ичиб ўтирарди.

— Утир,— деди у табуреткани кўрсатиб. Кейин шкафдан тоза тарелка олиб Роогасга шўрва қўйди.— Ич, ош бўлсин.

Гўё майор Роогас ҳар кун кечқурун келиб емакхонадаги стол ёнида мискадан шўрва ичадиган кундашунда меҳмондек, Паювийдик пинагини бузмай, унга оддийгина муомала қиларди. Тўғри, Роогас унга етти ёт бегона эмас. Душман ўқи остида бирга бўлган, кўча-кўйда учраб қолганда ҳол-аҳвол сўрайдиган, буфетдами, бардами пивоҳўрлик қиладиган одам ҳеч вақтда бегона бўладими? Улар бир-икки марта бир-бирлариникига меҳмонга ҳам келишган.

Майор Роогас шўрвадан уч-тўрт қошиқ ичиб:

— Лапетеус касалхонада,— деди.

— Нима қипти?— деди Паювийдик овқат ейишдан тўхтаб:

— Машинасини бошқа машинага уриб юборган, чалажон бўлиб ётибди.

— Қачон бўлган бу иш?

— Бугун кечаси.

— Нега бундай бўпти?

— У сизларни уйингизга элтиб қўймаганмиди?

Паювийдик майор Роогасга диққат билан тикилди.

— Йўқ. Мен поездга улгурдим. Пидрус уникида қолди. Уйлайманки, уни олиб бориб қўймаган бўлса керак.

Роогас, нега бундай деяпсан, деб сўрашга оғиз жуфтлади-ю, лекин индамади. Ахир у ҳеч кимни сўроқ қилаётгани йўқ-ку. Бунинг устига у бу ерга расмий равишда келгани йўқ.

— Кўнгилсиз ҳодиса,— деди Роогас.— Кечқурун бирга ўтирган эдик.

— Лапетеус жуда галати тутди-я ўзини. У, умуман, камгап одам. Ҳолбуки кеча ҳеч кимга гап бермади. Мен ёки Хаавикдек маҳмадоналик қилди. Хаавик дарвоқе келмади-я.

Роогас ўзи ҳам Лапетеуснинг сергаплигини пайқганини эслади.

— Хаавик ҳалок бўлди,— деди у.

Шундан кейин Паювийдикка ҳамма гапни оқизмай-томизмай гапириб берди. Ўзининг тахминларини ўртага ташлади. Лапетеус, сизларни уй-уйингизга олиб бориб қўйган бўлса керак деб ўйлаган эдим, деди. Мастликда кўпгина одамлар ноҳўя иш қилишади, деб қўшимча қилди. Кўпинча аварияни автомашина ёки мотоцикл минган маст одамлар қилар экан.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман,— деди Паювийдик.— Бу бахтсиз ҳодисамикин ёки бошқа бир баломикин? Хаавик — хотинбоз, буни ҳаммамиз биламиз. Бироқ дўстининг хотинига кўз олайтириши, шу ёшга етганда... Биз Хаавик билан унчалик чиқишмасдик, лекин бу кўргиликни унга раво кўрмасдим. Унга одам ачинади. Гулга ишқибоз эди-ю, тиканига тоби йўқ эди... Кеча Лапетеусга қаттиқ гапириб юбордим. Ҳаёт ниҳоятда чигал нарса.

Майор Роогас кетганидан кейин Паювийдик ўйлаиб қолди. Кеча кечқурун ўзининг собиқ рота командирига аччиқ-тизиқ гаплар айтгани учун ўзини койиди. Лапетеус эшикни очганидан бошлаб унга тирғила бошлади.

Уйни кўздан кечириб чиқиб, пичинг қилди:

— Худди кинодагидек-а.

Лапетеус буни хушомад деб тушунди.

— Ҳали баъзи камчиликлар бор,— деди у.— Бироқ, умуман, битган деса бўлади. Хотиним жуда бало — бу унинг иши. Йўлдан қайтариш қийин, хотинларни биласан-ку. Менга кўпроқ оддий шароит ёқади. Ҳашамсизроқ диванда ётиш кўнгилли, лекин аҳвол шундай бўлгандан кейин нима ҳам дердик.

— Сен ўзингни бу ерда яхши ҳис қиласанми?

«Чамаси, Лапетеус нимага шама қилаётганимни англамади,— деб ўйлади Паювийдик.— Йўқса, аста-секин кўниқяпман, деб жавоб бермасди».

Паювийдик Лапетеуснинг гапига!

— Мен бу ерда ўзимни жуда ҳам яхши ҳис қилардим,— деди астойдил.— Сенга ўхшаб дўстларни меҳмонга чақирардим. Совет кишиси коммунизмда қандай яшашини кўриб қўйишсин-да. Машғаллардан ибрат олишсин.

Паювийдик кечаги ўтиришни эслади-ю, нима қилардим унинг гашига тегиб, деб пушаймон бўлди. Кейин юзингда кўзинг борми, демай, шартта башарасига сен бизларни кўнглимизни олиш учун эмас, ўзингни ўйлаб таклиф қилгансан, деди-я.

Нафсиламр, Лапетеус ўн йил айрилиқдан кейин уларни нима мақсадда уйига чақирганини Паювийдик ҳозир ҳам тушунолмади. Ким билсин, балки унинг кўнглида бирор гап бормиди? Ахир ҳаловатини бузадиган нарса оз эмас-ку. Ҳаёт ҳатто Хаавикка ўхшаганлар учун ҳам айш-ишрат эмас.

Бир вақтлар Лапетеус билан чиқишиб юраверарди. Албатта, у бошлиқ эди, аввал взводга, кейин ротага командирлик қилди, унинг ўзи эса Лапетеусга қарам, қизил аскар эди, кейинчалик сержант, сўнг взвод старшинаси бўлди. Баъзан Лапетеус уни жуда қаттиқ койирди. Лекин уни ҳам ўзига тенг олиб, эркакчасига муомала қиларди. Ҳатто уни бир оз аярди ҳам. Бу ҳол айниқса бемаъни ҳужумдан кейин, бошқа роталар тазйиққа бардош беролмай, уларнинг взводи қуршовга тушиб қолганда яққол кўринарди.

Кейинчалик эса... Урушдан кейин дастлабки йилларда кўча-кўйда тасодифан учрашиб қолишса, учтўрт оғиз гаплашарди. Бир марта ҳатто қаергаям кириб ўтиришган, ўткир ичимлик ичиб ўтмишни эсга олишган эди. Улар бир-бирларини уйга таклиф қилмасдилар, Андрес ҳар сафар ваъда берарди-ю, ваъдасининг устидан чиқмасди. Лапетеус негадир ўзини четга олиб юрарди. Лекин ихтиёр унинг қўлидамиди? Ҳаёт ҳар кимни ўз йўлига солиб юборади, иш, янги танишлар ва дўстлар орттиришга мажбур қилади. Эллик иккинчи йилнинг охирларидами ёки эллик учинчи йил бошларидами, у бир куни Лапетеус билан суҳбатлашгани олдига борган эди. Бироқ у расмий иш билан боргани учун Лапетеус уни кабинетда қабул қилган эди. Шунда улар гапни гапга улаш учун урушни, роталарни эслашди. Лапетеус бу сафар меҳмонга

таклиф қилмади, лекин шундай бўлса ҳам фронтчи дўстларини соғинганини айтди. Шунда Паювийдик унга: «Қўлинг узун, қаёққа узатсанг етади, буйруқ ёзиб, тарқат, кимда-ким ҳақиқий гвардиячи бўлса, кўз очиб-юмгунча етиб келади», деди. Лапетеус унга жавобан лабини буриб, хўрсинди, у, четдан қараганда шундай, қўлим узун кўринади, аслида унчалик эмас, деди. Паювийдикнинг назарида Лапетеус, сенга ёрдам бериш қўлимдан келмайди, дейиш учунгина қўли қисқалигидан шикоят қилгандек бўлди. Паювийдик об-ласть ижроия комитетига зарурат юзасидан келган эди.

Лапетеус роталаридаги одамлардан фақат Виктор Хаавик билан борди-келди қиларди. Ҳозир у тобутда ётибди, унинг бошига Лапетеус етди. Паювийдикнинг фикрича, Хаавик билан Лапетеуснинг хотинининг бир «Москвич»да бўлиши бежиз эмасди. Паювийдик, Анд-реснинг хотини Хаавикнинг машинасида бўлганида бир гап бөр, деб биларди.

Кеча кечқурун Лапетеуснинг кўнгли алағда эди, ҳозир бунга Паювийдик тобора қаттиқ ишона бошлади. Умуман, Андрес Лапетеус жуда ўзгариб кетди. Алла-нарсадан норозидек, тинмасдан гапирарди, шу билан бирга уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Усини илгариги вақтидагидан бутунлай бошқача тутди.

Ишқилиб тирик қолсин-да, деб ўйлади Паювийдик. Кейин касалхонага бориб Лапетеусни кўришга жазм қилди. Ахир Лапетеус қандай бўлишига қарамай, фронтчи дўсти-ку. Бунинг устига ҳозир у бир неча йил муқаддам қуршовга тушиб қолганларидан бешбаттар ёмон аҳволда...

4

Майор Роогас Оскар Пидрусни ҳам уйидаг топди.

— Киришга ижозат этасанми?

Ҳарбий одат Роогаснинг қон-қонига сингиб кетган эди.

— Марҳамат, кир.

Роогаснинг назарида Пидрус уни кўриб хижолат чеккандек бўлди.

— Кир. Уйда яна бир меҳмоним бор, бироқ туя чўкса жой топади, деган гап бор-ку.

— Бемаврид келиб қолган бўлсам, узр,— деди Роогас кечирим сўраб.— Яхшиси, шу ерда гаплашиб қўя қолайлик. Сенда муҳим гапим бор.

— Сен уни танийсан. Биз бу ерда пичирлашиб турсак худди бошимда ёнғоқ чақади-я.

Майор Роогас назокатли одам бўлганидан истиҳола чекди. У Пидрус меҳмони аёл киши эканлигидан хижолат чекканини тушунди.

Хонада Хельви Каартна ўтирарди.

Роогас ҳайрату таажжубни жуда усталик билан яширди ва пошналарини бир-бирига уриб Каартна билан саломлашди.

Хельви диванга ўрнашиб ўтириб олиб, қандайдир қалин китобни варақларди. Унга қўл берди.

— Салом, ўртоқ майор. Сизнинг орзуингиз ўзи асида...

— Милиция хизмати,— деб Роогас шоша-пиша унинг сўзини бўлди.

Хельви ҳазил аралаш жиддий жавоб берди:

— Шоп-шалоп тақиш, демоқчи эдим.

Ҳаммалари кулиб юборишди.

Хельви Каартна ҳали ҳам жуда ёш кўринарди. Йиллар ўтиши билан у чиниққан эди. Бироқ ўша-ўша хушфёъллигича қолганди. Ўзини эркин тутиши, Роогаснинг тўсатдан кириб келганидан ҳеч қанча ўнғай-сиэланмагани Роогасга манзур бўлди. Шу заҳотиёқ нима мақсадда келганини, қачонлардир Хельви Каартна Лапетеусни севганини эслаб қолди.

Пидрус Роогасга кўз қисиб қўйди.

— Нима, яна даҳлизга чиқадиган бўлдикми?

Пидрус жуда ўринлатиб чандигандек қиқирлаб кулди.

Роогас гапни нимадан бошлашни билмасди. Диван столчасида бир даста дафтарларни кўриб сўради:

— Ўқитувчиликни ташлайсан шекилли?

— Нега энди?

— Илмий иш билан шуғулланаман, девдинг-ку.

— Аллақачон бошлаб юборганман,— деди Пидрус.— Икки йилдан бери ишляпман. Лекин ўқитувчиликни ташлаш ниятим йўқ.

— Кечир,— деди Роогас,— гапимни нотўғри тушунма.

Хельви Каартна ҳайрон бўлганича уларни кузатди. Роогасга шундай туюлди.

Пидрус заҳарханда қилди:

— Сен ҳам гапимни нотўғри тушунма. Уқитувчилик қилсам айб бўптими? Бизларда қандайдир аҳмоқона фикрлар пайдо бўлди. Булардан бири муайян иш олиб бораётган одамни назар-писанд қилмаслик. «Муайян иш» деган тушунча унчалик аниқ эмас, лекин ҳозир бундан жоизроқ ибора тополмадим. Ҳай, майли. Министрликларда ўралашиб юрадиган, комитетларда раҳбарлик қиладиган, идораларда ивирсийдиган ёки институтларда иғво билан шуғулланадиган одамларни уддабурон ва мўътабар деб билишади. Уқитувчиларга ва поликлиникаларда ишловчи врачларга омади келмаган одамлар деб қарашади.

Роогас изза бўлди.

— Мен ўйлагандимки...

Пидрус уни гапиргани қўймади.

— Кимни кўрсанг, мактаб уни қилмади, буни қилмади, деб нолийди, — деди гапида давом этиб. — Ёшлар билан ким шуғулланиши керак? Ҳозир шу нарса расм бўпти: кимда-ким ўзини жиндек бўлса ҳам филолог ёки адабиётчи деб ҳисобласа, дарров институтга, жилақурмаса нашриёт ёинки бирон-бир редакцияга кириб олишнинг пайдидан бўлади. Рассом расм дарсидан ўқитувчилик қилишга ор қилади. Хайриятки, хорларнинг раҳбарлари эркин касбга интилмайди, профессионал ансамблларга суқилмайди. Математиклар фақат кибернетика ҳақида ўйлайди. Бир вақтлар мактаб ўқитувчиси вазифасини ҳеч ким ерга урмасди. Эндиликда фақат умумлаштиришни-ю, директивалар беришни биладилар!

Хельви Каартна шодон кулди.

— Оғир бўлинглар! Оскар сизга эмас, менга ҳужум қиляпти. Сиз келмасингиздан бурун биз баҳслашиб ўтиргандик.

— Миннатдорман, — деди майор Роогас ҳазиллашиб. — Мен бўлсам тор-мор бўлдим, деб ўтирибман.

Пидрус тинчланди.

Бир оз сукунатдан кейин Роогас тилга кирди:

— Мен сизга нохуш хабар келтирдим. Виктор Хаавик ўлди.

Хельви Каартна қалтираб кетди.

— Қандай қилиб?!

— У кеча кечқурун Ракверадан телефон қилганди-ку!— деди Пидрус.

— Автомобиль ҳалокати,— деб тушунтирди Роогас.— Лапетеусни оғир аҳволда касалхонага олиб кетишган. Хаавикнинг машинасини у уриб юборган.

Хельви тахта бўлиб қолди. У катта-катта мовий кўзларини майор Роогасга тикиб, савол назари билан қараб турарди.

Роогас машиналар тўқнашувини гапириб берди. Тафсилотларга ўтмади. Лапетеуснинг соғайиб кетишига врачларнинг кўзи етмаётгани тўғрисида лом-мим демади.

— Мен кетганимда у уйда қолган эди,— деди Пидрус овозини чиқариб ўйларкан.— Унчалик мастга ўхшамовди. Мен кечаси соат иккиларда чиқиб кетгандим.

— Авария соат тўртлардан ошганда юз берган.

— Бу ҳодисалар сира ақлга сиғмайди,— деб хулоса қилди Оскар Пидрус.

Хельви чурқ этмасди.

— У саккиз йилдан бери машина ҳайдарди,— деди Роогас.— Даставвал «Победа» олишди, кейин уни «Волга»га алмаштиришди. Шу пайтгача унинг ҳатто талонини ҳам алмаштирганлари йўқ эди.

— Сиз кетганингиздан кейин биз ҳар хил масалалар хусусида баҳслашдик,— деб гап қистирди Пидрус.— Давр тўғрисида, одамларнинг одоб-ахлоқи ҳақида гаплашдик. Назаримда, у илгариги дўстларим мендан ўзларини тортиб кетишди, деб шубҳаланаётгандек бўлди. У қизишиб, эски ошналарим мени ёмонотлиқ қилишяпти, деб юборди. Унинг кўнглидаги гапни билмасам ҳам мен унга тасалли бердим.

Хийла вақт жим ўтиришди.

Кейин Хельви гап очди:

— Андрес хотинини жудаям севади. Балки ҳозир унга жуда оғирдир.

Роогас яна, Хаавикни ҳеч ким эсга олмайди-я, деб кўнглидан ўтказди. Ўзи ҳам шундай қилияпти.

— Лапетеус кимни уриб юборганини биладими?— деб сўради Пидрус.

— Билмаса керак. Буни унга врачлар ижозат этишгандан кейингина айтишади. Йўқса, бу унинг ҳаётига

зомин бўлиши мумкин. «Москвич»да кимлар борлигини билмайди. Ҳаммаси бир зумда бўлиб ўтган. Чироқ нури кўзни қамаштирган, Лапетеус дарҳол ҳушидан кетган.

Пидрус Хельвини кузатиб ўтирганини Роогас пайқаб қолди.

Улар чоққина хонада ўтиришарди. Бутун деворларга китоб рафлари қуриб ташланган эди. Диван устидаги деворга ҳам китоблар қўйилганди. Дераза олдидаги кичкина стол устида қоғозлар, очиқ журналлар ва китоблар қалашиб ётарди. Диван олдидаги пастак столчада ҳам дафтарлар ёнида китоблар, машинкада босилган саҳифалар, оқ қоғозлар бор эди.

Хельви ўрнидан турди.

— Кофе қайнатиб келай.

Роогас бу уйда у бегона одам эмаслигини тушунди. Кеча Хельви Пидрусга узр айтиб қўйишни тайинлаганидан энди Роогас ажабланмади.

Пидрус диван столчаси устидаги нарсаларни йиғиштириб олди-да, дастурхон ёзиб чашкалар қўйди. Роогас бир вақтлар Хельви учун ўзи ҳам стол тузаганини эслади. Ушанда у тўсатдан уникига кириб келганди, бу ташрифидан учун ҳозиргача ундан миннатдор.

Хельви кофе олиб келди. Унинг кўзлари қизарган эди. Пидрус билан Роогас армиядан бўшаганларини, ҳар бир станцияда ҳаяллаб қолувчи поездда Таллинга имиллаб келганларини эслади. Гап нима устида кетаётганини Хельви дарров тушунди. Ахир унинг ўзи ҳам улар билан бирга эди-да.

ИККИНЧИ БОВ

1

Купеда улар олтовлон ўтиришарди. Баланд бўйли, кенг елкали собиқ рота командири капитан Лапетеус, куни кечагина батальон адъютанти бўлган куйди-пишди, тиним билмас Виктор Хаавик. Унинг елкасида янги лейтенантлик погонлари ярқираб турибди. Мовий кўзлари катта-катта санбатнинг ҳамшираси кўҳликкина Хельви Каартна. Собиқ батальон командири сиесий бўлим ёрдамчиси яғриндор Оскар Пидрус. Уни

солдатлар одатда комиссар деб аташарди. Дивизия штаби офицери, хизматни Совет Армиясида давом эттирган майор Лаури Роогас. Олтинчи одам уларга нотаниш артиллериячи, старший лейтенант эди, чамаси поездга Тапада чиққан бўлса керак, улар вагонга чиққанда у купеда ўтирган эди. Эстончани билмагани учун суҳбатга қўшилмасди.

Андрес Лапетеус кенг, чўнг елкасини купенинг деворига суяганча Хельви Каартнага кўз қирини ташлаб турар, ҳамма ишни ойдинлаштирадиган суҳбатни ортиқ пайсалга солмаслиги даркорлигини яна бир бор ўйлар эди. Кейин хаёлидан, ҳадемай поезд Кехрага етиб келади, деган фикр лип этиб ўтди. У завқланиб кетди, фикрлари хаёлидан учди. Лейтенант Хаавик унга мурожаат қилди:

— Капитан,— у алланарсани сўрамоқчи бўлган эди, лекин Лапетеус унинг сўзини бўлди.

— Қўй энди бу одатингни, Виктор. Унвонни тилга олма. Эсингдан чиқарма, биз демобилизация қилинганмиз. Тушунапсанми, де-мо-би-ли-за-ция,— деди у дона-дона қилиб.— Гражданлармиз. Бунга кўникишинг керак.

— Дарров кўникиб бўлмайди,— деб луқма ташлади майор Пидрус. У қўлларини кўксига чалмаштирганча, гоҳ биттасига, гоҳ бошқасига тикиларди.— Мен мундирни қозиққа иладиган кун келишини энг бахтли кунни кутгандек зориқиб кутган эдим, энди шу кун келганда негадир довдираб қолдим.

Лейтенант Хаавик қаҳ-қаҳ отиб кулди. У жуда ёш кўринарди, қорайган юзидан соғломлик ва ғайрат ёғиларди.

Кулганида бақувват, садафдек оппоқ тишлари кўриниб кетарди.

— Менга сен бари бир капитансан. Ҳозир капитан бўлмасанг ҳамки, сени капитан дейишимни тақиқлаб қўёлмайсан.

Кулишди.

Хельви Каартна, Лапетеус мен учун ҳам доимо капитанлигича қолади, демоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тутиб қолди. Чунки Андрес ўзини босиқ тутарди.

— Сизнинг бошингизга тушган иш менинг бошимга тушганида абгор бўлардим,— деди майор Роогас.— Унда ҳолим нима кечади? Ахир мен ҳарбий ишдан

бошқа ҳеч нарсага ўқимаганман-ку, очигини айтсам, бу менинг эзгу ниятим.

Хельви Каартна бошини чайқади.

— Гапларингизга ишонмайман. Уруш бирор одамнинг эзгу нияти бўлиши мумкин эмас, айниқса сизнинг.

— Ўқситманг мени. Ўрта мактабни битиргач, мен аспирантлар курсига¹ кирдим, у ердан ҳарбий мактабга ўтиб ўқидим, мактаб қучоғидан урушга кетдим. Ўқиб турганимда биринчи йили пулемёт ротасида хизмат қилдим, иккинчи йили ҳарбий мактабда взводга командир бўлдим. Армия менинг уйим, мактабим, ишхонам эди. Дарҳақиқат, уруш эзгу ниятим эмас. Буни Великие Луки остонасида ҳис қилдим. Уруш — маршлар, пулемётларни шошилиш бузиб-йиғиш, тактик машғулотлардаги қунт билан чизилиб шартли белгилар қўйилган ва чизиқлар тортилган ҳужум схемасидан бошқа нарса эканлиги менга аён бўлди. Аниқроғи, менинг ниятим ҳарбий ўқишга ёрдам беришдир.

Майор Роогаснинг ҳарбий ўқишга ёрдам бериш тўғрисидаги гапи ҳамманинг кулгисини қистатди. Умуман, улар бўлар-бўлмасга хохолаб кўлишар эди. Фақат Роогасгина ўзини сипо тутди, у одатдаги хизмат юзасидан Таллингга кетаётган эди. Армиядан бўшаган бошқалари эса қисмлардан жўнаб кетишаётган эди.

Андрес Лапетеус деразага кўз ташлади-да:

— Кехра, — деди.

Хаавик яна:

— Капитан, — деб гап бошлаган эди, Лапетеус яна унинг сўзини бўлди:

— Бас қил, Виктор.

Пидрус яна ўз гапини маъқуллади:

— Дарров кўникиб бўлмайди.

Хельви Каартна Андресга қараб қўйди-да, чиндан ҳам кўникиш осон эмас, деб ўйлади. У Андрес билан кўз уриштирамоқчи бўлиб ҳар қанча уринса ҳам бўлмади.

— Капитан, сени қаёққа ишга юборишларини билсанг керак-а?

¹ Бу курсларда буржуазия Эстониясида кичик офицерлар тайёрлашарди.

Бу сафар Хаавик шу қадар тез гапириб ташладики, Лапетеус унинг сўзини бўлолмади.

Хельви билан Пидрус хохолаб кулишди. Лапетеус ҳам мийғида кулиб қўйди. Майор Роогас жилмайди.

Лапетеус ўзини Хельви кузатиб турганини пайқаб, кўзини опқочди. Шу заҳотиёқ унинг назарида кўзини опқочганини Хельви англагандек бўлди-ю, ўнғайсизланди. Энди унинг ўзи у билан кўз уриштиришнинг пайига тушди, лекин бу сафар Хельви юзини тескари ўгирди. Наҳотки Хельви фаҳмлаган бўлса?

— Иш бўлса тошилар,— деди у Хаавикка мужмал қилиб. Нафсиламр, аниқроқ бир нарса деёлмасди ҳам, чунки бу хусусда ҳеч ерда гап очмаган эди. У иш хусусида ташвишланмаслиги кераклигини биларди, ҳар қандай бўлганда ҳам бирор ишнинг бошини ушлайди. Шундай деб яна Хельвига назар ташлади, лекин бу сафар у мақсадини тушунган-тушунмаганлигини ажратолмади.

— Сиз ҳар ҳолда партия секретари бўлсангиз керак?— деди Хаавик майор Пидрусга мурожаат қилиб.— Сиз комиссар эдингиз, горком ёки укомга секретарь бўлсангиз, жуда узукка кўз қўйгандек бўларди. Хато қилган бўлсам, жазони енгилроқ беринг. Бугун тилим қичиб турибди. Мана, ниҳоят, кўнгилсиз, машаққатли кунлар ортда қолди, олдинда бизни кўнгилли, янги-янги нарсалар кутмоқда, одам нуқул беҳуда гапларни гапиргиси келади.

Роогас эътироз билдирди:

— Шу пайтгача сув ичиб келган қудуғингизга ту-
пурманг.

Хаавик савол назари билан қараганини кўриб, илова қилди:

— Армияни назарда тутяпман.

— Қурол осиб юрган тўрт йилимиз ҳаётимизда энг мазмунли йил бўлган бўлса керак,— деди Лапетеус ва яна Хельвига қаради. Кўзи унинг кўзига тушди, шунда улар бир-бирларининг кўзларига синовчан қарашди. «Хельви бугун ғалати-я,— деб ўйлади Лапетеус ичида.— Ахийри фаҳмлади». У Хельвини таҳқирламоқчи эмасди, йўқ, асло бундай нияти йўқ эди. У ажойиб аёл, Лапетеус, ҳамма иш хамирдан қил суғургандек силлиқ битишини, унинг олдида юзи шувут бўлиб қолмаслигини истарди. Бироқ айбини сира бўйнидан

соқит қилолмасди. У Хельвига ҳеч нарса ваъда қилмаган, қасам ичиб оёқ-қўлини боғлаб бермаган эди. Улар осонгина топишиб кетишгандек эди. Қани энди бу яна шундай осонгина тугаса! Бироқ Лапетеус бу шундоқ ўз-ўзидан тугамаслигини сезарди. Муносабатларининг бундай тугаши ғайритабиий эди. Шунинг билан бирга Хельви билан бир ёстиққа бош қўйиш тўғрисидаги фикрни ҳеч ақлига сиғдиролмасди.

— Мен бундай деб ўйламаган эдим,— деди Хаавик.— Мен Совет Армиясини кўзда тутганим йўқ эди. Биз ажойиб ишлар қилдик. Жанговар биродарликни, фронтдаги дўстликни ҳам кўзда тутмагандим. Мен фашистлар Германияси очган қирғинбарот урушни назарда тутгандим.

— Жанговар биродарлик, фронтдаги дўстлик, қирғинбарот уруш. Сиз баландпарвоз гапларни яхши кўрасиз,— деди Пидрус.

— Гуноҳжорман, тан олдим,— деди Хаавик. Шунда навқирон чеҳраси табассумдан ёришиб, садафдек тишлари ялтираб кетди.— Биз тарқалиб кетамиз, дўстлигимиз эса қолади. Мен фақат пойтахтга кетаётган ўзимиз тўғримизда эмас, бутун батальонимиз тўғрисида гапиряпман. Бутун дивизиямиз ва бутун корпусимиз тўғрисида гапиряпман. Келажакда биз қаерга бормайлик, у ерда бизнинг дўстларимиз, яхши таниш-билишларимиз бўлади. Қачонлардир бир котелокдан шўрва ичган, нону ўқингни баҳам кўрган одамларинг ҳозир партия комитетларининг секретари, ижроия комитетларининг раислари, милиция бошлиқлари, фабрика директорлари, магазин мудирлари...

— Сен бизга роҳат-фароғат ваъда қиляпсан-ку,— деб Лапетеус унинг гапини бўлди.

Оскар Пидрус Хаавикка қизиқсиниб қараб турарди.

— Сиз қандай лавозимга интиляпсиз?

— Иш танлаб ўтирмайман, Совет ҳукуматига қаерда керак бўлсам, ўша ерда ишлайвераман.

Лапетеус унга тегажаклик қилди:

— Совет ҳукуматига фақат бошлиқларгина керак эмас.

— Ахир мен сизларнинг орангизда энг кичкина бошлиқман-ку,— деди Хаавик ва тиржайиб яна бақувват тишларини кўрсатди.

У бепарво гапирса ҳам, ҳақиқатда келажак уни ташвишга солар эди. Лейтенантнинг, ҳозирги вақтда запасдаги лейтенант Хаавикнинг кўнглини иш топанми, йўқми, деган фикр безовта қилаётгани йўқ эди. Иш ҳамма ерда топилади. Худди шу ишнинг кўплиги уни асабийлаштирарди. Хаавик ўзининг қобилияти ва ғайрати зўрлигини билар, қўлидан қандай ишлар келишини исботлаш иштиёқида ёнар эди. Шу билан бирга қандайдир хилватгоҳда кенг қулоч ёзолмаслигини ҳам яхши биларди. У Пайдада туғилган эди, ҳаётининг охиригача бундай кичик шаҳарда ивирсиб юришини ўйлаганда эти жимирлаб кетарди. Хаавик Таллинга интиларди. Ишнинг қандайлиги унга аҳамиятсиз бир нарса, унинг учун ўз тақдирини боғлайдиган идора ёки корхонанинг қаердалиги муҳим. У армияда ҳар қандай топшириқни уддалаб бажарганидек, дуч келган ишни уддалай олишига ишонарди. Оддий аскардан батальон адъютанти даражасига кўтарилди, агар уруш тугаб қолмаганда, у ҳозир Роогас сингари дивизия штабида хизмат қиларди. У баъзи ерларга кириб ёғлироқ жойларни суриштириб кўрди, бироқ аксига олиб уни Вирага, Ракверага ёки Хаапсалага таклиф қилишарди. Агар шуни лозим кўрсалар, бу овлоқ жойларга ҳам бораверади, лекин нима учун хилватгоҳга фақат уни юборишади? Наҳотки шаҳарда серғайрат, уддабурон одамлар сероб бўлса? Хаавик ўзининг бахтсизлигини унвонининг пастлигида кўрарди. Негадир у лейтенантларни «изғитиб қўйишади», деб ўйларди. Бу ғалати таъбирнинг маъносидан унинг ўзи қўрқарди. Капитан ва майорларнинг йўриги бошқа. Таллин, нари борса Тарту. Полковникларни-ю, гапирмасаям бўлади. Уларга ҳамма ерда эшик очиқ. Ҳатто халқ комиссари курсисига ҳам ўтиришлари мумкин. Гарчи халқ комиссари курсисига ўтирмаса-да, биронта катта корхона директорининг ёки марказий муассаса мудирининг дуб столини эгаллайди. Бундай лавозимда одам дарров ўзини кўрсата олади.

— Мен фабрикага қайтаман,— деди Хельви Каартна.— Балки энди котон машинасини оларман. Урушдан олдин беришмаганди. Бу сафар слмай қўймайман.

— Сиз ҳамширасиз-ку,— деб эслатиб ўтди майор Роогас.

— Уруш мени ҳамшира қилди. Тинчлик пайтида бундай нўноқ ҳамширалар керак эмас. Мен тўқимачилик ишига астойдил меҳр қўйганман.

— Сиз яхши ҳамширасиз, яхшигина врач бўлингиз ҳам мумкин, — деди Оскар Пидрус.

Бу гаяни Андрес Лапетеус ҳам айтиши мумкин эди. Буни Хельви худди ундан кутган эди. Унинг яхши ёки ёмон ҳамширалигини ўтирганлар ичида Андрес билан Роогасдан бошқа ҳеч ким дурустроқ билмасди. Икковининг жароҳати ҳам у боғлаган эди. Бу воқеа Великие Лукида Андреснинг взводи қуршовга тушиб қолганда рўй берган эди. Мина парчалари Андреснинг елкасини титиб юборган эди. Андрес урушнинг орқа томонига жўнашга розилик бермаганди. Лапетеус ўшанда ўзини қандай тутганини Хельви жуда яхши эсларди. «Суягим бутунми?» — деб суриштирган эди у. «Бутун», деб ишонтирганди уни Хельви. «Бундан чиқди, ногирон бўлиб қолмас эканман-да? — деб давом этганди Андрес. — Бир-икки литр қон кетгани билан ҳеч нарса қилмайди». «Ҳали узоқ умр кўрасиз», деб кулганди Хельви. Унинг назарида новча, кенг елкали бу офицер сал-пал юраксизлик қилаётгандай туюлган эди. Бироқ Андрес қўрқоқлик қилмаганди. Буни Хельви у санитар батальонидан ўз полкига қайтишга жазм қилганда дарҳол тушунганди. Уларнинг танишликлари шу вақтдан бошланганди. Лекин, мана, ҳозир Андрес фикр этмади. Илгари эса врачликка ўқиш тўғрисида худди Пидрусдек гапирарди.

Хаавик валдирарди:

— Мен сизни «Қизил Кильгас»¹нинг ёхуд «Пролетар пўлат иши»²нинг директори лавозимида кўриб турибман. Мен сизни паноҳ тортиб бораман-да, чулки ундириб келаман.

У Хельвига қўй кўзларини мулойим сузиб қараб турарди. Хельви Каартна ҳузурида у тўлқинланиб кетарди. Мабодо Хельви билан Андреснинг ораси бузилиб кетса, Хельвини албатта қидириб тонаман, деб ўй-

¹ К и л ь г а с — буржуа ҳокимияти даврида тўқимачилик фабрикаси эгасининг фамилияси.

² П ў л а т и ш — ип ишлаб чиқарадиган фабриканинг номи.

ларди. Ҳар қалай у пайтда Хельви шаштидан тушиб қолар.

— Сиз чулки киймасдингиз шекилли?..— деб Роогас уни узиб олди.

2

Бу гапни жуда ачитиб айтди. Бунчалик ачитишни у хоҳламаган эди, боз устига, ҳозирги дилкашликка бундай аччиқ гап мос тушмасди.

Майор Роогас Таллинга таъби хира тортиб келмоқда эди. Бу ерда уни ҳеч ким кутмаслигини билганидан бошлаб шаҳарга келишга кўнгли йўқ эди. У ҳатто хизмат юзасидан Таллинга бўладиган командировкаларга ҳам чап берарди. Бу сафар у ўрнига бошқа одамни жўнатишнинг иложини қилолмади. У уйига қадам босмасликка жазм қилди. У ерда нима ҳам қилсин, жиҳозларини чанг босиб, ҳувиллаб ётибди. Корпус штабининг ошхонасида овқатланади-ю, биринчи поезд билан жўнаб кетади. Йўқса, ҳаяллаб қолдимми, бас, албатта Кундер кўчасига бориб қолади.

Майор Роогас тўғрисида, иродаси кучли, ўзини идора қила олади, дейишарди. Башарасига қараб бундай деб бўлмасди. Чеҳрасининг тарҳлари майин, тиниқ кўзлари каёлчан, қомати ҳам офицерга хос бўлмаган новик эди. Эҳтимол иродаси кучли, ўзини идора қила олади, деган баҳо унчалик ҳақиқатга тўғри келмас... Лекин хизмат характеристикаларида у тўғрида шундай ёзилган эди. Унинг тўғрисида сирини бой бермайди, дейилса тўғрироқ бўларди. Ғам-ғусса ва азоб-уқубатларини ичига ютиб, ҳеч кимга билдирмас, ҳақиқий, арзигулик қувончларини бошқалар билан камдан-кам баҳам кўрар эди. Шунга қарамай Роогас қандайдир одамови зоҳид эмасди. Одамлар ҳам ундан қочмасди. У ўзини эл қатори тутарди: кўнгилли суҳбатни қадрлар, улфатчиликда ичкиликдан бош тортмас, бажонидил ўйинга тушар, илтимос қилишса ашула ҳам айтаверар эди. Уни яхши ўртоқ ҳисоблашарди, аслида ҳам шундай эди. Майор Лаури Роогас риекор ёки қаллоб одам эмасди, лекин кўнглидаги гапни сира ошкор этмасди. Урушдан бир ярим йил олдин уйланган хотини Швецияга қочиб кетганда ҳам у ҳеч кимга шикоят

қилмади. Унинг нима учун қочганига Роогас ҳеч тушунолмасди. Ахир Велли уни севарди-ку. Ҳар нима бўлса ҳам кутама, деб онт ичган эди-ку. Лекин кутмади. Мағрур майор Роогас қариндош-уруғлари ёки таниш-билишларидан, Велли ўзига биронтасини топиб олди-ми-йўқми, деб суриштирмади ҳам. Ҳатто хотинининг холасидан ҳам ҳеч нарса сўрамади. Ҳолбуки хотини шу холасидан сир бекитмас, ҳаттоки ораларида пайдо бўлган илк севгиларини ҳам унга ишониб айтган эди. У фақат кекса кампирнинг эзмалик қилиб, Велли сизнинг суратингизни каравоти тепасидаги столчага қўйиб қўярди, поймол бўлган бахтига куйиб йиғлагани йиғлаган эди, деб айтган гапларига қулоқ солиб ўтирди-да, қисқагина: «Миннатдорман», деди. Роогаснинг ўзини тутиши кампирнинг эсхонасини ўйнатиб юборди, шу-шу ундан кўнглини узди. Роогас ўзига-ўзи, хуллас, Велли жўнашга қарор қилиб менинг ва ўз мамлакатининг баҳридан ўтган экан, демак, бирор сабаб бўлса керак, деди. Борди-ю, Веллида шундай сабаб бўлган бўлса, қораси ўчсин!

Майор Роогас хотинини унутмоқчи, уни қалбидан юлиб ташламоқчи бўларди-ю, бироқ бунинг уддасидан чиқолмасди. Ҳисларини жиловлашга, улар устидан ҳокимлик қилишга уриниш, Таллинга қайтиб келганида учраган зарбасининг нақадар кучли бўлганини одамлардан яшириш унга арзон тушмади. У саботсиз бўлиб қолди, баъзан салга тутақиб кетарди. Ҳозир лейтенант Хаавикнинг беғараз валақлаши унга шу қадар қаттиқ ботдики, ўзининг хушфёллигини унутиб қўйди.

Хельви Каартна Роогасга қанг-манг бўлиб қаради. У майорнинг хотини тўғрисида ҳеч нарса билмасди, лекин унинг мутлақо жиддий гапираётганини кўнгли сезиб, Хаавикка шундай деди:

— Овора бўлманг. Сизга чулки бермайман.

Андрес Лапетеус:

— Раззику станцияси, — деб қўйди.

— Фронтида топган дўстни унутиш — катта гуноҳ, — деди Виктор Хаавик хушчақчақлик билан, ҳамон Хельвигга тикилиб турганча ўзини ҳимоя қилиб. — Билмадим, Данте бундай жиноятчиларни қаерга жойлаган бўларди, — улар тўғрисида у аниқ гапирмайди, — бироқ, менимча, улар оддий сотқинлар қатори

жазо олишлари, чунончи, дўзахнинг тўққизинчи қаватига ташланишлари даркор.

— Омадингиз бор экан, ўртоқ Каартна,— деди Пидрус.— Лейтенант сизни Люцифернинг комига рўпара қиладимиз, деб қўрқиб турувдим.

— Социалистик мулкни талон-торож қилганларни нима кутади?— деб мурожаат қилди унга Хельви.

— Ленин уларни отиш керак, деган,— деди Пидрус.

— Ана кўрдингизми, ё Люцифернинг комига рўпара бўлишим, ёки отилишим керак экан.— Хельви Хаавикка ўгирилиб қаради:— Сиз бўлсангиз директорлик лавозимини таклиф қиляпсиз!

Кулишди.

Андрес Лапетеус мен Хельвининг кўнглини оғритмаслигим керак, деб ўйлади. Йўқса, аблаҳлик қилган бўламан. Ораларидаги муносабатлари ё осонгина барҳам топади-ю, шу билан улар дўстона ажралишади, гина-кудуратга ўрин қолмайди, ёки бундан кейин ҳам давом этаверади. Башарти Хельви астойдил истак билдирса, ҳаётини бошқача тасаввур қилолмаса, унга уйланади.

— Кечиринг мени, мен сизни Люцифернинг комига ҳам, дўзахнинг тўққизинчи қаватига ҳам жўнатмайман, чулкига ҳам бормайман,— Хаавик Хельвигга мулоимгина жилмайди.— Носки сўраб ҳам бормайман. Ахир энди карточка оламиз-ку, ҳамма ишларимиз қонуний бўлади. Лекин фронтда ортирган дўстларни яна дакки ейманми, деб баландпарвоз гапларни айтишга юрагим дов бермаяпти, фронтда ортирган дўстларни қаерда бўлмайлик, нима иш қилмайлик, унутмаймиз. Сизни эса унутиш қўлимдан келмайди.

У Лапетеусга ўгирилди-да, яна сўради:

— Шундай қилиб, ҳеч нарса билмайсанми? Ҳатто Таллинда ўрнашиб қолишингни, ёки ўзингни бепоён ўрмонга, ёхуд сокин далалар қўйнига уришингниям-а?

— Сен ҳақ гапни айтдинг,— деди Лапетеус.— Уруш вақтида дўстлашган одамлар бир умр дўст бўлиб қоладилар.— Андрес Хельви билан кўз уриштириб олди-ю, унга жилмайиб қўйди. Хельви ҳам жилмайди.

Оскар Пидрус буни кўрди-да: «Лапетеус яхши хотинга уйланади», деб ўйлади.

Роогас Кундер кўчасида уни қабристондек тинч, бефайз уйи кутаётганини ўйлаб турганини билиб қолди-ю, ўзини зўрлаб Хаавикка гап отди:

— Армияда қолишингиз ҳам мумкин эди.

— Мен сизга ўхшаб профессионал ҳарбий эмасман. Уруш пайтининг йўриғи бошқа. У вақтда эркакларнинг жойи армия. Мен очигини айтсам, фронтга кўнгилли бўлиб келганман. Бир минг тўққиз юз қирқ биринчи йили... Эндиликда Германия билан Япония таслим бўлгач, Совет Армияси менга ўхшаган командирларга зор эмас. Тинчлик вақтида олти ойлик курслар етарли эмас. Ҳа, бу гап эриш туюлса ҳам, рост.

Роогас ўз жаёлларидан халос бўлиш учун тилга кирди:

— Сиз ҳали ёшсиз. Олдингизда ҳарбий мактабларнинг эшиги очиқ.

— Энди фурсат ўтди, ўртоқ майор. Бу тўғрида илгари ҳам мен билан суҳбатлашган эдилар. Армияда ҳарбий ишга жон-дилидан қизиққанларгина қолгани маъқул. Сиз айтгандек, иштиёқи борлар. Тинчлик вақтида менда бундай иштиёқ йўқ.

— Сизда нимага иштиёқ бор ўзи? — деб гапга аралашди Пидрус.

Виктор Хаавик келажагини аниқ ўйламаган эди. Қачонлардир электротехникага қизиқарди, ҳатто политехникумга ҳам кирмоқчи бўлганди, бироқ отаси юристлик касбини шу қадар мақтаган эдики, у электромонтёрликка ўқишдан воз кечди. Адвокат судда, савдода, ҳар қандай корхоналарда, жамият ташкилотларида, хуллас, ҳамма ерда ишлаши мумкин. Адвокатлар шаҳар бошлиқлари, уезд оқсоқоллари, банк кенгашининг аъзолари, газета ноширлари, Давлат думаси аъзолари бўлишган. Адвокат ҳатто президентликка кўтарилган. Унинг тегирмончи отаси, кичкинагина уй отаси шундай дерди. У ёшлигида кўп нарсаларни орау қилган эди. Қирқинчи йил Виктор Хаавикнинг қанотини қайириб қўйди. Бутун газеталарда сиёсатдон адвокатларни расвойи раддибало қилишди. Хаавик олдига янги мақсадларни қўймаса ҳоли хароб бўлишини тушунди. Унда боши гўрга киргунча кичкинагина шаҳарда рафлатда қолиб кетади, фақир-фуқаронинг бемаъни кирдикорлари билан шуғулланади. Унинг бирдан-бир кўнгил очиши шу бўлади. Гимна-

зияни тамомлаганидан кейин Виктор Хаавикни, унинг гапига қараганда, шаҳар ижроия комитетига масъулиятли ишга чақиришибди. Уруш уни узоқ жойларга олиб кетибди. Энди у Пайдада шаҳар бошлиғи лавозимига ҳам сира рози бўлмади. Хаавикни ҳеч қандай касб астойдил қизиқтирмас эди, у шундай жойга интилардики, токи бу ерда кенг қулоч ота билсин, қўлини қаёққа узатса, етеин. Пидрусга у шундай жавоб берди:

— Мен нимага иштиёқим йўқлигини биламан, бироқ нимага ҳавасим зўрлигини билмайман. Мен тенги ёшлар бошига тушган фалокат шуки, айни касб танлайдиган вақтда жанг майдонида бўлганлар.

Ҳеч кутилмаганда майор Роогаснинг хаёлига, уйимни Каартна билан Лапетеусга таклиф қила қолай, деган фикр келди. Унинг ўзи майда-чуйда нарсаларгача Веллини эслатадиган уйда тура олмайди. Бошқа хотин билан ҳам туролмайди.

— Сенинг нимага ҳавас қўйганингни биламан,— деди чўрт кесиб Лапетеус.— Сен кадр, яна раҳбар кадр бўлмоқчисан. Башарангни буриштирма, ҳаммамизни, сени, мени, Пидрусни ва Каартнани кадрлар деб ҳисоблашади.

Лапетеус қалака қияптими ёки жиддий гапиряптими, Хаавик дарров билолмади.

Лапетеус Хельвининг номини тилга олмаслиги Пидрусга ғалати туюлди.

— Ҳа, бизларни кадрлар деб ҳисоблашади. Бироқ аллақандай раҳбар кадрлар эмас, маълум ишни бажарадиган одамлар деб ҳисоблашади,— деди у Андрес билан Хельвига кўз югуртириб.

— Менинг касби корим йўқ,— деди Хаавик тезгина.— Бу ҳам мен тенгиларнинг кўрғилиги. Албатта, курашдан четда қолмаганларнинг.

3

Поезд Таллин вокзалида тўхтаганда Андреас Лапетеус Хельвига:

— Чамадонингни менга бер,— деди.

Унинг фақат юк халтаси бўлиб, уни елкасига осиб олган эди.

— Раҳмат. Оғир эмас.

— Беравер. Сени кузатиб қўяман.

Хельви бошқа сўзларни кутарди. Бундай сўзни эшитишдан умиди бўлмаса ҳам бари бир кутарди. Ҳеч нарсага қарамай кутган эди. Ҳатто ҳозир вагон коридорида, тиқилинчда ҳам.

— Чамадон деярли бўш. Мен кечанинг ўзидаёқ ҳамма нарсаларимни шаҳарга жўнатган эдим.

— Бундай чамадонни бўш бўлса ҳам кўтариш осон эмас. Елкангдаги тасма буралиб қолибди. Шошма, тўғрилаб қўяман.

— Раҳмат.

Хельви чамадонини ўзи кўтариб кетди.

— Ҳаво мунчаям яхши-я. Таллин гул-гул очилиб, бизни қучоқ очиб кутиб оляпти,— деди Андрес Лапетеус, ҳозир у қандай бўлмасин бир нима дейиши керак эди-да.

Хельви индамади. У Андреснинг елкасидан сал баланд эди.

Улар вокзал олдидаги майдонга чиқишди. Дарахтлар узра томларнинг ва Вишгород минорасининг тепасидаги кунгуралар кўринарди.

— Хайрият, Вишгород зарар кўрмабди.

Бу гапни ҳам Лапетеус айтди. Кейин илова қилди:

— Жанглардан кейин Таллинга биринчи бор келганимда қаттиқ ҳаяжонга тушган эдим. Юз километр йўлни уч соатда босиб ўтгандик. Кўприклар бузиб ташланганди. Сувдан ўтаётганимизда машинамиз тиқилиб қолди. Анча вақт қолиб кетдик. Шуниси қизиқки, шаҳарга яқинлашганимиз сайин ҳаяжоним пасая борди. Кейин кўнглим жойига тушди-қўйди. Биз тўғри шаҳарнинг марказига ўтиб кетдик. Мен ратуша олдида машинадан тушганимда бу ерда уч йил бўлмаганим сира билинмади.

Минора майдонига етганларида Хельви тўхтади.

— Хайр,— деди у қўлини узатиб.

Андрес унинг қўлини маҳкам қисди.

Икковлари учун бу жуда оғир дам бўлди.

— Қачон кўришамиз?

— Қайдам. Ростдан ҳам билмайман.

— Беш-олти кундан кейин, ижозат этсанг, сени қидириб топаман. Ҳозир нима қилишимни билмай бошим қотиб қолди. Мени қаерга ишга тайинлашади, аҳволим нима бўлади, бу мен учун қоронғи.— У биз-

нинг аҳволимиз нима бўлади, демади.— Қўлим теқкани ҳамоно сени кўргани бораман. Ҳар қалай, чамадонингни берсанг бўларди.

— Ҳожати йўқ, Андрес. Хўп, хайр. Мен шошиб турибман. Ойимга соат ўн бирда етиб бораман, деган эдим. Уни куттириб қўйишга кўнглим йўқ.

Хельви ўнгга бурилди-да, худди ёв қувгандек жадал, майда қадам ташлаб жўнаб қолди.

Лапетеус унинг орқасидан узоқ вақт қараб турди-да, кейин нари кетди. Таъби тирриқ бўлди. Жуда расво иш бўлди-да ўзиям. У ўзини Хельвининг олдида гуноҳкор ҳис этар, ҳатто аблаҳ ҳисобларди.

У Хельви ҳамма нарсани ойдинлаштирадиган сўз кутганини англади. Бироқ бундай сўзни айтишга унинг журъати етмади. Ахир икки йилдан ортиқ бирга яшаб, унга дунёда сендан азиз одам йўқ менга, деб қайта-қайта гапирган одамга қай юз билан энди орамиз очиқ, деб айта олади?

Андрес Лапетеус Хельвига севгисини баён қилганда алдамаган эди. У вақтда Хельвини севарди. Ҳали поезддалигидаёқ шундай дамлар бўлдик, Андрес Лапетеус ахир Хельвини севмайман, деб ўзимни ўзим алдаётиман-ку, деган ўйга бориб қолди. Энг тўғри иш унга уйланиши кераклигини у биларди. Бироқ кўпинча бунинг аксини ўйларди.

Бир йил муқаддам эртами-кечми уйланиши табиий ишдек кўринарди. Тўй тўғрисида Хельви иккови сира оғиз очмаган. Уларнинг севгилари қандайдир қишлоқ советида расмий қайд қилиндини-йўқми, бунинг Андресга заррача аҳамияти йўқ эди. Хельвининг ўзи ҳам бу тўғрида сира оғиз очмасди, у Андресни севар, шунинг ўзи унга кифоя эди.

Бир йил муқаддам очиқ-ойдин бўлган нарса эндиликда ноаниқ бўлиб қолди. Хельвига уйланишим нотўғри бўлса-чи, деган шубҳа Андреснинг кўнглида Курляндиядаги жанглардан кейин пайдо бўлган эди. Уруш тугаб, улар гулларга кўмилиб, Рига ва Пярнудан ўтиб, Таллинга тантанавор саф тортиб кетишаётганда ундаги бу шубҳа кучайди. Аввалига Андрес Лапетеус кўнглидан бу шубҳани қувди. Улар шарафига Пярнуда уюштирилган кечада у фақат Хельви билан танца тушди ва ўзини яқинда севиб қолган одамдек тутди. Хельви ҳатто ундан сенга бир нарса бўлдим,

доб сўради ҳам. «Уруш тугади,— Андрес уни меҳр билан бағрига босди.— Бизнинг севгимиз эса яшнаб турибди. Бизнинг муҳаббатимиз урушдан ҳам, фашизмдан ҳам кучли». Шундай деган эди у. Улар бир-бирларига жилмайиб қарар, ниҳоятда бахтиёр эдилар.

Бироқ бу хато, унга йўл қўймаслик керак, деган фикр зўр чиқди. Бу фикр тобора кўнглида кучайиб, уни васвасага соларди. Лекин Андрес Лапетеус Хельвини ташлаб кетишим аблаҳлик бўлади, деб яна ўзини ишонтирарди. Аксари одамлар армияда хизмат қилган аёлларга ёмон кўз билан қараса нима бўпти, Хельви энг оғир вақтларда унинг ёнида бўлди, меҳр-муҳаббати билан унинг жонига ора кирди, кўнглини кўтарди, унга дўст, ўртоқ, хотин сифатида хизмат қилди. Хельви уни ҳамон аввалгидек севар, ҳеч нарса тама қилмас эди, бундан Андрес уялиб ерга кириб кетай дерди.

Хуллас, Лапетеус шубҳасига йўл очиб берди. У кучайиб, кўнглидаги эътирозларига бўй бермайдиган бўлиб қолди. Офицерларни демобилизация қилиш бошлангач, Хельви билан узоқ муддатли учрашувлардан ўзини олиб қочиб юрди. Фронтдаги шарт-шароит уларнинг бирга туришларига монелик қилганидан Андрес ҳозир хурсанд бўлди. Аэгвийдуда¹ турганларида бу ишни амалга оширса бўларди-ю, бироқ улар қисқа муддатли учрашувларга кўникиб қолишган эди. Боз устига Хельвига уйланиш тўғрисидаги гумон Андресни қийнар эди.

Баъзан Лапетеуснинг назарида Хельви унинг кўнглидаги ҳамма гапни очиқ-ойдин билиб тургандек туюларди. Бугун поездда ҳам худди шундай бўлди. Илгарилари уникага тез-тез меҳмонга келиб турарди, кейинги икки ой ичида эса негадир қорасини кўрсатмади. Шу ваздан Лапетеус ҳатто рашк қилди ҳам. Лекин рашки ноўрин, унга сира таъна қилолмасди. Бир сафар Лапетеус Хельви биронта билан беғараз бўлса-да, ошна тутинса соз бўларди, орамизни очди қилишга баҳона топиларди, деб ўйлаб қолди. Лекин шундай бемаъни ўйга борганидан ҳатто юраги орқа-

¹ Аэгвийду — Таллинга яқин жой, урушдан кейинги даврдаги кунларда бу ерда Эстония гвардия корпуси қисмлари турган эди.

сига тортиб кетди. Шундан кейин Хельвига хушмуомала ва меҳрибонлик қиладиган бўлиб қолди.

Хельвининг муҳаббати ўзиникига қараганда пок ва кучли эканлигини тан олиш Андрес Лапетеусга оғир ботарди. Мабодо у хиралик қилганда, таъна тошлари отганда бунчалик виждон азобига йўлиқмасди. Бироқ Хельви унга бирор қарорга келишига гўё муҳлат бергандек эди. Баъзан Лапетеус, ҳозироқ унинг олдига бораман-да, кўнглимдаги ҳамма гапни унга тўкиб соламан ва узр сўрайман, деб ўйлаб қоларди. У ақлли, кўнгилчан аёл, унинг аҳволини тушунади, кечиради, шундан кейин яхшиликча ажралиб кетинади. Бироқ Лапетеус Хельвини кўриши биланоқ бу ниятидан воз кечарди. У юзи шувут бўлганидан, Хельвининг мовий кўзларига боқишга журъат қилолмасди.

Андрес ҳал қилувчи суҳбатни ҳадеб пайсалга соларди. Умуман, бу тўғрида оғиз очолмаслигини у ҳозир фаҳмлади. Ҳозир бундай қилишнинг ҳожати ҳам йўқ. Хельви шундоғам ҳамма гапга тушуниб олади.

Бундай хулосага келгани билан таъби равшан бўлмади...

Андрес Лапетеус ўз фикрларига шунчалик берилиб кетган эдики, ҳатто уни тўхтатмоқчи бўлган майор Роогасни ҳам пайқамади.

— Кечирасиз,— деди Роогас,— сизда икки оғиз гапим бор эди.

— Бемалол,— деди Лапетеус у нима демоқчилигини топишга уриниб.

— Таллинда менинг уйим ҳувиллаб ётибди. Борди-ю, сизга кенг-мўл жой керак бўлса, бориб туришингиз мумкин.

Бундай марҳаматни Андрес Лапетеус ҳеч кимдан, айниқса майор Роогасдан сира ҳам кутмаган эди. У бўйни қизараётганини сезиб қолди.

— Раҳмат,— деди у.— Катта раҳмат. Лекин менга турар жой керак эмас.

Лапетеуснинг гапидан ҳайрон қолганини Роогас билдирмади.

— Ундай бўлса, маъзур тутасиз. Соғ бўлинг.

— Яхши қолинг. Мени ўйлаганингиз учун раҳмат.

Роогас кетмоқчи бўлиб турганида, бирдан тўхтади-да, зарда билан:

— Мен фақат сизнигина ўйламаган эдим,— деди.

— Ундай бўлса... ўртоқ Каартна билан гаплашиб кўринг.

Иккови бир вақтда қўлини козирёгига теккизди ва баривар қайилиб ўз йўлига кетди.

Андрес Лапетеус хуноб бўлди. Роогаснинг сўнгги сўзларини атайин ҳақорат қилинган деб ўйлади. Хельви иккови орасидаги муносабат билан бошқаларнинг нима иши бор-а? Ҳозиргина бўлиб ўтган можарони қанча кўп ўйласа, ўзининг шунча кўп азият чекаётганини ҳис қиларди.

Унинг фиғони фалакка чиқиб борарди.

4

Эртаси кун эрталаб Лапетеус ғалати кайфиятда ўрнидан турди. Аввало тонг унинг ҳафсаласини пир қилди. Аниқроғи, кўзини очиб деразадан қўшни уйларнинг томлари ва мўриларига кўз ташлаб чиқиб, ахири шу кунга ҳам етдим, деб ўйлаганида кўнгли совиди. Яна оддий фуқаро бўлди-қолди. Фуқаро — қандай ёмон, хашаки сўз. Кайфияти ҳам ёмон. Армиядан бўшаганининг биринчи кунини кўз ўнгига келтирганда, у кўп йилга чўзилган узоқ сафарини муваффақиятли тугатган ва янги, янада олис сафарга отланган одамдек хотиржам ва бардам бўлиб уйқудан уйғонарман, деб хаёл қилган эди. Ҳаммаёқ чароғон, бепоён, байрамдагидек кўркам. У эран-қаран кийинади, кофе ичади ва ишни нимадан бошлашини бамайлихотир мулоҳаза қилади. Унда шубҳаю иккиланишлар йўқ, ҳеч нарса уни қийнамайди, оромини бузмайди, кўнгли нима иштинини ўзи билади, ҳамма нарса ойнадек равшан, у босиб ўтадиган йўл қизиқ ва нашъали. Бу теппалikka чиқишдаги енгил, равон йўл эмас, балки катта куч талаб қиладиган сўқмоқ. Бу кунни у шундай тасаввур қилган эди. Бироқ шу кун етиб келгач, Лапетеус ўзини бардам ҳам сезмади, руҳи ҳам кўтарилмади. Чакка томирлари бир маромда уриб турар, ҳамма нарса ниҳоятда одми эди.

Лапетеуснинг кулгиси қистади, нима учун у қандайдир кайфичоғликни ҳис қилсин? Бугун-эрта демобилизация қилинишини ярим йил олдин билган эдику. Ахир у севинчларини илгари баён этиб, эзгу

ниятларини батафсил ўйлаб, дабдабали режалар тузиб қўймабмиди?

Бу унга бир оз таскин берди, лекин кейин яна кўнгли гаш бўлиб, юраги сиқила бошлади.

Лапетеус кайфияти бузуқлигини ва хуноблигини ичкиликдан кўрди. Рост-да, кеча кечқурун армиядан қайтганларини яна ювишди. Роса ичишди-да ўзиям. Ҳаммадан кўп ўзи ичди. Шу вайдан у ўзини-ўзи қўйди. Нима учун рюмка кетидан рюмка узмай кетмакет сипқорди? Пидруснинг гапини унутиш учун-да.

У жуда нозик жойига тегди. Аввал Хельви қаердалигини сўради. Лапетеус елкасини қисди, Пидрус унга узоқ қараб турди-да, ниҳоят:

— Сен ё кўрсан, ёки қип-қизил ҳайвонсан, — деди.

Бу гапни шундай хотиржам айтдики, Лапетеус бехитиёр тошдек қотиб қолди. У Пидрусни дўст деб биларди, шунинг учун унинг гапи унга жуда қаттиқ ботди.

Андрес ароқни шимирар экан, ўзим пиширган ош, энди уни айланиб ҳам ичаман, ўргилиб ҳам, деб ўйлади. Яна бир неча рюмка ичди. Миясида фақат бир фикр: ҳеч ким Хельви икковимизнинг муносабати-мизга тақилмасин, деган фикр айланарди. Ресторан ёпилиб, уй-уйларига тарқалишаётганда Андрес ҳаяжонланиб Пидрусга юрагини ёрди:

— Ортиқ Хельвини севмайман.

Ҳозир эрталаб Андрес Лапетеус ҳамма гапни эслади.

Майор Роогас билан бўлган машмашани ҳам хотирга келтирди. Ҳойнаҳой Хельви у кўзини опқочаётганини, ҳал қилувчи суҳбатни яна галга солаётганини тушунди.

Лапетеус бу тонг ва бу кун унга хурсандлик келтирмаслигини тушунди. Бу аччиқ-тизиқ гаплар унутилгунча, юрак-бағрини эзиб, ичини мушукдек таталайдиган азоб босилгунча ҳали бир неча кун ўтиши керак.

У район партия комитетига кетаётиб йўлда ҳам шу тўғрида ўйлади. Қани энди одамларнинг бир-бирига муносабати очиқ ва ҳалол бўлса. Олижаноб ва ҳалол бўлиш учун куч керак.

У хаёлан: «Куч керак, куч керак, куч керак», деб такрорларди.

Лапетеус яна ўзидан қулди, у Викторга ўхшаб баландпарвоз гапларни ишлатапти. Хаавик ўзини журналистикага уриши мумкин, у жанг тўғрисида биноидок ёварди, дивизия газетаси ва «Рахва Хяэль»¹ да ҳам қатнашиб турарди. Кейин хаёлига Хельвига уйлانسам, энг тўғри иш бўлмасмикан, деган фикр келди. Бу фикр гўё чиқишга қулай фурсат кутиб миясининг аллақайси бир бурчагида яшириниб ётгандек эди.

— Йўқ, Хельви ўтган иш. Уруш ҳам худди шундай, — Андрес Лапетеус ўзини-ўзи шунга ишонтирарди.

Район партия комитетида уни кадрлар билан шуғулланувчи секретарь Мадис Юрвен қабул қилди.

Лапетеус унинг фамилиясини эшитса ҳамки, уни танимасди. Бир қарашда Мадис Юрвен тўғрисида бирор нарса айтиш қийин эди. Баланд бўйли, қотма, қўй кўзлари ўткир, даҳани мулойимгина, тўмтоқ. Елкаси тор, қўллари ғайритабиий катта.

— Илгари сиз ўрмон саноатида ишлагансиз-а?

Секретарь унинг делоси билан танишиб чиққан эди. Бу Лапетеусга хуш келди.

— Бир ярим йил Саареверда ўрмончилик хўжалигида ишлаганман. Сараловчи касал бўлиб қолган эди, сўнгги уч ой мобайнида унинг ўрнида ишладим.

— Партия сизни ўрмон саноати министрлигига юборишига қандай қарайсиз?

Андрес Лапетеус уни ишга тайинлаш тўғрисида маслаҳатлашиб олишганини фаҳмлади. Бу ҳам унга манзур бўлди.

— Ўрмончилик ишига унча уқувим йўқ. Дарахт қулатишни биламан. Ўлчашдан ва кубометрдан бир оз хабарим бор. Лекин бу камлик қилади.

Мадис Юрвен бир оз ўйланиб ўтирди-да, сўради:

— Қайси ишни мукаммал биласиз?

Андрес Лапетеус ўрта мактабни тамомлагач, турли ишларда ёрдамчи ишчи бўлиб ишлаган ёки шогирдлик қилган эди. Бир йил банкада кичик амалдор ва дастёр ўртасидаги лавозимда ишлаганди. Бахтини билув машиналари сотадиган магазинда агентлик вазифасида ҳам синаб кўрган эди. Кейин ўрмонга ўтди. Совет ҳокимияти ўрнатилганлигининг биринчи йили Тошкўллар бошқармасида ҳисобчи — плановик бўлиб

¹ «Халқ овози», эстон республика газетаси.

ишлади. Унда ҳеч қандай ихтисос йўқ эди. Буни эътироф этар экан, Лапетеус Юрвен билан суҳбатлашниг осон эмаслигини фаҳмлади. У дарров ишнинг моҳиятига тушуниб етадиган одамга духоб бўлган эди.

— Ҳўмон саноатига ҳозир одамлар керак,— деб давом этди Юрвен.— У ерга сергайрат, одамларнинг ишончини қозона оладиган, ёғоч тайёрлаш планларини сўзсиз бажаришни таъминлайдиган салоҳиятли одамлар керак. Ҳар вақтдагидек ишнинг муваффақиятини кадрлар ҳал қилади. У ерда кадрлар масаласи чатоқ. Ҳўмон саноатига ҳар хил қаланғи-қасанғилар йиғилган. У ерда собиқ констebelларни, ҳатто полиция батальонларидаги каллакесарларни, ҳулласи калом, ҳоҳлаган одамингизни учратишингиз мумкин. Шунини унутмаслик керакки, менга айтишларича, одатда маҳаллий кайтселийтнинг¹ бошлиқлари Ҳўмон хўжалигининг мудирлари бўлиб олганлар. Бундай кадрлардан яхши иш кутиш маҳол. Сизни осон ишга тавсия қилаётганимиз йўқ, Ҳўртоқ Лапетеус.

Лапетеус Юрвеннинг таклифига эътироз билдирилмаслигини сезди.

Улар узоқ суҳбатлашишди.

Мадис Юрвен суҳбатни тугатаётиб шундай деди:

— Сиз Ҳўртоқ Пидрус билан бирга хизмат қилганмисиз?

— Ҳўртоқ Пидрус бизнинг батальон командирининг сиёсий бўлим бўйича ўринбосари эди,— деди Лапетеус.

— Одамлар унга қандай муносабатда эдилар?

— Яхши. У дурустгина комиссар эди.

Юрвен алланарса тўғрисида ўйлаб олди-да, суҳбатга яқун ясади:

— Бўпти, янги иш жойингизда муваффақият тилайман. Ишонамизки, партия ишончини оқлайсиз.

Лапетеус ўрнидан турди-да, Юрвеннинг куракдек қўлини қаттиқ сиқди.

У эшикка етиб қолай деганда Юрвен унга яна бир савол берди:

— Кечирасиз, Лапетеус, уйланганмисиз?

Лапетеус эран-қаран ўгирилди. Афтидан, савол шунчаки беғараз берилмаган эди.

¹ Кайтселийт — Мудофаа союзи, буржуа Эстонияда ҳарбийлашган фашистлар ташкилоти.

— Йўқ, ўртоқ Юрвен,— деди у бамайлихотир. Секретарнинг ўткир кўзларида бир нарса чақнаб кетди. Кулгимиди бу? Масхарами?

— Хайр, ўртоқ Лапетеус.

— Яхши қолинг.

Адрес Лапетеус уйига кетаётиб йўлда Юрвен охирги саволни бекорга бергани йўқ, деб ўйлаб кетди. Ахир у унинг анкетасини ўқиган-ку. У ерда кўрга ҳас-са қилиб «Бўйдоқ», деб ёзиб қўйилган. Нега Юрвен бунни сўради?

Адрес Лапетеус район партия комитетига кетаётганда ҳам, у ердан қайтиб келаётганда ҳам эртагаёқ Хельвини топиб, аллақачон айтиш лозим бўлган гапни айтишга ўзига-ўзи сўз берди.

Яна у, Хельвига уйланишим менга бахт келтирмайди, деган гапни кўнглидан ўткаади.

УЧИНЧИ БОБ

1

Машина ҳалокати юз берган куни кечқурун Лапетеуснинг хотини Реэт ҳушига келди. Касалхонада эканлигини у дарҳол пайқади. Кўзини рўпарадаги ошпоқ эшикка тикканча, қимир этмай узоқ вақт ётди. Кейин бошини буриб бутун палатани кўздан кечирди.

Ёш, қотмагина, кўзойнак таққан навбатчи врач кирди. У таскин бермоқчи бўлгандек жилмайиб, оҳиста юриб келди.

— Аҳволлар қалай?

Реэт унга ялт этиб қаради-ю, жавоб бермади.

У беморнинг қўлини ушлаб, томир уришини санади. Тез уряпти.

— Эрим... келдими?— деб шивирлади Реэт.

— Ҳозир олдингизга ҳеч кимни қўймаймиз. Бир неча кун сабр қиласиз.

Ён-веридаги каравотларда ётган беморлар гапга қулоқ солишди.

— Барака топинг, эримга... директор Лапетеусга телефон қилинг, ёки битта-яримтага буюринг... Мен «Халқ маҳсулоти» комбинати директорининг хотиниман... Аҳволимдан уни хабардор қилинг... тузук, денг,

Реэт нафасини ростлаб олиб, давом этди:

— Телефон номери...

Врач тасалли бергандек яна жилмайди.

— Узингизни уринтирманг. Телефон номерингизни биламиз. Ҳаммаси ўтиб кетади. Лекин сиз касалхонада икки ҳафта ётиш тўғрисидаги фикрга кўникишингиз керак.

У қаттиқ шикастланган бу аёлга меҳри товланаётганини сизди. Реэт шивирлади:

— Миннатдорман сиздан.

Врач, стулни суриб, беморга яқин ўтирди. У бемор яна савол бериши мумкинлигини, уларга тасалли берувчи жавоб қайтариши лозимлигини тушунди. Ҳозир унга бор ҳақиқатни ҳечам айтиб бўлмайди. Аввал у бир оз тузалсин, кучга кирсин, аҳволига кўниксин, ана ўшанда ётиғи билан эри ҳақида, ҳамроҳининг бошига тушган кулфат ҳақида гапириши мумкин. Ҳамма гапдан хабардор бош ҳамшира, у ҳамроҳи эмас, ўйнаши, деди. Бироқ врач кўнглига бундай гапни келтириши хоҳламади.

— Эртага сизни муфассал текширамиз,— деди у.— Очигини айтсам, бундан баттар бўлиши ҳам мумкин эди.

— Менга нима бўлган ўзи? Ҳеч қимирлаёлмаяпман-ку.— Бирдан у безовталаниб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Қаттиқ шикаст егансиз. Рентгенда текшириб кўрганимиздан кейин аниғини айтамыз. Бошингиз билан қўлингизда кичикроқ жароҳатлар бор. Безовта бўлманг. Хавфли ёки ёмон аломат топганимиз йўқ.

Беморнинг бирмунча тинчиганини кўриб врач мамнун бўлди.

Реэт дабдурустдан савол бериб қолди:

— Доктор! Айтинг-чи... ўртоқ Хаавикка нима бўлди? Мени олиб келаётган... Мухбир-чи?

— Уни бизнинг касалхонамизга олиб келишгани йўқ.

Реэт кўзини юмди. Ранги боши боғланган докадек оппоқ эди.

— Чанқагандирсиз балки?

Реэт бошини чайқаб, ташна эмаслигини билдирди. Врач энди кетсам ҳам бўлар, деб ўрнидан турди. Энг мушкул саволларга жавоб берди. Ҳамшираларни яна

бир бор огоҳлантириб қўйиши даркор, токи тилларини тийиб юришсин. Бемаврид айтилган ноўрин сўз беморнинг аҳволини оғирлаштириши мумкин. Бўлим мудирри аллақачон уларни огоҳлантирган, лекин яна ким билади дейсиз.

— Миннатдорман,— деб шивирлади яна Реэт.— Мабодо эрим келса, ёки телефон қилса, аҳволи дуруст, деб қўйинг... Уни ёнимга киритинг, доктор. Мендан хавотир олманг. Мен уни кўришим керак. Директор Лапетеус ақлли одам, бир-биримиздан сир тутадиган нарсамиз йўқ. Эрим билан Хаавик... қалин дўст. Сиз эримнинг келишига рухсат этасиз-а, доктор?.. Унга хабар қилгандирсизлар?.. Иш жойининг телефони...

— Ташвишланманг. Лозим топилган ишларнинг ҳаммаси бажо қилинган.

— У келдими?

Реэт врачнинг кўзидан эрининг келмаганини билди.

— Телефон қилинг унга... Хотинингиз илтимос қилганти, денг... Ҳалиги мен...

Икки бетига маржон-маржон ёш тўкилди.

Врач довдираб қолди.

— Безовта бўлманг,— деди у,— зарар қилади. Ҳамма иш тўғриланиб кетади.

Врач беморнинг юпанишини кутиб турди-да, кейин чиқиб кетди ва ҳамширани юборди. Бироқ Реэт ҳамшира билан гаплашишни лозим кўрмади. Сув сўраб ичди. Унга укол қилишди, у пинагини ҳам бузмади. Кейин ярасини қайта боғлашди. Шундан сўнг кўзларини катта очиб қимир этмай ётаверди.

Палата жимжит эди. Бошқа беморлар пичирлашиб гаплашишарди. Кўп ўтмай улар Реэт Лапетеусга ва унинг ўқтин-ўқтин йиғлашига кўникиб қолишди.

2

Касалхонадан майор Роогасга, гражданка Реэт Лапетеус ҳушига келди, бироқ у билан гаплашиш мумкин эмас, деб хабар қилишди. Роогас ҳозир бахтсиз ҳодиса тўғрисида анчагина нарсани билиб олган эди. Виктор Хаавик уларни алдамаган экан. У чиндан ҳам Ракверада бўлган ва бу ердан кечқурун соат тўққизларда жўнаб кетган. Жасадини ёриб кўрганларида маст эмаслиги аниқланган.

Ҳозир Роогас ҳалок бўлган ҳамполки тўғрисида унга ён бериброқ ўйлади. Лапетеуснинг хотини хусусида ҳам шундай қилди. Ахир Реэт Лапетеус ва Хаавик икковининг бирга юриши Андрес билан Викторнинг машиналари тасодифан уришиб кетгани каби тасодифий бўлиши мумкин-ку.

Роогас Реэт Лапетеусни Вильянд ўрмон саноати хўжалигида ишлаб, иш юзасидан министрликка бориб юрган вақтидан бери биларди. У вақтда Реэт Лапетеуснинг хасмига ўтмаган эди, уни ўртоқ Силларт дейишарди. Реэт Силларт ўрмон саноати министрлигининг таъминот бўлимида ишларди. У жуда ёш, ўзига бино қўйган, ишнинг кўзини биладиган қиз эди. Мишмишларга қараганда, унинг ёрдами билан баъзи ишларни тўғри йўл тутгандагидан кўра осонроқ тўғрилаш мумкин эди. Роогас Вильянддан Таллинга келиб, ишдан бўшаётганини Лапетеусга айтган куни Реэт Лапетеуснинг кабинетидан чиққанини эслади. Ушанда у бунга аҳамият бермаган эди. Очиғини айтганда, ўша пайтда кўнглига қил сиғмасди. Ўзининг ташвиши ўзига етиб ортар, бошқалар билан иши йўқ эди. Роогас Андрес билан хотинини ўйлаб туриб, ўзининг хотини Веллини хотирлади. Уни яхшигина эски танишдек эслади. Гарчи узоқлашиб кетган, ораларида ҳеч нарса қолмаган эса-да, уни ўйлаганда кўнгли бузилди.

1946 йилда у ҳавойи эди. Айш-ишрат деса ўзини томдан ташларди, гоҳо биринчи учраган аёлгаёқ ёпишиб оларди. Баъзан зиёфатларда чиндан ҳам Веллини унутар, шўхлик қилар, аския айтарди, бироқ кўпинча қовоғидан қор ёғиб ўтирар, серзарда бўлиб кетар, ўзининг ҳам, ўртоқларининг ҳам кайфиятини бузар эди. Унинг таниш аёллари кўп эди, башарти биронтаси ўзини очик-ойдин бағишласа, бўйин товламасди. Бир кунлик кайфу сафо уни қониқтирмасди. У ортиқ ҳеч кимни севмасди, унинг қалби сўнган, кайф-сафо жонига теккан эди.

Ўша вақтда қисмларда жиддий машғулотлар ўтказиб турилганда, иши тиғиз бўлганда, балки бўш вақтларида миясини кемирадиган нохуш хира фикрлардан уни чалғитармиди. Бироқ дивизия демобилизация ва қайта шаклланишни бошидан кечираётган эди, штаб-

нинг оператив бўлимида кундалик икир-чикир ишлар билан ивирсиб ўтиришарди.

Курляндиядаги жангларда Велли тўғрисидаги хотиралар чиндан ҳам аллақаяёққа йўқолди. Штабга кетасию кундузи бир зум тишчлик бермаган оғир жанглар бутун диққат-эътиборни ўзига жалб қилган эди. Аҳён-аҳёнда, айниқса мушкул вақтларда хаёлига Велли келарди. Бироқ у парда ортида тургандек хира кўринар, бу Роогаснинг унча кўнглини бузмас эди. Роогас, ҳаммаси унут бўлиб кетади, деб ўйларди. Вақт жудодлик азобини жуда тез унуттираётганига таажжубланар, бунга куюнар эди. Лекин жанглардан кейин Эстонияга қайтиб келгач, дилсиёҳлиги яна янгидан бошланди.

Қирқ бешинчи йилнинг майида у уруш тугатганига худди боладек қувонган эди. Кейин бир неча бор қайтага уруш давом этгани тузук эди, деб ўйлаб турганини билиб қолди. Шунда ўзига-ўзи таъна қиларди: «Сларяд ўйиб юборган бирон чуқурда қулоғинг тагингда қолса, кўнглинг жойига тушади шекилли? Хотинининг бевафолигини кўриб жонидан умидини узган эр бир шода гранатни ушлаб, ўзини танк остига ташлайди. Шундайми?»

Унинг калласида жудаям ғалати гумонлар ва хаёллар қуюндек айланарди.

Бахтсизлигига балки унинг ўзи айблидир? Қирқ биринчи йили ўз қисмидан «қуён» бўлиб, ўрмонга қочса, дезертирлик қилиб Эстонияда қолса биров қўлидан ушлармиди? Урушнинг дастлабки куни эрталабоқ озмунча офицер туёғини шиқиллатиб қолдими. Уларни астойдил қидиришгани ҳам йўқ. Ҳар ҳолда уларнинг қўлга тушганлиги тўғрисида ҳеч нарса эшитишмади. Майор Лаури шундай ўйга борганидан қўриқиб кетди.

Бундай фикр илгари сира ҳам унинг хаёлига келмаган эди. Немислар қуршовида қолган хароба уйнинг ертўласида ўпкасидан яраланиб ётганида ҳам қандай қилиб чанқоғини босишни ва тириклай душман қўлига тушмасликни ўйлаган эди.

Лекин у тарихнинг мураккаб босқичларида ҳар доим ўз ўрнини аниқ ҳис қилган ва билган деб тасдиқлаш нотўғри бўлур эди. 1939 ва 1940 йиллардан олдинроқ Лаури Роогаснинг кўнглига шубҳа ва иккиланиш

лар тушиб қолган эди. У ҳеч кўнглини бузмай буржуа кўшинлари офицери юлдузчасини Қизил Армиянинг командирлик кубикларига алмаштирди. У баъзилар каби кекирдагини чўзиб, бировлардек қаҳру ғазаб билан бўкирмади, лекин кўпгина ажиб саволлар кўнглини безовта қиларди. Уруш бошланишигача бу саволларнинг кўпига у жавоб топди. Ҳарбий мактаб билан Тюменга эвакуация қилинди, Эстон дивизияси тузилганда аввал полк штабининг, кейин дивизия штабининг оператив бўлимида офицер бўлиб ишлади.

Гуноҳ қилган бўлса, унинг гуноҳи шундан иборатки, урушнинг қай тахлитда боришини билмади ва Веллини эвакуацияга кетишга кўндиролмади. У бундай хулосага ҳозир келди. Қирқ биринчи йили узоқ ўйлашга, ҳамма нарсани тарозига солиб кўришга фурсати бўлмаган эди. Кўчиш тўғрисидаги буйруқ бехосдан келиб қолди. Шундан кейин улар бир нарсани: Роогас мактаб кўчириладиган Сибирдаги шаҳарнинг азмойишини олишини, уруш чўзилиб кетгудек бўлса, мактабда қолиб, квартира топишини, шундан кейин Велли етиб боришини келишиб олишди. Қизил Армия Москва ва Ленинградгача чекинишини, уруш узоқ чўзилиб Эстония ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборишини у вақтда ким билибди дейсиз.

Армияда хизмат қилишни майор Роогас эзгу ният деб биларди. Шундай деганда у маҳобат қилмасди, лекин ҳақиқа кўчилса ўрта мактабнинг охириги синфида офицер бўлишини ўйламаган ҳам эди. Аксари гимназия битирувчилари каби уни ҳам аспирантлар курсига юбордилар. Ҳарбий хизмат муддатини тамомлаган бошқа йигитларга липник¹ унвони бериб, уларига жўнатиб юборишди, унга эса армияда қолишни таклиф этишди. Агар Лаури Роогасни бошқа бирор мансаб кутганда унинг бу таклифга рози бўлиши амримаҳол эди. Бироқ тузукроқ мансаб йўқ эди. Қандайдир идорада шоғирдлик қилиш ёки кондуктор бўлиб ишлашга унинг тоб-тоқати йўқ эди (собиқ аспирантларни баъзан темир йўлга ишга олишарди). Киروي форма кийганга яраша ҳарбий форма кийгани тузук эмасми. Музыка оҳангини қулоғида олиб қола билар, овози ҳам ширали эди, бироқ ашулачи сифати-

¹ Буржуа Эстонияси армиясида кичик офицерлик унвони.

да ном чиқаришига бари бир унинг истеъдоди етмасди. Ҳарбий хизматни у яхши кўрарди, бўлмаса қирқинчи йилдаёқ истеъфога чиқиб кетарди. Бу хато ишни амалга оширмагани учун у худога шукур қиларди.

Ҳа, майор Роогас уруш охирида ва яна бир неча йил Велли кутмай кетиб қолганидан қаттиқ азоб чекарди. У астойдил севган одамидан ажралишнинг нақадар оғир бўлишини бошидан ўтказди. Шунинг учун у Андрес Лапетеус ҳозир чекаётган жисмоний азоб-уқубатлар ҳали чекиши лозим бўлган ситамлар олдида урвоқ ҳам эмас, деб ўйлади. Башарти Реэт унинг олдига похол солгани тўғрисидаги шубҳа бартараф қилинмаса...

3

Қон қуйишлар, уколлар ва кислород билан Андрес Лапетеуснинг жонини сақлаб туришарди.

У тўртинчи кун кўзини очди, лекин қаердалигини, атрофида нималар бўлаётганини билмади. Врачларнинг саволларига пойинтар-сойинтар жавоб берар ёки саволни пайқамас эди.

Олтинчи кун бирдан бурро қилиб:

— Мени қачон чиқариб юборишади? — деди.

Палатани йиғиштираётган санитарка унга тасалли берди:

— Аввал тузалиб олинг, кетиш бўлса қочмас.

Лапетеуснинг бутун аъзойи баданига бинт ўраб ташланган эди. Башарасида кўзи-ю, оғзи кўриниб турарди.

Ғалати йилтиллаб турган кўзи ўпирилган ўрадек ичига тушиб кетган эди.

— Мен кетишим керак, — унинг овози заиф, шикаста чиқди.

— Келганингизга атиги бир неча кун бўлди. Ҳозирданоқ кетаманчи-кетаман, десангиз, бир ойдан кейин нима қиласиз. Соғлиқ биз ўйлаганимиздан анча кеч келади.

У санитаркани кузатарди.

— Суягим бутунми?

— Буни докторлардан сўранг, аниқ жавобини оласиз. Ташвиш тортманг, бу ерда суякни бутлайдилар,

этни ўстирадилар. Муҳими, сабр-тоқатли бўлинг, ор-тиқча асабийлашманг. Бирор нарса келтирайми? Балки шарбат хоҳларсиз?

— Майиб бўлиб қолмайманми?

— Бу гапни кўнглингиздан чиқариб ташланг,— деди санитарка ва далда бермоқчи бўлгандай жилмайди.— Ҳамма дарровгина оёққа туриб кетишни хоҳлайди. Сабр қилинг. Ҳозир қўлларингиз жонсиз, шалвираб ётибди, оёқларингиз гавдангизни кўтаролмайди, бир ойдан кейин кучга кирасиз. Ана унда тош кўтарасиз, қўлларингизни ҳаракат қилдирасиз.

— Бир-икки литр қон кетса ҳеч бало қилмайди.

— Қон камайса, қуйишади. Бизда ҳар хил мўъжизалар қилишади. Энди тинчгина ётинг. Гап чарчатади одамни. Шарбат бу, кўряпсизми? Клюкваники, ичинг!

У стаканни Лапетеуснинг лабига тутди: у ичди-да, чуқур нафас олиб, гапга кирди:

— Қор ҳам чанқовни босади. Таъми ёмон... лекин...

— Дамингизни олинг, жим ётинг. Ҳали кўп гапирасиз. Мен кўнғироқни қўлингизга етадиган жойга кўяман. Бир нарса керак бўлса, тугмани босинг.

Лапетеуснинг кўзлари бежо чақнарди.

— Биз йигирма икки киши эдик, эртаси куни эрталабга келиб бешта қолдик. Ўшанда мен, мана, ўзингиз кўряпсиз... Роогас ҳам... Мен...

Унинг дармони қуриб, гап чала қолди. Бутун кучини тўплаб минг машаққат билан гапини тугатди:

— У ерда Паювийдик билан Хаавик... Яна Пидрус.

Санитарка коридорда ҳамширага:

— Яна алаҳляпти. Аввалига маънили гапирди, нима бўлганини сўради. Суягим бутунми, майиб бўлиб қолмайманми, деди. Кейин яна алжиб кетди. Мен унга шарбат бердим,— деб тушунтирди.

Унинг куни Лапетеус нима бўлганини очиқ-ойдин билди. Врачни чақириб, милиция ходимлари билан комбинатнинг раҳбарлик лавозимида ишловчилардан ташқари ҳузуримга ҳеч кимни қўймай, деб тайинлади. Ўзининг соғлиги тўғрисида ҳеч нарса сўрамади.

Қимир этмай ётар, ҳеч ким билам гаплашмасди. Даволаш хусусида сўрагудек бўлсалар, бир-икки оғиз гап билан жавоб қайтарарди холос. Бошқа вақтларда саволни жавобсиз қолдирарди. Ёнидаги каравотда ёт-

ган, бир оёғи кесиб ташланган бемор кўн ўтмай уни ганга солмай қўйди.

— Аламини ўзидан оляпти,— деди санитарка бош ҳамширага.

— Директорлик ғурури уни тарк этипти,— деб бош ҳамшира ўз фикрини билдирди.— Хотинига илашган анави журналистми ёки мухбирми, ўша унинг дўсти экан. Буни хотини ўз оғзи билан айтди.

Санитарканинг гапида жон бор эди. Андрес Лапетеус унутиб юборган кўпгина нарсалар энди унинг хаёлига келаётган эди. Баъзан хотиралар шу қадар ёрқин эдики, назарида буларнинг ҳаммаси гўё ҳозир юз бераётгандек туюларди.

Баъзан пасаймай келаётган иссиғи айниқса кўтарилиб кетганда бугунги ишлар хаёлидан кўтарилиб, фақат кечаги кун билан яшаётгандек бўлар эди...

ТҲРТИНЧИ ВОВ

1

Андрес Лапетеусга, сизни райкомга чақаришяпти, деб хабар қилишди. У эндигина командировкадан келиб тургани, таъби хира эди. Хабар қилган одамга миннатдорчилик билдирди-да, нега чақаришаётганини билишга уриниб кўрди.

Телефон жиринглади.

Метсакула билан гаплашиб бўлган ҳам эдики, яна телефон қилишди. Бу сафар бирлашган тахта тилиш заводидан телефон қилиб, янги бош инженер тайинлашни тезлатишни илтимос қилишди.

«Балки сиёсий ўқини хусусидадир ёинки бирор текшириш бригадасига қўшиб қўйишгандир?» Лапетеус райкомда унга нима дейишларини яна бир марта ўйлади.

Шу пайт аллаким эшикни қоқди. Ичкарига мишистрнинг секретари кириб, бурчагига йўғон қалам билан ўқловдек қилиб: «Ўрт. Лапетеус! Илтимос, текшириб кўринг», деган ёзув битилган аллақандай ариза берди.

У аризага кўз югуртириб чиқди-да, бир чеккага қўйди.

— Уртоқ министр тайинладики, кечқурун муфас-
сал ҳисобот билан ҳузурига кирар экансиз.

Секретарь қиз шундай деди-ю, бир жилмайиб қўйиб
чиқиб кетди.

Лапетеус ёрдамчисидан ҳисобот хусусида суриш-
тирмоқчи бўлган эди, телефон ишламади.

У стол устидаги блокнотлардан бирига «Муфассал
ҳисобот» деб ёзиб қўйди-да, бошқа телефон номерини
терди. Бу гал у Темирйўл бошқармаси билан гапла-
шиб Тудага кўпроқ вагон юборишни талаб қилди.

Лапетеус телефонда бошланиб кетган қаттиқ баҳсу
мунозаралар ва бир-бирларини айблашлардан кейин
ўзининг ниҳоятда ҳориб-чарчаганини билди. Тўрт кун-
дан бери тузукроқ ухламаган эди. Бирума уезди маҳ-
сулот тайёрлашда оқсаётган эди, у ишни жўнаштириш
учун ўша ерга борди. Мавсумнинг энг долзарб кунла-
рида у бир командировкадан келибоқ бошқасига жўнаб
кетарди. Ўрмон саноат хўжаликларига, ёғоч тайёрлай-
диган пунктларга борар, ишни текширар, йўлга қўяр,
уюштирар, одамларнинг кўнглини кўтарар, ишонти-
рар, жониз бўлса, ҳеч уялмай болохонадор қилиб сўкар
эди.

У бунчалик жон койитмай ҳам ўз вазифасини ба-
жариши мумкин эди. Ундан олдинги бошлиқ кўп вақ-
тини министрликда ўтказар, шундай бўлса ҳам ишни
эплар эди. Бироқ Лапетеус ёғочни қаерга олиб кетиш-
ганини текшириш учун ўрмонга, магистралларга бо-
рарди. Шу важдан қишда айниқса ёғоч тайёрлаш
кампанияси айни қизиган пайтда иши бошидан ошиб
кетарди. Унинг ўрнида ишлаган одам ҳисобот тузиш-
ни ва ахборот йиғишни энг муҳим ҳисоблар эди, Лапе-
теус эса бу ишни ёрдамчисига топширар, ўзи эса
дарахт кесиш ва уни ташиб кетиш тўхтаб қолган жой-
ларга шошилар эди.

Андрес Лапетеус шунча кўп ишлаб, сафарларда
юрса ҳам, ўқишга вақт топганига одамлар ҳайрон
қолишарди. У ўзини аямасди. Ротага командирлик
қилганида эрталаб ҳаммадан олдин турар, кечқурун
ҳаммадан кеч ётарди, тунлари машғулотларга тайёр-
ланар, уставни ўрганарди. Ҳозир ҳам у шундай қил-
моқда эди. Уйига кечқурун кеч қайтарди-да, дарҳол
конспектларни титкиларди. Конспект ва дафтарларни
вагон купесида, юк машинасининг кабинасида, меҳ-

монхона номерида ва ёғоч тайёрлаш пунктининг баракда унинг қўлида кўриш мумкин эди. Беш-олти соат ухласа кифоя қиларди. Калласи ғовлаб, миясида ҳисоботлар, маълумотлар, формулалару теоремалар гужғон ўйнаганида бир-икки кун кечқурунлари дам оларди, театрга борарди ёки биронта таниши билан, кўпинча Виктор Хаавик билан қаттиқ ичарди. Виктор Хаавикнинг таъбирича, бундай «асабни бўшаштирганидан» кейин яна илгаригидек ҳаёт кечираверарди. Курс ишларини, семинар ва имтиҳонларни вақтида топширарди. Мабодо командировкага кетиб Килинги-Нимма ёки Сонда ушланиб қолса, бир-икки ҳафтага муҳлат оларди.

— Сиз темир одамсиз, кечиринг мени — телбасиз, — дерди унга ҳазиллашиб Рэет Силларт, баланд бўйли, малла соч қиз. — Ўқиш керак, ҳозирги замонда ишсиз ва ўқишсиз ҳаётни кўз олдимга келтиролмайман, бироқ, — дерди у жилмайиб, — одам дунёга бир марта келади.

Рэетнинг кулгиси замирида алланарса яширинганини Андрес Лапетеус биларди. Унга: «Аъзолари бош қотирмайдиган жамият заволга учрайди», деб жавоб берар ва ёдлаб олган фикрини ифода этар эди: социализмни печь устида талтайиб ётиб қурмайдилар. У фақат «печь» сўзи ўрнига диван сўзини ишлатди.

Рэет Силларт яна жилмайди.

— Сизга тушунаман, — деди у кутилмаганда жиддий қилиб. — Сизга ўхшаган одамлар тоғни урса толқон қилади. Бу ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

— Жонингда қасдинг борми дейман, капитан, — дерди Хаавик. — Ўзингга жабр қиялсан-ку. Элбурутдан чиқитга чиқадиган одамлар жамиятга керак эмас. Жойларга ёрдамчингни юбор. Ўқишниям меъёрида олиб бор. Дипломни бир йил олдин оласанми, бир йил кечми, бунинг фарқи йўқ. — Андреснинг бунчалик жон куйдиришига у тушунолмасди.

Лапетеус унга, ғизиллаб кетаётган поезддан мени жарга итариб юборишларини истамайман, деди.

Виктор Хаавик дўстига мароқланиб қаради. У Лапетеуснинг пишиқ-пухта ва мудаббир одамлигини ҳамма вақт юқори қўяр эди. Бироқ ҳозир худди ҳўкиздек қайсарлик қилиб сургалиши уруш пайтидаги ғай-

рат-шижоатини бутунлай босиб кетган эди. Поезддан итариб юборишларидан хавотир олиш хусусига келсак, буни Хаавик яхши биларди. Унинг ўзи ҳам шитоб билан илгарилаб кетаётган вақтнинг орқасидан қандайдир қишлоқнинг овлоқ жойида ёки кичик бир шаҳарчада анқайиб қараб қолишни истамасди. Вақт ҳақиқатан ҳам журъат, тиришқоқлик, мулоҳаза ва уддабуронликни талаб қилади. Бироқ ҳаёт билан унчалик жон койитмай қадам-бақадам бориш мумкин-ку. У Лапетеусга элбурутдан чиқитга чиқиб қолиш хавфи тўғрисида шунинг учун гапирардики, бундан унинг ўзи қўрқарди. Хаавик яйраб яшашни хоҳлар ва шунга интиларди. У, ҳар кун янги ҳаяжонли кечинмалар ва таассуротларга бой бўлсин, дерди. Андресга ўхшаб ўлар-тириларига қарамай ишлаш одамни бевақт қаритади, тўпорилаштиради, абгор қилади. Ҳа, Лапетеуснинг ўзини тутиши баъзан унга бемаъни шошқалоқлик бўлиб кўринарди.

2

Гоҳо Виктор Хаавик Лапетеус ишда ва ўқишда Хельвини деб шунчалик ўзини ўтга-чўққа уради, деб ўйларди. Хельви билан нега ораси бузилиб кетганини билиш учун Хаавик унинг қўйнига қўл солмас эди. Аслида одамлар ҳамма вақт ўлдим-куйдим, деб юриб, кейин совиб қолишади-ку. Лов этиб ёниб, пис этиб ўчишади. Севишади, кейин кўнгиллари қолади. Танишади, бирга туришади, сўнг ажралиб кетишади. Бир умр диққатпазликдан хит бўлиб яшагандан кўра қисқа муддатли виждон азобига бардош берган яхши эмасми?! Бир куни Андрес кундалик ташвишлар жонига тегиб, кечқурун ҳордиқ чиқариш ниятида уни қидириб топганда Хаавик аллақасерга телефон қилди-да, уруш йилларида орттирган дўстини кафега олиб борди ва у ерда уни ҳамкасби ёшгина қувноқ аёл ва унинг яна ҳам ёш, яна ҳам хушчақчақ дугонаси билан таништирди. Кафедан ресторанга ўтишди. У ердан Хаавикнинг бир танишининг уйига боришди. Кадрiorга кўчасидаги унинг уйи кенг ва пинамгина эди. Лапетеус танца тушди, вақтичоғлик қилди. Бироқ кейин маҳбубаси телефонда меҳмонга таклиф қилганда, у қатъиян

бош тортди. Хаавик бундан хабар топди. Шунда унинг Андрес Хельвини деб шунчалик жонини жабборга бериб ишласа керак, деган фикри яна бир бор тасдиқлангандек бўлди.

Хаавик шаҳар газетаси редакциясида ишларди. Унинг пойтахтга ўрнашиб олиш тўғрисидаги эзгу орзуси ушалди. У туғилиб ўсган жойи Пайдега бажонидил бориб турар, лекин бу ерда бутунлай қолишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Хаавикнинг отаси оккупация вақтида қазо қилган эди. Отасини уни деб полицияга сўроққа чақирганларини, камерага ташлаганларини, бироқ кейин бари бир қўйиб юборганларини Виктор билди.

Хаавик онасининг гапларини эшитиб бўлгач, бир оз ўйлаб ўтирди-да:

— Отамни фашистлар ўлдирган, — деди.

— Йўқ, йўқ, Виктор. У икки кундан кейин қайтиб келди, соппа-соғ эди. Фақат очликдан шикоят қилди. Тўрт талинка ширхўрда ичди ва бир нечта бурда сепик¹ еди. Полицияда уларга ёвгон карам шўрва билан бир бурда ачиган нон беришибди. Бу унинг мижозига тўғри келармиди. Ахир у ачиган нонни еёлмасди, ўзинг биласан, нордон нарсдан дарров жиғилдони қайнар эди. Уришга урмаганлар. Юраги ёрилиб кетган, ҳеч зарар-заҳмат кўрмай келган эди.

— Агар уни ҳибсга олмаганларида у ўлмаган бўларди.

— Шўрликнинг қорнида катта шиш бор эди.

— Шиш билан узоқ яшаш ҳам мумкин, — деди ўғли бўш келмай. — Унга дўқ қилишган, қийноққа солишган, отамнинг асабини мана шу нарса бузган. Ҳамма нарса асабга боғлиқ.

— Бу гапинг рост, унга дўқ қилишган. Ҳақ гапни айтмасанг энсангдан отамиз, дейишган.

— Ана, кўрдингми. Ўзим билувдим. Отамга ачинаман.

Онаси уйни Виктор номига ўтказмоқчи бўлган эди, марҳум отасининг ҳам истаги шундай экан. Лекин Виктор кўнмади.

— Отам икковингиз кечаю кундуз тиним билмай ишлаб, тийингача йиғиб шу уйни қургансиз, бу уй

¹ Сепик — ноннинг тури.

сеники, ўзингга буюрсин. Мен Таллинда турсам, сен Пайдеда турасан, уйни менинг номимга ўтказишнинг нима ҳожати бор? Отам, ўғлим Пайдега қайтиб келади, деб ўйлаган. Бироқ менга ижозат этишмади, ижозат этишмайди ҳам. Агар отам гапларимизни эшитганда, хотин, Виктор ҳақ, деган бўларди.

Тўғри, Хаавик редакциядаги ишини бошқача хаёл қилган эди. Ҳозир эса ишчи мухбирларнинг хабарларини қайтадан ёзади, корхоналару муассасаларга югуради, хабар келтиради — қиладиган иши шу. Кичик бўлгандан кучук бўлган яхши эмасми! У яна ўқишни ният қилган эди, бу ҳамон ниятлигича қоляпти. Бироқ у марказий газеталарни ва брошюраларни диққат билан ўқийди, таклиф қилинган ёки билет топган тақдирда барча мажлису кенгашларда қатнашади. Ҳар доим сиёсий воқеалардан хабардор. У ҳозирги кундаги сиёсатнинг моҳиятини дарҳол илғаб олишга ўрганди. У бахт кулиб боқишини, ўшанда бош мақолалар ва дастур бўладиган мақолалар ёзадиган вақт келишини сабр-қаноат билан кутарди.

Хаавик на ишга, на ўқишга муккасидан кетган эди. Лапетеусга ўхшаган тиришқоқлар учун бунга катта асос бор. Албатта, одамлар кўтарилиш учун ўлиб-тирилишади, Лапетеус ҳам албатта мартабага миниб ишқибоз, бироқ Хаавик дўстини яхши билганидан, унинг уринишлари фақат амал учунлигига шубҳаланади.

Баъзан шундай вақтлар бўлганки, Лапетеус чиндан ҳам Хельвига эҳтиёж сезган. Бироқ у ўзини идора қила оларди. Ушанда, бундан икки йил аввал сўзининг устидан чиқиб, уни қидириб топди. Уларнинг учрашуви ҳар иккиси учун азоб бўлди. Лапетеус ҳар тўғрида гапирди, лекин энг муҳим нарса тўғрисида лом-мим демади, Хельвининг ғамгин нигоҳи унинг қалбини рўйирост кўриб турганини фаҳмлагани учун гап очишга журъат этолмади. Шундан кейин Андрес Лапетеус ортиқ Хельвиникига қадам босмади. Энди ҳамма нарса тамом бўлди. У ўйлаган ва умид қилганидан расвороқ иш юз берди. Ҳа, расво бўлди, деб эътироф этди Лапетеус, бироқ ора очди бўлди-ку. Улар партия конференцияларида ёки активларда тасодифан учрашиб қолишар, майда-чуйда нарсалар тўғрисида гаплашишар эди. Хельви на сўз, на нигоҳи билан таъ-

на қилмаганини кўриб хурсанд бўлар эди. Орани очди қилганларидан кейинги биринчи йили у Хельви билан учрашишни хоҳламаса ҳам баъзан, чор-ночор уни учратиб турди. Шунинг учун командировкаларга тез-тез жўнаб қоларди. Лапетеус секин-аста Хельви унга осилмаслигини, шарманда қилмаслигини тушунди.

Орадан анча вақт ўтса ҳамки, Андрес ўзини Хельви олдида гуноҳкор деб билар, у билан учрашишдан кўрқар эди. Лекин шунинг билан бир вақтда юраги у томон талпинар, Хельви яқинида бўлганда, кўнгли айнар эди. Баъзида Хельви тўғрисидаги ўйлар ҳамма нарсани тўсиб қўяр эди. Бундай вақтларда иш ва ўқишнинг тифизлиги чиндан ҳам жонига ора кирар эди. Лапетеус гўё эс-хушини таниб олгандай бўлди-ю, яхшиям Хельвига уйланмадим, йўқса, бу иш телбалик бўлар эди, деган қарорга келди.

3

Секретарь соат бешларда яна келиб «хўжайин» унинг муфассал ҳисобот олиб келишини кутаётганини хабар қилди.

Андрес Лапетеус семиришга мойил, ёши ўтган аёлга қаради-да, хотиржамлик билан:

— Ҳисобот йўқ. Министрга ўзим телефон қиламан,— деди.

Секретарь нима учундир «раҳмат», деб чиқиб кетди.

Лапетеус министр билан гаплашди, роса танбеҳ эшитди ва охирида шундай деди:

— Таъналарингиз ўринли, модомики ҳисобот тузиш ва уни кўрсатиш бизнинг бўлимга юклатилган экан, бу ишни бажаришга мажбурмиз. Буни ҳисобга оламан. Бироқ, ўйлашимча, ишни яхшилашга ҳисобот унчалик ёрдам бермайди.

Министр унинг гапига қулоқ солиб турди-да, сўради:

— Ленин нима дегани сизга маълумми, яъни...

— ...социализм бу ҳисоб, ҳисоб ва яна ҳисоб деган,— деди Лапетеус унинг сўзини бўлиб.

Телефон бир оз жимиб қолди.

— Ҳисоб, ҳисоб ва яна ҳисоб эмас, балки...— Министр Лениннинг сўзларини келтирди-да, илова қил-

ди: — Классиклардан цитата келтирганда аниқ айтиш керак. Ҳисобот эртага роппа-роса тўққизда столим устида бўлиши керак.

Лапетеус ўз навбатида аламини ёрдамчисидан олди ва бугун кечқуруноқ ҳисоботни тахт қилишни унга топширди. Ярим кечада бўлса ҳам тамомлайсан, райкомга бораман, деди. Керакли ҳужжат тайёр бўлмагунча бўлимдан ҳеч ким кетмасин, деб тайинлади.

Эрувгарчилик бошланган эди. Лапетеус қўнжи узун этик кийганидан йўл танламай тиккасига кетаверди. Командировкага борганида доим шу этикни кийиб оларди. У яна чарчаганини сизди. Кўнгли оғриб, райкомда ҳам ҳамма ердаги каби топшириқни бажарадиган ишчан одамларни ишга кўмиб юборишади, ношудларнинг тинчини бузишмайди, деб ўйлади. Кейин хаёли Юрвенга кўчди. Бу чақирилишига сабабчи ҳам ўша бўлса керак. Афтидан, секретарь уни нимаси учундир қадрларди. Бу ҳол айниқса у охириги конференцияда сўзга чиқиб марказий ташкилотларни, шу жумладан, ўз министрлигини қоғозбозликда танқид қилгандан кейин айниқса очиқ кўринди. Юрвен якуловчи сўзида уни қувватлаб чиқди...

Лапетеус гандираклаб, оз бўлмаса йиқилиб кетай деди. Уткинчи машина галифеси билан катта пальтосига лой сачратиб кетди. Кўчани босган қор сувими ё бошқа нарсами, ишқилиб, унга Паювийдикни эслатди. Луга яқинида у шундай эрувгарчилик вақтида ўз взводининг ертўласи ўртасига чуқур қазиб қўйган, сув шу ерга оқиб тушар, пол эса қуруқ турар эди. Бошқа взводлар балчиққа ботиб юришарди. Кўчанинг ўртасидан ҳам чуқур ўйиш керак. Бари бир Паювийдик вайсақи...

Район партия комитети узоқ эмасди.

Уни чақиртирган ўн иккинчи хонани Лапетеус иккинчи қаватдан, қинғир-қийшиқ коридорнинг охиридан топди. У эшикни тақиллатди-да, жавоб кутиб ўтирмай ичкарига кирди.

Кабинетда рўпарама-рўпара қўйилган иккита стол бор эди. Биттаси бўш, иккинчисида Хельви Каартна ўтирарди. У Лапетеусга жиддий кўзларини қадаб тик қаради, Лапетеус бир дақиқа унинг кўзидан бошқа ҳеч нарса кўрмади.

Лапетеус тахта бўлиб қолди. Хаёлида бирварака-йинга бир неча фикр қуюндек айланди. Хельви бу ерда нима қилиб ўтирибди? Уни ким чақиртирган? Хельви-микин ёки столи бўш одаммикин? Хельвининг нима иши бор унда?

...Хельви Каартна пропаганда бўлимида инструктор бўлиб ишлаётганига атиги икки ойдан ошган эди. Армиядан келганида у ҳақиқатан ҳам фабрикага борди. Дарвоқе, котон машинасини унга бу сафар ҳам беришмади. Олардияму, лекин уни фабриканинг партия комитетига юборишди. У партия иши алоҳида, улуғ иш деб эътироз қилса ҳамки, уни бир амаллаб кўндиришди. Кейин Каартнанинг тажрибаси бор, у агитатор ва пропагандачи бўлиб ишлаган, сўнги вақтда агитпунктга мудирлик қилган, ўртоқларининг ёрдами билан пропаганда бўлимидаги ишни ҳам эплаб кетади, деб қарор қилишди. Хельви то шу пайтгача янги ишига кўниколмас эди. У хоҳ корхоналарда бўлсин, хоҳ муассасаларда бўлсин, ўзини уйдагидек сезиб, ҳар хил масалалар тўғрисида моҳирона фикр юритадиган тажрибали инструкторларга қойил қоларди. Хельви бегона ташкилотларнинг мажлисларида сўзга чиққудек бўлса қийналарди, шунинг учун кўпинча индамай ўтирарди. Назарида, бу корхонада ёки партия ташкилотида иш қай аҳволдалигини етарли даражада билмайдигандек туюларди. Айниқса, у справкалар ва қарор лойиҳаларини тузишда қаттиқ қийналарди. Булар қисқа ва ажабтовур бўларди. Мадис Юрвеннинг айтишича, уларда партия ишига хос умумлаштирувчи хулосалар, партия ишининг специфик руҳи етишмасди.

...Хельви ўрнидан туриб, Лапетеуснинг истиқболига юрди-да, қўлини узатиб:

— Салом,— деди.

Лапетеус миясига қон урганини ҳис қилди. У довраб қолиб эшик олдида қаққайиб турганидан ўнғайсизланди.

— Салом.

Хельвининг қўли совуқ эди. У ҳамisha оёқ-қўлим совқотади, деб зорланарди. Бир вақтлар уларни у иситарди. Булар бир зумда хаёлидан ўтди. Лапетеус бир кўнгли Хельвининг қўлини ушлаб, куҳлаб иситгиси мелди.

— Утир, — деди Хельви ва бурчакдаги креслони кўрсатди.

Лапетеус ўтирди.

— Кўча иссиқ. Тез юриб келдим. Ҳар қалай партия буйруғини бажариш керак-да, — деди у ҳазил қилишга уриниб. Кейин курткасининг тугмасини ечди-да, у ёғига нима қилишини билмай ўтираверди.

— Сени безовта қилиб, бу ерга келишингни илтимос қилганим учун кечир. Бироқ сендан бошқа ҳеч кимга мурожаат қилолмасдим. Бу иш умумий танишимиз ва сафдошимиз Роогасга тааллуқли. Унга иш керак.

Лапетеус Роогаснинг номини эшитиб ҳушёр тортди.

— Роогас?

— Ҳа, майор Роогас. Штаб дивизиясидан. Сен уни танисанг керак. Икковингиз бир кунда яралангансиз. Вагонда бирга келган эдик.

У ўзини зўрлаб гапини тамомлади:

— ...Таллинга демобилизациядан кейин.

Андрес Лапетеус Роогаснинг фамилиясини унутиб қўйгани учун такрорлаган эмасди. Йўқ, у ҳаммасини: Таллинга бирга келганларини, Роогаснинг уруш тўғрисидаги гапларини, ўз уйини таклиф қилганини жуда яхши эсларди... Ушанда у қочириқ қилиб Роогасга, яхшиси сиз ўртоқ Каартнага мурожаат қилинг, деганди... Лапетеус яна бошқа бир нарсани ҳам эслади. Бир куни майор Роогас Сирве ярим оролида унинг кузатув пунктига келган ва душман ўти остида судралишга мажбур қилган тор йўлни роса сўккан эди. Курляндияда улар уч киши — комбат, Роогас ва у немис мерганларининг ўқига дуч келиб қоронғи тушишини пойлаб бир ярим соат балчиқда ётишган эди. Яна шуни ҳам эсладики, дивизия ташкил топаётганида, ўша вақтда капитан бўлган Роогас тактик машғулотларда уларнинг батальонини назорат қилиб турган. Унинг миясида демобилизацияга боғлиқ, аниқроғи, Таллинга биргаликда қайтганларига тааллуқли воқеалар худди чақмоқдек йилтираб кетарди. У буларни бирма-бир эслади-ю, шу заҳоти, нега энди Хельви Роогас учун иш қидириб қолди, деб ўйлади.

— Эсимда, эсимда. Ҳарбий ишдан бошқа у ҳеч балони билмайди; дерди ҳамма.

— Ҳайронман, нима учун уни армиядан бўшатиш-
дийкин, яхши штаб офицери дейишарди-ку.

Хельвининг Роогасга ачинаётгани Лапетеусга алам
қилди.

— Буржуа ҳарбий мактаби талабаси,— деди қуруқ-
қина қилиб.

— У сен билан харобада бирга бўлган. Икковин-
гизни санбатга бир чанада олиб келишган.

Лапетеус Роогасга бўлган нафратини босиб, шоша-
пиша:

— Менга буни эслатишнинг ҳожати йўқ. Оз бўл-
маса, немислар бизни тутиб кетишаёзганди,— деди.

— Шундай бўлдики, Роогас ҳозир ишсиз юрибди,—
деб тушунтирди Хельви.— Армиядан қайтиб келга-
нидан кейин у Пидруснинг таклифи билан мактабда
физкультурадан дарс бера бошлади. Кеча бу ишдан
кетди. Менимча, ҳеч қандай сабабсиз. Тўғри, ўртоқ
Юрвен қаттиқ туриб, Роогасни ишдан бўшатишни та-
лаб қилган.

— Сен мен билан Юрвеннинг топшириғи бўйича
гаплашяпсанми?

Хельви бир оз довдираб қолди.

— Йўқ,— деди у.— Юрвен Роогасни билмайди.
Уни биз биламиз.

Юрвен анкетанинг тозалигига катта аҳамият бе-
ришини Лапетеус яхши биларди. Бироқ Роогас Совет
Армияси сафида хизмат қилган-ку, шунинг ўзи кифоя
эмасми?

— Юрвен нега Роогасни бўшатишни талаб қилди?

— Чамаси, англашилмовчиликдан. У ишлаган мак-
таб районда энг қолоқ ҳисобланади. Ўқувчиларнинг
улгуришлари, хулқлари ёмон, мактабдаги тартиб
аянчли аҳволда. Ўтган куни бизда, бюрода ўша мак-
таб директорининг тарбия ишларининг аҳволи тўғри-
сидаги ҳисоботини тингладик. Музокара кетаётган
вақтда ўртоқ Юрвен Роогасни ишдан бўшатишни та-
лаб қилди. Юрвен Роогасни мактабга ишга юборгани
ва уни ҳимоя қилгани учун Пидрусга осилди. Пид-
руснинг жонбозлиги тўғрисида Роогасни ишдан бўша-
тиш тўғрисидаги модда қарорга киритилмади. Бироқ
Роогас директордан бюродаги гапларни эшитиб, иш-
дан бўшаш тўғрисида ўзи ариза берган.

Лапетеус диққат билан Хельвини кузатарди.

— Нима учун сен ўртоқ Юрвен энди менга осилишини истайсан?— деди Лапетеус ярим ҳазил, ярим чин қилиб.

— Роогас ҳалол одам. Унинг ҳеч қандай айби йўқ, у бор-йўғи ўша мактабда бир ойдан кўпроқ ишлаган эди.

— Роогаснинг анкетасини ўқидингми?

— Ахир биз уни биламиз-ку.

Хельви баъзан ҳатто қайсар бўлиб кетарди.

— Танишлик ўз йўли билан, хизмат ўз йўли билан.

— Бўпти. Овора қилганим учун узр.

Хельви Лапетеусга қарамади. Андресни чақиртиришдан маъни чиқмаслигини кўнгли сезган эди.

— Ҳовлиқма, Роогасни ҳузуримга юбор. Ахир у бирор ерга жойлашиши керак-ку. Бизга Вильянд уездида одамлар керак. Ташкилий ишларга уқуви бор. Эсимда, у ҳаддан ташқари талабчан эди.

Энди Хельви Андрес Лапетеусга ораларидан қил ўтмаган пайтдаги каби меҳр билан боқди. Бу ҳол бир он давом этса-да, Лапетеуснинг кўнгли жойига тушди. Министрликка қайтиб келаётганда ҳатто чарчоғи ёзилгандек бўлди.

4

Лапетеус Роогасга ёрдам қилишга розилик берса-да, гўё иш яхшилиқча тугаётгандек туюлса-да, Андрес чиқиб кетиши ҳамона Хельви уни чақиртириб чакки қилганини сезиб қолди.

Бугун у кўрган Андрес тамомила бошқа эди.

Шунинг учун Хельви бу одамни илгари танирмидим, йўқми, деб ўзига савол берди. Ҳозир бир-бирларини танимайдиган одамдек суҳбатлашишган бу одамни танийдими? Ахир бир вақтлар уни севган, худди эр-хотиндек туришган эди-ку. Хельви биринчи учрашганларидаёқ хатога йўл қўймаганмиди? Ушанда Хельви у яраланганидан қўрқиб кетди, деб ўйлаган эди, аслида эса унинг продаси мустаҳкам экан. Кейинчалик Андрес унга ниҳоятда ҳалол, оқкўнгил одам кўринган эди, урушнинг охиригача уни шундай деб ўйлаб келган эди. Очиги, уни ҳозир ҳам шундай ҳисоблашни истарди,

Хельви энди Андрес севганига ортиқ ишонмасди.

Ўзи эса Андресни жон-дилидан севиб қолган, унга ҳеч иккиланмасдан табиий ва оддий суратда ўзини бахш этган эди, фақат юксак туйғуга эга одамларгина шундай қилади. У бутун қалби билан, Андрес мени севади, деб ўйларди. Бу унинг шодлигига шодлик қўшарди. Адашганмиди у? Андрес кейинчалик ўзини илгаригидан бошқача тутганди. Хельвининг кўнглида шундай шубҳа туғилган эди.

Уруш бошланишидан сал олдинроқ Хельви йигирма бир ёшга тўлган эди. Бошланғич мактабда ўқиган вақтидаёқ шаҳар чеккасидаги болалар у тўғрида: «Кўзга яқин қиз», дейишарди. Унинг кўзлари чуқур ўрнашган, киприклари узун, оёқлари чиройли, ниҳоятда хипчабел эди. Ўрта мактабда танпадан кейин кузатиб қўйган болалар билан дарвоза олдида ўпишарди. У ҳақиқий севги саргузаштини биринчи марта урушдан олдинроқ бошидан кечирди. Армияда унинг бирмунча жазманлари бўлди. Уруш ва Таллиндан чекиниш уни саросимага солиб қўйди, у таянч, ҳомий ва ҳамдард одам қидирди. Хельви икки кишининг қўлига тушиб чиққанидан кейингина ҳушини бошига йиғиб олди ва яқинлашмоқчи бўлган бошқа эркакларга бўй бермади. Андрес Лапетеус учрагунга қадар шундай ўзини тутиб юрди. У билан учрашгач эса, уни умрида биринчи марта астойдил севиб қолди.

— Дунёда бунақа ҳаловат ҳам борлигига ишонмасдим, — деб эътироф этди у сира уялмай.

Бироқ бугун Андресда кўрган хислат унга бегона эди. Башарти бошқа одамлар тўғрисида бошқаларнинг фикрини билишга ишқибоз Мадис Юрвен инструктор Каартнани ҳузурига чақиртириб, Лапетеусни таърифлаб беришни сўраса, Хельви унга қониқарли жавоб беролмаган бўларди. У ўртоқ Лапетеус масъулиятни сезадиган ходим, урушда тап тортмай жанг қилган дерди балки. Бор-йўқ айтадиган гапи шу эди, холос. Хельви очиғи бугун Андреснинг табиатида ўзи пайқанган ўзгариш нималигини аниқ айтиб беролмасди. Тўғрироғи, буни кўнгли сезди, мулоҳаза юритиб, бу фикрга келгани йўқ. Бир вақтлар ташвишларию шубҳаларини ҳеч яширмай тўкиб соладиган, юрагидаги бор гапни рўйирост айтадиган илгариги Андрес энди йўқ эди.

Андресдаги бу янги хислатни кашф этган Хельви уни билмаганини, ҳеч қачон билмаганини тан олди. Бироқ кўнглида алланарса бунга қарши тугён урарди. Ноаниқ шу нарса Роогасни ишга тавсия қилгани Андресга қимматга тушмасмикин, деб унинг кўнглини безовта қиларди.

У умуман мен тўғри иш қиляпманми, йўқми, деб шубҳаланиб қолди. Лапетеусни чақиртириб райкомнинг обрўсини суистеъмол қилмадимикин? Ахир у унинг ҳузурига бора олмасди-ку. Ахир у Роогасни қўллаб-қувватлашга уриниб партия йўлига зид иш қилаётгани йўқ-ку. Роогас ҳалол, яхши одам. Агар Юрвен у билан фронтда жанг қилганда уни ишдан бўшатишни талаб қилмаган бўлур эди. Совет ҳокимиятини ёқтирмаган буржуа армиясининг офицерлари қирқ биринчи йили немисларга таслим бўлиб, асир тушиб кетишган. Роогас хиёнат йўлига кирмади, жони ширинлик қилмади, қийинчиликдан қўрқмади.

Хельви майор Роогас гражданча кийимда ғариб кўринганини эслади. У қабулхонада девор тагида қисилиб-қимтиниб ўтирар, агар ўрнидан туриб сал эгилиб салом бермаганда Хельви уни пайқамай ўтиб кетарди.

— Ие, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

— Директор, мен билан бирга боринг, деб илтимос қилди.

— Сиз офицерликдан тушсангиз ҳам ўз сеvimли касбингизга содиқсиз,— деди Хельви ҳазиллашиб.

— Худди шундоқ,— деди Роогас кулиб.

Унинг овозида афсус-надомат оҳанги сезилмади.

— Янги ишингизда муваффақият тилайман. Армия тўғрисида куйиб-пишманг. Бари бир ҳарбий ихтисос эртами, кечми йўқолиб кетади.

— Қуллуқ. Башоратингиз тасдиқланса, ўзимни бахтиёр ҳисоблайман.

Лаури Роогас узоқ кутди, бироқ бюрога уни чақиринмади. Хельви ундан афв сўраб, хафа бўлмасликни илтимос қилди. Кейин бюро мажлисида нима бўлганини эшитса, Роогас менинг тўғримда ва райком тўғрисида нима деб ўйлайди, деган хаёлга бориб Хельвининг юраги ғаш бўлди.

— Роогасга ўхшаган одамлар ўсиб келаётган авлодни тарбиялашига мен мутлақо қаршиман.

Мадис Юрвеннинг бу гапи Хельвини ҳайратга солди. Унинг нега бундай деяётганига тушунолмади.

Роогас урушда яраланган запасдаги офицер унинг педагоглик қобилияти бор, деб сўзга чиққан Пидрусга гапиришга Юрвен имкон бермади.

— Роогас — буржуа армиясининг офицери. Хотини Швециядами, Канададами юрибди, — деди у.

— Уртоқ Роогас Қизил Армиянинг майори даражасига етди. У Совет ҳокимияти учун жанг қилди, Эстонияда яшайди.

Пидруснинг бу далиллари Мадис Юрвенга кор қилмади.

— Совет ёшларини номига ҳеч қандай доғ туширмаган пок одамлар тарбиялаши керак, — деди у. — Агар сизга маъқул бўлса, яра газак олиб кетмаслиги учун Роогасларга, яъни эски идеология билан суғорилган одамларга ўқув юртларининг эшигини ёпиб қўйсак. У бошқа ерда ишласин.

— Бироқ баъзи мулоҳазалар билан ҳалол одамга ишонмаслик қаердан чиқди?

Юрвен унинг сўзини бўлди:

— Партия бизга ҳеч вақт ҳушёрликни унутмасликни ўргатади.

Пидруснинг ўз сўзида қатъий туриши, бунинг устига бутун масъулиятни бўйнига олиши натижасида қарор лойиҳасида Роогасни ишдан бўшатиш кўзда тутилган модда олиб ташланди.

Бюро мажлиси Хельвининг фикрини алағда қилиб қўйди. Бир томондан у зўр бериб ҳушёрликка чақирган, назарида тўғри йўлдан озган одамларни шафқатсиз танқид қилган Юрвеннинг тутган йўлини тушунишга уриниб кўрди. Иккинчи томондан ҳамма нарса унга ноаниқ бўлиб кўринди. Лаури Роогас — ҳақиқатгўй одам, у қирқ биринчи йилдаёқ Совет ҳокимиятини танлаган. Ундан юз ўгириш фақат зарар келтиради...

5

Армиядан бўшатиш тўғрисидаги буйруқ майор Роогас учун мутлақо кутилмаган иш бўлди.

У ўз фамилиясини запасга чиқарилган офицерларнинг фамилиялари орасида ўқиганда гарангсиб қолди.

Кейин ўзини тутиб олди-ю, лекин бир неча кун мунофиқларча кун кечириб юрди. Худди ҳеч нарса бўлмагандай дўстлари билан суҳбатлашар, ҳазиллашар, бир шиша, ярим шиша вино ичар эди. Шу билан бирга уни шундай саволлар қийнардики, бунга у жавоб тополмасди.

Агар уни қирқ олтинчи йили бўшатишганда у фринг демасди. Бу вақтда ўнлаб дивизияларни, бутун бошли қўшилмаларни тарқатиб юборишаётган эди. Уруш вақтида ниҳоятда ўсиб кетган Совет Армияси тинчлик даври шароитларига мос равишда тузилишини ўзгартириб, қисқармоқда эди. Турган гапки, армия ўз сафларида энг яхши офицерларни олиб қолишга ҳаракат қилди, борди-ю, ўша вақтда у Ленинград fronti қўмондонининг буйруғида ўз фамилиясини кўрганида ҳамма нарсага тушунган бўлар эди. Албатта, ўшандаям у хурсанд бўлиб шапкасини осмонга отмасди. Уттиз иккига кирсангу, ҳарбий ишдан бошқа ҳеч балога уқувинг бўлмаса, ўзингни бошқа бирор хизматда тасаввур қилишинг осон эмас. Агар сен армияни севсанг ва ўзингнинг бирдан-бир ҳақиқий жойинг Совет Армияси сафида деб билсанг, унда янада оғир бўлади.

Ўз феълига содиқ бўлган майор Роогас масалани аниқлаш учун штаб бошлиғи ҳузурига бормади. Қўмондонлик уни армиядан бўшатишга қарор қилган экан, бирор сабаб бордир-да. «Саралашганда пучакка чиқиб қолгандирсан-да, индамасдан шопи-шалопингни ечгину, бирор жойга шогирдликка кир». Буни айтиш осон бўлди-ю, лекин бошига тушган ишга кўникиш қийин бўлди.

Роогас Армиядан бўшатилишига энг асосий сабаблардан бири Велли бўлса керак, деб гумон қилди. Бироқ у бўшатилишининг сабабини билмади, бирор одам эса келиб, унга ўзидан ўзи тушунтирмади. Ҳаммасига хотинимнинг чет элга қочиб кетгани сабабчи, деб гумонсираса ҳамки, ўзини бўшатиладиганлар рўйхатига тиркаб қўйган одам буни тасдиқламаслигини кўнглидан ўтказди.

«Бироқ Веллининг нима дахли бор?» — деб ўйлади майор Роогас. Ахир ундан кечди-ку. Велли бир йўлни танлади, у эса бошқасини. Наҳотки уни билишмаса? Унинг қандай одамлиги урушда билинмадими? «Бўл-

маса нега кўкрагимга иккита орден тақиб қўйишди. Унда керак эдим, энди кераксиз бўлиб қолдимми?»

Бу сафар майор Роогас зарбани тезроқ унутди. Уни безовта қилган саволлар кўп ўтмай аҳамиятини йўқотди ва ниҳоят ҳаёлидан кўтарилиб кетди.

Хельви Каартна райком қабулхонасида кўрган вақтида у янги ишга бирмунча кўникиб қолган эди. Уни мундирда кўрган одамларга у гражданча кийимда чиндан ҳам ғалати кўринарди. Қотма, ҳатто ориқ кўринар, камтар ўқитувчи ёки кутубхоначига ўхшаб кетар эди. Ҳозирги вақтда ўқитувчининг ўзгинаси эди ҳам.

«Шундай экан-да,— деб кўнглидан ўтказди Роогас партия комитетининг секретари Юрвен нима деганини эшитиб.— Саралашганда яна пучакка чиққансан. Хўш, энди нима қиласан?»

Роогас бунчалик мағрур бўлмаганда мактабда қолиши мумкин эди. Буни директор ҳам таклиф қилди. Ахир бюрода қарор қабул қилганлари йўқ-ку. Бунинг устига уни халқ маорифи бўлимининг мудирини ёқлаб чиқди. Ахир одамни билмай туриб унинг тўғрисида беҳуда гаплар айтилган ҳоллар кам бўлганми?!

— Бир-икки йил хотиржам ишланг,— деди директор Роогасга.— Райкомдагилар сизнинг қандай одам-лигингизни билишади, шу билан олам гулистон бўлади-қўяди. Шундан кейин ўртоқ Юрвен ҳам сизнинг қадрингизга етади.

— Йўқ,— деди Роогас.— Менга битта одам ишон-маса ҳам ишлолмайман.

Директор ичида Юрвенни сўкса ҳам Роогасни гапига кўндирилмади. Пидруснинг чакки иш қилма, ўйлаб кўр, деган маслаҳатини ҳам қулоғига ол-мади.

— Қуллуқ,— деди у Пидрусга.— Балки рости билан мен тентаклик қилаётгандирман, лекин бундан бошқача йўл тутолмайман.

Эртаси куни кечқурун уни Каартна қидириб келганида у жуда ҳайрон бўлди.

Хельви:

— Квартيرانгиз жуда яхши экан,— деди-ю, тили-ни тишлаб қолди. У бундай демаслиги керак эди.

Роогас бир вақтлар бу хонани Хельви билан Лапетеусга бермоқчи бўлганини эслади. Бироқ лоп этиб

кириб келган меҳмонга қаттиқ ботишидан қўрқиб, индамади.

— Пальтойингизни ечиб ўтиринг, — деди у жилмайиб. — Сизни кўрганимга хурсандман, лекин ростини айтсам, мен учун бу кутилмаган иш бўлди. Кўнглимда иш, — деб илова қилди у шошиб-пишиб.

Роогас Хельвига пальтосини ечишига ёрдамлашди ва тирсақлари букик, юмшоқ курсига ўтқазди.

— Элбурутдан сизга муваффақият тилаганимдан ўзим шувут, — деди Хельви даромад қилиб ўтирмай. — Нега сиз ўртоқ Пидрус билан директорнинг маслаҳатига кирмадингиз?

Роогас ўшшайиб:

— Келинг, бу тўғрида энди гаплашмаймиз, — деди. Хельви мулойим кулди-да:

— Қап-қатта ўжар болага ўхшаманг, — деб қўйди.

Роогас гап мавзуини ўзгартиришга ҳаракат қилди:

— Кофе опкелайми сизга? Ўзимга қайнатган эдим...

Бирга кофе ичишди.

— Мен ўртоқ Лапетеусни кўрдим, — деди Хельви. — У ҳозир ўрмон саноати министрлигида ишлаяпти. Уларга жудаям одам зарур экан. Унга сизни гапирдим. Агар сиз унинг таклифини қабул қилсангиз, у хурсанд бўларди.

Хельвининг гапларидан Роогаснинг кўнгли ҳар хил ҳиссиётларга тўлиб-тошди. Унинг ҳадеб бир гапни гапиравергани кўнглига қаттиқ тегмади. Хельви гўё уни иситар, ҳузур бағишлар эди. Ҳали Лапетеус билан алоқаси узилиб кетмаганми? Унинг хаёлидан яна, ҳақиқатан ҳам ўзимни аразлаган боладек тўтатман-ку, деган гап ўтди...

БЕШИНЧИ БОВ

1

Бахтсиз ҳодиса рўй берганининг ўн тўртинчи кун майор Роогасга Лапетеус билан суҳбатлашишга ижозат бердилар. Уни иккита каравот қўйилган палатага олиб кирдилар-да, ўнг томондагисини кўрсатдилар. Роогас ёлғиз ўзи кирса борми, Лапетеусни танимаган

буларди. Башарасининг бинт - боғланмаган кафтдек жойи ўртайшар одамникига эмас, кексаларникига ўқшарди. Манглайи ва оғзининг бурчакларини ажин босган, териеи кўкариб кетган. Кўзлари хира, киргайиб қолган, ора-сира галати йилтиллаб қўяди.

Роогас қўлини узатди:

— Салом!

У иложи борича дадил гапиришга ҳаракат қилди.

— Сиз... расмий шахс... сифатида келдингизми?

Лапетеуснинг заиф овози хириллаб чиқди. Қўлини эса бермади. Роогас, унинг қўли майиб бўлган бўлса керак, деб ўйлади.

— Эски... таниш ва расмий шахс сифатида.

У ёлгон гапирди. Лапетеусни сўроқ қилиш унинг хизмат вазифасига кирмасди. Роогас бу авария билан контрол тариқасида шуғулланарди. Расмий протоколни авария бўйича навбатчи Филиппов тузади. Бироқ Роогас Лапетеуснинг кўнгли учун ёлгон гапиришни лозим топди.

Лапетеуснинг кулранг башараси жилмайишдан бужмайиб кетди.

— Мен... ёнимга... танишларни... дўстларни... ва қариндошларни... киритмасликларини... илтимос... қилганман.

У кучаниб гапирарди.

Роогас ораларидаги суҳбат ўзи ўйлагандан оғирроқ бўлишлигини фаҳмлади.

— Аҳволингиз сиз ўйлаганчалик оғир эмас.

Лапетеус индамади.

Роогас бемор нафас олганда кўкрагида алланарса гижирлаганини эшитди.

— Уртоқлар сизга салом деб юборишди, тезроқ тузалиб кетишингизни исташади.

Лапетеус яна индамади.

— Урушда ўлим бир неча бор сизга ҳозиргидан яқинроқ турган эди. Жиллақурмаса қуршовга тушиб қолган хароба уйни эсланг. Очиғини айтсам, мен ўшанда жонимдан умидимни узиб қўйган эдим. Бўш келмасликка ҳаракат қилардим, лекин асирга тушиб қолиш хавфини ўйласам, ўзимни ўзим пешонамдан отгим келарди...

Лапетеус синовчан назар ташлаб Роогасни текширмоқда эди.

Вир оз сукунатдан кейин Роогас:

— Машиналар қандай уришиб кетганини эслайсизми? — деб сўради.

Лапетеус бунинг расмий суҳбатнинг бошланиши деб ўйладими ёки кўнглига бошқа гап келдими, ишқилиб, бу сафар жавоб қилди:

— Гира-шира... эслайман. Қувиб ўтмоқчи бўлгандим... Рўпарамдан келаётган... машинани пайқамабман. Унга кўзим тушганда фурсат ўтган эди... Айб менда.

— Неча километр тезликда кетаётган эдингиз?

— Спидометрга қарамаган эдим.

— Олдинда кетаётган юк машинаси шофёрининг ишонтиришича, саксон-тўқсон километр атрофида кетаётган экансиз.

— Эҳтимол.

— Рўпарадан келаётган машинани қачон кўриб қолдингиз?

— Юк машинасига... тенглашганимда.

— У машина узоқдамиди?

Лапетеус дарров жавоб бермади. Чамаси, ўйлаётган эди. Ниҳоят, тилга кирди:

— Ун метр нарида... Балки... йигирма метрдир. Шундоққина... олдимдан... чиқиб... қолди.

— Сиз узоқни ёритадиган чироқни ёққанмидингиз?

— Назаримда, ҳа. Аниғи... эсимда йўқ... мен... сизнинг таъбирингиз билан айтганда... — У лабини буриб жилмайди, — қаттиқ маст ҳолда эдим.

Лапетеус ўйга толди.

— Рўпарадан келаётган шофёр қандай чироқни ёққан эди?

— Чамаси, яқинини ёритадиганини ёхуд фараларнинг тагидагиларни.

— Гараждан сиз қачон чиқиб кетгандингиз?

— Соатга... қараганим йўқ... Пидрус кетганидан кейин... бир соатлар чамаси ўтгач.

— Сиз Пирит томондан Таллингга йўл олгансиз. Қардан келаётган эдингиз?

Лапетеус қизишиб:

— Бунинг... аҳамияти... борми? — деб сўради.

— Ҳа.

— Пиритдан.

Лапетеус қаёққа борганини ва нима мақсадда борганини айтмаслигини Роогас фаҳмлади. Айтгандек, буни ундан талаб қилишга унинг ҳақи ҳам йўқ.

— Қаршингиздан келаётган машинанинг қандай маржада эканлигини ажрата олдингизми?

Лапетеус кўзларини юмиб узоқ вақт ётди.

— «Москвич»... номери эса... Ҳамма иш... бир зумда бўлиб ўтди.

— Ранги эсингизда қолдимиз?

— Яшил... ва оқ.

— Машина ва унда келаётган одамларнинг нима бўлганидан хабарингиз борми?

Узоқ жимликдан кейин Лапетеус ташвишланиб сўради:

— Нима... бўлди уларга?

Эшикда ҳамшира кўринди ва келишилган ярим соат ўтди, деб огоҳлантирди. Врач беморни ортиқча толиқтиришга рухсат этмасди.

Андрес Лапетеус бақриб юборди:

— Жавоб беринг!

— Биттаси майиб бўлди, бошқаси ўлди.

Гапга ҳамшира аралашди.

— Ўртоқ майор, бугунча шу ҳам кифоя.

Роогас кўнглидаги гапни яширолмади.

— Шофёр ҳалок бўлди.

Шу онда, Лапетеус кимни уриб юборганини билармикин, йўқмикин, деб ўйлаб қолди. «Москвич»нинг рангини аниқ айтди. Бироқ ранги икки хил — юқори томони яшил, паст томони оқ машиналар оз дейсизми?!

Майор Роогас эшикка етганида орқасига ўгирилиб қаради. Лапетеус бақрайиб қараб турарди. Унга раҳми келиб кетди. Ўзини илгаригидан кўра кўпроқ гуноҳкор сизди.

Лапетеус нега у билан бундай муомала қилди? Тапиши, фронтдаги дўсти сифатида суҳбатлашишни истамасди. Бир вақтда Андрес уни ишга жойлаб қўйган эди... Кечқурун улфатчилик қилишганда эса уни аллада азиз, тўрвада майиз қилмаседа, унга дўстона муносабатда бўлган эди. Ҳар қалай хайрлашаётганларида улар бир-бирларини тушунган ва кўнгилларида бор гапни рўйирост айтган эдилар, Лапетеус ўша куни унга «сенсираб» гапирганини Роогас ҳозир эслаб

қолди. Андрес у билан дўстлашишга ҳаракат қилган эди. У бўлса шовқалоқлик қилиб кетиб қолди.

Роогас ўзидан норози бўлди. Лапетеус билан худди бегона одамдек муомала қилди. У собиқ фронтчи дўстини сўроқ қилмоқчи эмасди, унинг аҳволини билмоқчи эди. Унга далда бериб, кўнглини кўтармоқчи эди. Дўстлар сендан юз ўгиргани йўқ, демоқчи бўлганди. Лапетеус писмиқлик қилган бўлса нима қилти. Ахир у бахтсизлик ва унинг хунук оқибатидан ўзини йўқотиб қўйган-ку...

Лапетеуснинг қариндошлари ва таниш-билишларидан ўзини олиб қочиши Роогасга ғалати туюлди. Ёки у уларнинг таънали нигоҳларига бардош беролмаслигидан қўрқармикин? Ахир унинг касрига Хаавик ўлди, хотини эса майиб бўлиб ётибди. Паювийдик нима деган эди? «Ҳаёт ўлгудек чигал нарса!»

Рост айтади у.

Лапетеусга кимни ўлдиргани ва кимни майиб қилганини айтмаганидан Роогас ташвиш тортди. Ахир буни унга эртами-индин бари бир айтишади-ку...

У Лапетеусни қанча кўп ўйласа, ҳар хил саволлар уни шунча кўп безовта қила бошлади.

Нима учун Лапетеус кимнинг машинасини уриб юборганига қизиқмади? Нега у фақат «Москвич»дагилар нима бўлди, деб сўради. Унда кимлар келаётганидан хабари бормиди? Хабардор бўлса, буни қачон билди? Ким унга айтди? Врачларми ёки ҳамшираларми? Ё бўлмаса уни кўргани қелганларми?

Қаршисидаги машинани бирданига таниб қолдимикин? Машинада ким ўтирганини кўрдимикин ёки гумоя қилдимикин? Ҳеч нарсага қарамай уриб кетавердимикин? Бу ҳолда Лапетеус фожианинг айбдоригина эмас, жиноятчи ҳамдир.

Роогас кўнглида бунга эътироз билдирди.

«Бордию Лапетеус, «Москвич»да кимлар келаётганини кўрди ҳам дейлик. Унда ҳалокатнинг олдини олиш учун қўлидан нима келарди? Ҳеч нарса. Ҳалокатнинг олдини олишнинг иложи йўқ эди. Ҳамма иш бир зумда бўлиб ўтди. Энг уста шофёр ҳам ҳалокатга чап беролмасди. Машинани ўнгга олиш керак — аксари шофёрлар бундай ҳолларда беихтиёр шундай қилишади. Хаавик ҳам шу ишни қилди, чунки ўқдек учиб келаётган машинага урилгандан кўра ариққа тушиб

кетиш унчалик хавфли эмас. Бироқ ўнг томондан юк машинаси келаётган эди. Адрес ноилож аҳволда қолган.

Гарчи майор Роогас Лапетеуснинг аҳволини тушунишга, унинг қилмишини мантиқан асослашга уринса ҳам бари бир кўнглида яна шубҳалар пайдо бўлаверар эди. Машинани ўнг томонга буриб, юк машинасининг орқасига урилса асосан ўз ҳаётини хавфхатарга қўйган бўларди.

Роогас аварияга оид ҳамма вариантларни таҳлил қилиб чиқди. Бироқ кейин ўзига-ўзи буларнинг ҳаммаси бефойда гаплар, деб қўйди. Лапетеус маст эди. Буни фалокат содир бўлмасдан бир неча соат илгари унинг ўзи ҳам кўрган эди. Паювийдик билан Пидрус ҳам шуни тасдиқлашди, врачлар ҳам текшириб шу хулосага келишди. Маст одамнинг сезиш, мушоҳада қилиш қобилияти суст бўлади. Ҳалокат Лапетеус ҳамма нарсани тушуниб етмасдан, кўзи кўрган нарсаларга мияси жавоб бериб улгурмасдан рўй берган, физиллаб келаётган машинада бирор одамни кўрган бўлиши дарғумон.

Нималарни кўрганини ва нима қилмоқчи бўлганини ёлғиз Лапетеусгина билади. Қонун содир бўлган воқеани қандай бўлса, худди шундай талқин қилади. Лапетеус бир одамнинг ўлимида, бошқасининг қаттиқ майиб бўлишида айбдор ва у белгиланган жазони олиши керак.

Роогас бирон-бир қатъий қарорга келгани йўқ. Унга Лапетеус сўнгги дақиқада нимани ўйлади, қандай ҳисларни туйди ва нима қилмоқчи бўлди, деган савол жуда муҳим кўринди. Балки Лапетеусни шаҳарга боришга мажбур қилган сабаб катта аҳамиятга эгадир? Уйдан чиқишга уни нима мажбур қилдийкин?

Роогас юз берган бахтсиз ҳодисада ўзининг ҳам айби борлиги тўғрисидаги туйғудан сира халос бўлолмади...

2

Резт Лапетеус эрини айбламаслигини Роогасга бир неча бор маълум қилди. Агар Хаавик тирик бўлиб, ўз фикрини айта олганда, у ҳам дўстини суд қилмасликларини сўраган бўларди. Викторнинг ўзи машина ҳай-

дарди ва машина бор ерда хатар бўлишини жуда яхши биларди. У кўпинча шундай дерди. Охирги марта бу гапни бир йил бурун «Москвич» сотиб олганда айтган эди. Афеуски, у Андресни ҳимоя қилолмайди. Бўлмаса жон деб шу ишни қиларди, деб уни ишонтирмоқчи бўлди.

Рэт Виктор Хаавик билан тасодифан учрашиб қолганини ҳам гапирди.

— Мен синфдош дугонамникида меҳмонда эдим, кофе ичиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап билан овора бўлиб, кеч бўлиб қолганини ҳам найқамабман. Ётиб қол, деб мени қисташди, лекин уларнинг уйлари тор, шунинг учун бошқа дугонамга, сенинг уйингга келиб ётаман, деб айтиб қўйган эдим. Дугонамнинг исми Эрна Тийвит, Пиритда кенг-мўл уйи бор. Энди такси тўхтайдиган жойга етиб келган эдим, ўртоқ Хаавикнинг машинаси ёнимга келиб тўхтади. Марказий майдонда, биласизми, илгари у ерда «Калев» командасининг футбол майдони бор эди. Сиз таллинликмисиз? Унда биласиз. Албатта, футбол майдони ичкарида, бу унинг олдида. У мени кўриб қолди-ю, уйингизга олиб бориб қўяман, деб таклиф қилди. Ўртоқ Хаавик доимо илтифот кўрсатарди, мен сизга айтсам, у назокатли одам. Мен тамомила бошқа томонга — Пиритга кетаётганимни билиб у жуда ҳайрон бўлди. Бунга сиз ҳам ажабланыасиз, буни жуда яхши тушунаман. Ростини айтсам, Андресга ўртоқларингга ёлгон гапириб қўя қол, деган эдим. Сизга, ўртоқ Пидрусга ва бошқаларга бажонидил хизмат қилардим. Эрим сиз тўғрингизда қизиқ ва яхши гапларни жуда кўп гапирарди, сизларнинг улфатчилигингизда бўлолмаганимга жуда ачиндим. Менинг Каартна билан учрашгим келмади. Аҳволимга тушунинг, илтимос қиламан. У билан Андрес ўртасида нима бўлганини биламан. Хотинлар ғалати бўлади, ўртоқ майор.

Рэтнинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

— Кечиринг, ўртоқ Роогас, асабим жуда қақшаб қолди.

Роогас:

— Бемалол, бемалол! — деб гўлдиради.

Рэт давом этди:

— Бир вақтлар Андрес уни қаттиқ севган экан.

Баъзан менга... Э, худойим-э. Нега мен бун гапиряпман? Лекин гап очишга очдимми, энди ниҳоясига етканми керак. Хотин кишига бун эътироф этиш оғир, лекин кўнглимда Андрес уни ҳали ҳам севади, деган шубҳа пайдо бўларди.

Аёл кишининг каравотда ўтириб олиб йиғлашига қараб Роогаснинг юраги ачиса-да, уни қандай юпатишни билмасди.

— Менда ҳам айб бор,— деди у ниҳоят.— Бахтсиз ҳодиса рўй беришидан бир неча соат олдин бирга эдик. Ичишга ичдигу, аммо бир-биримизга тушунмадик.

— Кечиринг,— деди Реэт кўз ёшларини рўмолчаси билан артиб.— Кечиринг, мен юрак амрига зид боролмадим. У аёл билан учрашиб танишим керакмиди? Йўқ, йўқ, йўқ! Бу даҳшатли хато бўлган бўлиши мумкин эди... Фожиавий хато, ўртоқ майор.

Лапетеуснинг хотини фожиавий хато деган сўз замирида нимани кўзда тутаётганини Роогас сўраб ўтирмади. У ўзини ўнглаб олишига имкон берди.

— Биз Андрес билан келишиб қўйдик, у сизлардан узр сўрайдиган бўлди. Холасиникига кетди ёки бошқа бирор нарса дейиши керак эди. Холам чиндан ҳам касал. Мен уни тез-тез бориб кўриб тураман, лекин бу сафар бу бир баҳона эди холос. Сиздан ҳеч нарса яшираётганим йўқ... Мен Пиритда дугонамникида тунаб қолишимни Андрес биларди. Ўртоқ Хаавикка,— кўрдингизми, у тўғрида худди тирик одамдек гапиряпман,— бу гапларни айтмадим. Унга нима деганимни ўзим ҳам билмайман. Ҳозир миямда ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди... Мен Андресни биламан, дўстларини кўришни истамаслигини тушунаман. Ҳозир унга жуда ҳам оғир. Эҳ, уйда қолсам нима қилар экан-а!.. Лекин мен риёкорлик қилишни хоҳламадим. Йўқса, ҳаммангизнинг уруш йилларидаги умумий танишингиз олдида риёкорлик қилишим лозим эди. Эҳтимол, ўртоқ Каартна яхши хотиндир, ишончим кемилки, у кўзга яқин, эҳтиросли аёл бўлса керак, бироқ мен эримни ўртада баҳам кўришни истамайман. Шунга қарамай, бари бир уйда қолмаганимга пушаймон қиламан... Нима учун ўзимизга кучимиз етмайди? Раъйимизни қайтаришга ожизмиз?

Реэт рўмолчасини гижимлаб ва уни ҳимариб Роогасга ёшдан ҳўл бўлган кўзларини тикиб турарди.

Роогас Реэт Лапетеус ўйлаганидан бошқачалигини, таъсирчан ва нозик эканлигини ўйлади. У бўлса уни ичидан пишган, мулоҳазали деб юрарди.

— Мен... Уртоқ Хаавикка нимаям дедим. У гапимга ишондим, йўқми, билмайман. Буни энди ҳеч қачон билмайман. Виктор мени Пиритга олиб бориб қўйишга рози бўлди. Айтмоқчи, ўртоқ Хаавик ҳам Ниммада турарди. Э, нега буни гапириб ўтирибман, бундан ўзингизнинг ҳам хабарингиз бор-ку. Шуни айтишим мумкинки, у Ниммага кетаётиб мени йўл-йўлакай уйимга олиб бориб қўйиши мумкин эди. Лекин у Пиритга олиб бориб қўйишдан бош тортмади. Виктор, — биз уни ўзимизга яқин олиб Виктор дердик, — Адресни ҳақиқий дўст сифатида ҳурмат қиларди, мени ҳам. Уни кўриб бошим осмонга етди, чунки такси йўқ эди, кечаси хотин кишининг ёлғиз туриши ноқулай. Мен жон деб машинага ўтирдим. Уртоқ Хаавик сизнинг улфатчилигингизда қатнашолмаганини айтди. Сизни у Рақверадан табрикларди. Табрикларими? Албатта-да, бундай ишларда жуда серҳафсала эди. Унинг энди... йўқлигини... эшлаш ниҳоятда қайғули... Биз эндигина Пирит йўлига бурилган эдик... Кечирасиз, бу ҳақда биз гаплашган эдик. Эсим жойида эмас. Ҳадеб бир гапни такрорлаб, сизнинг бекорга вақтингизни оляпман.

— Йўқ, сиз кўпгина нарсаларни дурустроқ билиб олишимга ёрдам бердингиз, — деди Роогас. — Сиз билан эрингизнинг бошига ёмон кунлар тушди. Тезроқ тузалинг, бу кўнгилсизликларни енгиш учун тезроқ куч-қувват йиғинг.

Реэт савол бериб уни тўхтатди:

— Адресни... нима кутади?

Роогас тараддудланиб турганини кўриб шоша-пиша илова қилди:

— Буни суриштирганим учун афв этинг. Ундан жуда хавотирдаман. Сиз ҳойнаҳой айтолмасиз? Кечиринг мени.

— Айтоламану, бироқ эплолмайман, — деди майор Роогас. — Хунук оқибатларга сабаб бўладиган йўл ҳаракати қондасини бузганлар икки йилдан етти йилгача озодликдан маҳрум қилинади. Бироқ буни биз эмас, суд ҳал қилади.

— Мен эримни ҳеч нарсада айбламайман, — деб такрорлади Реэт. — Виктор ҳам айбламасди. Афсуски,

у Андреснинг аҳволини тушунолмайди, уни жимоя қилолмайди. Мен ёлғиз ўзимга таъна қиламан. Нега бундай бўлди?

— Тинчланинг. Суд ҳаммасини ҳисобга олади.

Резт шивирлади:

— Раҳмат сизга, ўртоқ Роогас. Катта раҳмат.

3

Роогас эртаси куни жабрдийданинг олдига келганида Лапетеус гумонсираётганини ёки ҳамма нарсаи билиб олганини, янги ҳеч нарса айтмаслигини дарҳол сизди. Шунда миясига лоп этиб кечаги: «Лапетеус «Москвич»да кимлар бўлганини биладими, йўқми?» — деган савол келди.

— Яна... келдингизми?

— Ҳали ҳамма нарса тўғрисида батафсил гаплашиб олганим йўқ.

— Мен ўз қилмишимнинг оқибатларини... жуда яхши тушунаман.

— Кимнинг машинасини уриб юборганингизни ўзингиз биласизми?

Лапетеус бир оз сукут сақлагандан кейин:

— Ҳа, — деб жавоб берди.

— Буни қачон билдингиз?

Бемор индамади.

— Сиз қаршидан келаётган машинани танибмидингиз?

Майор Роогас диққат билан қулоқ солди. Лапетеус индамаган сари унинг ҳаяжони ортиб борди.

— Йўқ, — деди у ниҳоят.

Роогаснинг кўнгли жойига тушди. У уриб юборган машинада кимлар келаётганини қаердан билгани мутлақо аҳамиятсиз нарса. Энди Роогас Лапетеусга кўнгилчанлик билан қаради.

— Биз аниқладик. Хаавик Ракверада бўлибди, Таллинг кечаси келаётган экан, — Роогаснинг назарида Лапетеус буни билиши керак эди. — Хаавик шаҳарда тасодифан рафиқангизни кўриб қолибди. Рафиқангиз ундан Пиритга дугонасиникига олиб бориб қўйишни илтимос қилибди.

Лапетеус Роогаснинг гапларига индамай қулоқ солди. У баланд қўйилган ёстиқларга бошини қўйганча энгашиб ётар, ҳаллослаб, қисқа нафас олар эди.

Роогас Андреснинг ўлкаси қаттиқ шикаст еганини, у ҳаво етишмаслигидан қийналишини, Лапетеус тузалиб кетадими, йўқми, буни врачлар айтолмаслигини биларди. Роогас беморнинг шубҳали, нафратомуз нигоҳини пайқади.

— Сиз... имзо... чектириш учун... менга... акт... ёки... протоколни... қачон... келтирасиз?

Роогасга Лапетеус берган савол эмас, унинг бу саволни ҳозир бергани ғалати туюлди.

— Расмий ҳужжатларни лейтенант Филиппов расмийлаштиради, у эртага келади.

У яна шуларни қўшимча қилишни лозим кўрди:

— Биз яқин танишлармиз, бахтсизлик юз беришидан бир неча соат олдин мен сизникида меҳмонда бўлганман. Шу ваздан сизнинг ишингиз юзасидан тергов олиб боролмайман.

Бемор индамади, кейин бирдан сўраб қолди:

— Сиз дафн маросимида қатнашдингизми?

— Ҳа, мен, Каартна, Пидрус, Паювийдиклар қатнашдик. Улар сизга салом айтиб юборишди.

Бир лаҳзага Лапетеуснинг чиройи очилди.

— Раҳмат.

Роогас ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Лапетеус ундан:

— Хотинимнинг аҳволи қандай?— деб сўради.

— Тузук. Бир ҳафтадан кейин касалхонадан чиқади.

— Илгари Реэт Силлартни танирмидингиз?

— Юзаки танирдим.

Майор Роогас бошқа ҳеч нарса деёлмади...

ОЛТИНЧИ БОВ

1

Лапетеуснинг тавсияси билан Лаури Роогасни Вильянд ўрмон саноати хўжалигига ишга тайинлашди. Лапетеус бу ишни бир ёқлик қилгач, ўзини жуда яхши ҳис қилди. Хийла тараддуддан кейин Хельвига телефон қилиб, ундан: «Сендан умидим катта», деган жавоб олди. Лапетеус бу билан Хельви каттагина маъно англатадиган бир нарса демоқчи, деб ўйлади. «Чамаси, у тақдирига тан берганга ўхшайди,— деб

ўйлади Лапетеус.— Ахир биринчи бўлиб унинг кўнглини овлаган мен эмасман-ку». Расво фикр. Лапетеус буни ҳис қилди ва Хельви ажойиб аёл, энди у билан бемалол гаплашаверамиз, юрагимиз энди туа сепгандек ачишмайди», деб ўзини ишонтирди.

«У дарддан халос бўлди».

Лапетеус шундай бўлишини истар, бунга ўзини ишонтирмоқчи бўлар эди.

У Пидрус билан Хаавикка телефон қилди, Паювийдикка хат юборди, унинг адресини аниқлашни кадрлар бўйича инспекторга топширди.

Лапетеус ўртоқларини олиб борган ресторан ини бузилган арилардек ғувилларди. Оркестр ҳадеб бир куйни чаларди. Чамаси, аллаким пул тўлаб шу куйни буюрган эди.

— Уйимга таклиф қилардиму, бироқ тор,— деди Лапетеус.— Бунинг устига пишириб-қуйдирадиган хотиним ҳам йўқ, ойим касал.

— Мен Каартнага уйланарсан, деб ўйлаган эдим,— деди Паювийдик.

Лапетеус маъноли қилиб жилмайди.

— Биз Хельви билан бошқа нарсага келишдик. Тўй бўлмайди, лекин дўстлигимиз қолади. Баъзан шунақа ҳам бўлади. Айтгандек, яқинда икковимиз майор Роогасни ишга жойлаштирдик, осон бўлмади бу.

У Хаавик билан Паювийдикка Роогас ва унинг Вильяндда ишлаши тўғрисида батафсил гапириб берди.

— Роогас ҳалол одам,— деди Пидрус.— Юрвенга ҳайронман.

Лапетеуснинг тобора кайфи чоғ бўлаверди, у энди менга ҳеч ким таъна қилмайди, деб ўйлади.

Паювийдик шундай деди:

— Роогас ўшанда: «Бирор ерда қолиб кетган автомат ёки милтиқ топилмайдими?»— деганда қойил қолдим-е! Бундай одамни кафтда кўтариб юриш керак! Ҳеч ақлим етмайди, ишга белгиланган ва тайинланган арбоблар одамларга қандай йўл билан баҳо берадилар. Сен, капитан, ҳақиқий гвардиячисан.

— Баҳо бериш иши ишониб топширилган одамлар билиб ўз ишларини қиладилар.— Хаавик маънодор қилиб бошқаларга қаради ва кўзини танца тушаётганларга тикди.

У зерикарди. Тўғри, ресторанга янги-янги одамлар келиб турар, лекин у кўнглига ёқадиган аёлни кўрмасди. Бу орада Андрес Хельви билан ҳали ҳам учрашиб турганмикин, деб ўйлади. Балки учрашиб туришар. Бироқ у бари бир Лапетеусга ишонмасди.

Паювийдик истеҳзо билан:

— Оббо масхарабоз-е, сен амал берган худо ақлни ҳам аямай бераверади, деб ўйлайсанми? — деди.

Хаавикнинг Паювийдикка тоқати йўқ эди, у борида бирмунча талмовсираб қоларди. У ўзини бу гапни эшитмаганга солди.

— Гапингни эшитган одамда шундай таассурот қоладики, гўё сен инсониятни икки туркумга, яъни бошлиқлару аҳмоқларга ва итоатгўйлару доноларга бўлмоқчидек бўласан,— деб жавоб берди унинг ўрнига Пидрус.

Хаавик хохолаб кулиб юборди. Паювийдик ҳам кулди.

— Жудаям бунчалик эмас. Ҳафтафаҳмлар бошлиқлар орасида ҳам, итоатчилар орасида ҳам бор. Калтабинларнинг нисбати у ерда ҳам, бу ерда ҳам тахминан бир хил. Бироқ буйруқ берадиганларнинг аҳмоқлиги буйруқни адо этадиганларнинг лақмалигидан яққолроқ кўринади. Гап шунда. Менинг истагим шуки, юқори мансабларда одамларга ақл ўргата оладиган одамларгина ишласин. Ўлган-тирилганига қарамай юқорига интиладиган баъзи одамлар кўтарилган сари ақли қисқалиги очиқроқ маълум бўлишини билишмайди. Нима, яна бемаъни гапларни гапиряпманми, Виктор?

— О, Сулаймон, оғзингдан бениҳоя ҳикмат боли томади!

— Бизнинг соҳада Роогас узоққа боради,— деди Лапетеус.

— Баъзан бизда қилинаётган баъзи ишларни кўрсам, жиним отланиб кетади,— деди жиддий оҳангда Паювийдик.— Мисол учун қурилишни олайлик. Қурган биноларимиз уч пулга қиммат. Министр ўринбосарларидан бири узоқ ўйлаб ўтирмай мени капиталистларнинг тўтиқуши деб атади. Мен юрак ютиб, унинг башарасига, илгари яхшироқ қуришарди, деган эдим. Бунинг сабаби нима? Менинг каллам ишлайди, уйлар худди қўзиқориндек потирлаб пайдо бўляпти,

тажрибали ғиштчилар, дурадгорлар, бўёқчилар ва водопроводчилар етишмайди. Хуш, нима қилиш керак? Яхши усталарни ўқитиб тайёрлаш даркор. Токи бешолти йилдан кейин уларга муҳтож бўлмайлик, яна қўли гул одамларни қадрлаш, ҳақини тўла-тўқис тўлаш лозим. Уларга эътибор бериш, меҳрибонлик қилиш керак. Ахир сен газетада шундай деб ёзасан-ку, Виктор. Бошлиқлар ҳам шундай деб жар солишади. Аслида эса ҳар қаёқдан келган бетайин қаланғи-қасанғилар билан планни бажаришнинг пайдан бўлишади. Одамнинг жони чиқади.

Лапетеус ён-верига аланглаб қараб, маслаҳат берди:

— Сал пастроқ туш, ошна.

Ароқни кам ичишди. Хаавик ора-сира танца тушиб турди. Ҳар тўғрида гаплашиб ўтиришди. Лапетеус ҳадеб уруш йилларини эсларди. Паювийдик эса зўр бериб ҳозирги кун тўғрисида гап очди.

— Биз ҳаддан ташқари кўп иш қилишимиз керак, — деди у қизишиб. — Ҳузур-ҳаловатдан воз кечиш лозим. Таллинга бир назар ташланг! Қаёққа қараманг харобазор, ахлат. Нарва-чи, ўйласа одамнинг ваҳми келади. Тартуни эса эслатишнинг ҳам ҳожати йўқ. Ҳаммасини қайтадан қуриш лозим. Буни кимлар қилиши керак? Бизлар, гвардиячилар. Мен фақат қурувчилар тўғрисида эмас, барчамиз ҳақимизда гапирялман. Харобаларни кўрсам юрак-бағрим эзилиб кетади, лекин биласизми, бир нарса қувонтиради. Яъни ишнинг кўплиги. Ҳамма ёқ тиклангандан кейин ҳам иш кўплигидан бошни қашишга қўл тегмайди. Буни ҳис қилиш ниҳоятда кўнгилли. Қирқинчи йилнинг ёзига довур қиладиган ишим — иш қидириш эди. Вояга етибманки, одам бахтини ишда топади, деб ўйлайман... Гарчи ҳозир иш сероб бўлса ҳам шундай деб ўйлайман. Бунга фақат ҳар хил олғирларгина бепарво қарайди. Ҳей, адъютант, нега ўқраясан? Қани, гапир, матбуот!

Пидрус унинг гапига қизиқиб қулоқ солди. Хаавик Лапетеусга қараб кўз қисиб қўйди.

— Капиталистик формацияда меҳнат сенга қандай бахт келтирди? — деди у баланддан келиб. — Эксплуатацияга асосланган жамиятда меҳнат ҳар доим қуллар меҳнати бўлади. Социализм қуриш даврида

албатта ҳамма иш тамомилā бoшқача бўлади. Ҳозир меҳнат ор-номус, қаҳрамонлик ва шараф-шон иши бўлиб қолди. Бу элементар ҳақиқатни қулоғингга қуйиб ол.

Паювийдик хоҳолаб кулиб юборди.

— Қайси брошюранинг нечанчи бетидан ўқияпсан ёки ёзиб олдингми буларни? Хўш, оммавий фикрларни яратувчи одам, умуман, сен меҳнат нималигини биласанми? Меҳнат моддий бойликларни яратувчи нарса. Кўрдингми, мен ҳам баъзи ибораларни биламан. Тавба, шуниси қизиқки, меҳнат тўғрисида, айниқса қўлини совуқ сувга урмаган одамлар ҳаммадан кўра дадилроқ гапирди.

Хаавик қулочини кериб қўйди. Унинг ўртоқларига тиккан нигоҳи, хўш, олтинчи синфни зўрға битирган ва уруш вақтида бир амаллаб сержант унвонига эришган бу сафсатабозга назарий ҳақиқатни қандай тушунтириб бўлади, деяра эди.

— Қимматли ҳақиқатгўй,— деди Паювийдик ҳамон тинчимай,— ҳозир айтган гапларимни ўзингга олма, зеро, ақлли одамлар ўтирганлар тўғрисида гап очмайди. Сизга очиғини айтсам, гвардиячилар, меҳнат синфий жамиятда қуллар меҳнати, деган гапни аллақадердан эшитиб олиб ҳадеб оғзаки ва ёзма равишда такрорлайверадиган арбобларга ҳеч тоқат қилолмаман. Бирор ердан улар меҳнат Совет мамлакатида ор-номус, қаҳрамонлик ва шон-шараф иши деган иборани ўқиб оладилар-да, гапиравериб, мияни қоқиб қўлга берадилар. Яна сенга ақл ўргатмоқчи ҳам бўладилар! Сенинг ғоявий-сиёсий онгинг савиясини кўтарадилар. Э, қуриб кет-е, нима, буни ўзим билмайманми? Мен бошқа нарсаниям биламан. Бутун дунёни меҳнат тебратиб турибди, агар одам одам бўлса яхши ишни ҳамisha қадрлайди, ундан қувонади. Шундай, дўстлар!

Хаавик танца тушгани кетди.

— Бизнинг авлод зиммасига улкан масалалар юкланган,— деб гап қистирди Пидрус.— Энг муҳими, биз ҳаётимиздан кўзлаган мақсадимизни тўғри тушундик.

— Менинг ҳаётимдан кўзлаган мақсадим...— Паювийдик ўйга чўмди.— Йўқ, мен буни ифода этолмайман,— деб у эътироф этди.— Фронтида мен жуда кўп нарсани: ёғлиқ карам шўрвани, дўндиқ жононни, у

билан тоза чойшабда ётишни, «давлат бошлиғи»¹га ўж-шаш яхши ичкиликни орзу қилардим.

У хоҳолаб кулиб юборди-ю, гапини чала қолдирди.

Андрес Лапетеус ҳам ҳаётидан кўзлаган мақсади нималиги тўғрисида жавоб бериши лозим бўлса дөвди-раб қолишини ҳис қилди.

— Мўътабар одамлар баён этган нарсаларни так-рорлашни донолик деб ҳисобловчи баъзи одамлар... ўйлаб-негиб ўтирмасдан дангалига, ҳаётимдан кўзла-ган мақсадим — коммунизм, деб жавоб берган бўлур эди.

— Коммунизм мижозингга тўғри келмайди шекил-ли сенинг? — деди Пидрус.

— Коммунизм мижозимга тўғри келмаганда уруш-нинг бошида туёғимни шиқиллатиб қолмасмидим? Ҳозир Стокгольмда ёки Торонтода кўча чангитиб юрардим. Коммунизм, бу, нима десам экан сенга, ҳам-манинг асосий мақсади. Бивларнинг ҳаммамизни бир-лаштирадиган нарса. Бироқ бунда ҳар кимнинг ўз шахсий ҳиссаси бўлиши керак. Ҳар бир одам шахсан ўзи қиладиган ишни билиши зарур. Бу ҳиссаларнинг ҳаммаси йиғилиб, яклит бир нарсани ташкил этади. Коммунизм. Биз кўпинча оғиз кўпиртириб гап сота-мизу, бироқ иш кам. Башарти иш қилинмаса, комму-низм — қуруқ сафсата.

Андрес Лапетеус яна, борди-ю, ундан нимага инти-ласан, ҳаётингнинг маъноси нима, деб суриштириб қолгудек бўлишса, дарҳақиқат, қийин аҳволга тушиб қолиши мумкинлигини ўйлади. Албатта, у социализм ва халқ бахти тўғрисида мулоҳаза юрита оларди, ле-кин буни Совет тузумини маъқул кўрган ҳар бир одам айтиши мумкин. Паювийдикнинг ҳар кимнинг шах-сий ҳиссаси тўғрисидаги сўзлари қуруқ сафсата эмас-га ўхшайди.

«Ҳаётимдан кўзлаган мақсадим нима?»

Лапетеус ҳозир ресторанда стол ёнида ўтирганда бу нарса тўғрисида ҳеч қачон охиригача ўйламагани-ни билди. Мактабда ўқиб юрган вақтида ҳар хил касб-ларни орзу қиларди. Ўзини врач, паровоз машинисти ва ниҳоят учувчи деб фараз қиларди. Ўрта мактабни

¹ Буржуа даврида бир литрлик ароқ шишасини шундай деб аташарди.

битириши яқин қолган сари келажак тўғрисидаги режалари шунча кўп бузила борди. У фақат ёлғиз бир нарсани — қатъий ойлик белгиланган ишни орзу қилиб қолди. Бундоқ қараганда жўнгина бир орзу, бироқ бу орзунинг ушалиши ҳам осон бўлмади. Бир неча ой эшикма-эшик юрганидан кейин банкадан иш топди. Бироқ идорама-идора, магазинма-магазин чопиб юриб югурдаклик қилиш унчалик кўнгилли иш эмасди. Аммо столда ўтириб хатларни рўйхатга олиш кўнгилли эди. У банка амалдори бўлишни истаса ҳам ниятига етолмади. Бир йилдан кейин одамларни қисқартиришганда уни ишдан бўшатишди. Бунинг эвазига унга, виждонли ва ғайратли йигит, деб икки энли хат ёзиб беришди. Кейин у агентлик қилди, лекин бу иш унга ёқмади. Ундан сотувчи ёки баққол чиқмасди — бунга у бир неча ой ишлаб банкада оладиган пулининг ярмисини ҳам ишлолмаганида ишонди. Канцелярия машинкалари сотадиган магазиндан ўз ихтиёри билан бўшаб кетди.

Дарахт кесувчи бўлиб ишлашдан ҳазар қилмади. Бақувват одам бўлганидан болта ва арра билан ишлашдан баъзан ҳузур қиларди. Ўрмончилик идораси айниқса унга ёқарди. Бироқ ҳозир Эстониянинг бутун ўрмонлари унинг ихтиёрида бўлган бир вақтда ўзининг ўрмон ишига, аниқроқ қилиб айтганда, ўрмон саноатига ҳаваси борлигига тўла ишонмасди. Агар унга бошқа соҳада худди шундай лавозимни таклиф этишса, унчалик тихирлик қилмасди. Ойлиги катта бўлса дарров рози бўларди.

Андрес Лапетеус яна бошқа нарсани ҳам тушуниб қолди. У ўзини ўнглаб олиши керак. Бўлмаса ўрмонда изғиб, телефон жиринглатиб, директива юбориб, ҳисобот сўраб юраверади-ю, фақат буйруқни бажарадиган, нимани талаб қилсалар қулоқ қоқмай адо этадиган одамлигича қолаверади. Уни қадрлашлари, буйруқларда номини тилга олишлари, мажлисларда мақташлари мумкин, лекин бу ҳеч нарсани ўзгартирмайди. У ҳаётда қатъий мақсади бўлмаган одамлигича қолаверади.

Бундай хулосадан Андрес Лапетеус кўрқиб кетди.

У Паювийдикка қараб туриб, собиқ рота сержантининг, ҳойнаҳой, қурувчилик қон-қонига сингиб кетган бўлса керак, деб ўйлади. Виноларни ёмон қураётган-

ларидан унинг кўнгли безовта бўлаётган эди. У ҳуда-беҳудага сўкинмайди, биноларни анча яхши қуриш мумкинлигини билганидан сўкинади. У мана шу нуқсонларга панжа орасидан қараётганлардан норози. Лапетеус ўзининг ҳаётга муносабати Паювийдикникидан нима билан фарқ қилишини аниқроқ таърифлаб беролмаса-да, буни кўнглида сизди. Бу унинг кўнглига гулгула солиб қўйди-ю, у хаёлидан ташвишли фикрларни қувди.

— Қани, кўтарайлик, дўстлар,— у рюмкасини кўтарди.

— Шошилма, капитан,— деди уни тўхтатиб Паювийдик.

Кўнглида ногаҳон пайдо бўлган васваса Андрес Лапетеуснинг ичини шафқатсизлик билан тирнай бошлади. У ўқийман, диплом қўлимга теккунча нима қилишимни узил-кесил ҳал қиламан, деб ўзига тасалли берди. Агар зарурат туғилса яна ўқийверади. Токи уни ҳеч ким ношуд демасин, баъзан унга ёрдамчиси буни шама қилиб қўяди.

У тутақиб Паювийдикка:

— Сенинг ҳаётдан кўзлаган мақсадинг — қуриш,— деди.

— Фолбин экансан,— деди Паювийдик истеҳзо қилиб.— Лекин мен сенинг мақсадинг нималигини билишга ожизман.

Лапетеус ҳамон илгаригидек зарда қилиб:

— Менинг касбим маъмуриятчилик,— деди.

— У нима ишлаб чиқаради?— деб сўради Паювийдик мулоғимгина.

— Акт ва фармойишлар,— деди кулиб Пидрус.

Лапетеус унга норози бўлиб қараб қўйди.

— Ўзинг ҳам худди шундай ҳисоботлар қули ва фармойишлар тузувчисан-ку.

Пидрус яна ҳам хушчақчақ кулди.

— Қурилиш ишларини бошқарадиган қандайдир марказ бўлиши керак,— деди Паювийдик.— Бироқ у ерда амалдорлар эмас, қурувчилар раҳбарлик қилиши даркор.

Лапетеус жиғибийрон бўлиб, бу қуруқ сўз деб ўйларди. Энг муҳими, ишга тайинланган одам жонини ҳам аямасдан астойдил ишлаши, яна у хизмат вазифасида кўзда тутилган ҳамма ишни бажо келтириши

лозим. Унинг ихтисоси талабга жавоб берсин, ўзи ҳалол бўлсин.

— Мен амалдор бўлишдан ор қилмайман, — деди у қизишиб. — Социализмда ҳам яхши амалдорлар керак бўлади...

2

Ҳақ-ростини айтганда, қани, шахсий режаларингни гапириб бер-чи, деб сўрашса, Пидруснинг ўзи ҳам қийин аҳволга тушиб қолар эди. Унинг касб-кори бор. Урушнинг сўнгги йили одамлар келажакда қиладиган ишлари тўғрисида тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолишганди, кадрларни тақсимловчи граждандар органлар армияда хизмат қиладиган мутахассисларни рўйхатга олганида, Пидрус мен математика муаллимиман, урушдан кейин мактабда ишлайман, деди. Бироқ шахсий режалар одамнинг мақсади, ҳаётининг маъноси бўлганидан мақбул касб танлаш билан чекланмайди. Бу масала анча кенг ва чуқур.

Пидрус жанглар орасидаги танаффусларда кўнинча ўзини синфдаги доска олдида туриб ўқувчиларга алгебра ва геометрия сирларини тушунтираётганини кўз олдида келтирарди. У бир неча йил муқаддам хаёлида янги типдаги мактаб ташкил қилмоқчи бўлган эди. У хаёлидаги мактаб тўғрисида кўп ўйлашига қарамай, ҳали унинг пойдеворидан нарەққа ўтолмаган эди. Очиғи, унинг лойиҳаси ҳам аниқ эмасди.

Пидрус орзу қилган мактаб у ўттиз тўққизинчи йилгача математикадан дарс берган гимназияга сира ҳам ўхшамасди. У ҳатто мактаб биносини ҳам бошқача тасаввур қиларди. Бу мактаб ёшлигида таҳсил олиб, кейинчалик ўзи дарс берган бефайз ғиштин казармадан тамомила бошқача бўлади. Ўттизинчи йилларнинг охирида аксарияти хусусий гимназиялар, лицейлар ва колледжлардан иборат яхши планлаштирилган бир нечта ҳашаматли ёруғ мактаб бинолари қурилди. Пидрус бу биноларнинг ёнидан ўтганида уларга ҳасад билан боқарди, бироқ унинг хаёлидаги мактаб яна ҳам кенгроқ, ёруғроқ ва қулайроқ эди. Аммо энг катта тафовут бинога тааллуқли эмасди. Рост-да, ўн ёки юз йилдан бери дорилфунун хизматини ўтаб келадиган

эски, ҳамиша нимқоронғи бинода ҳам янғича дарс бериш мумкин-ку.

Янғича дарс бериш, Пидрус бу сўзни аниқ ва равшан мазмун билан бойитишга ожизлик қиларди. Бироқ у бир нарсани яхши билардики, унинг мактабида тўтиқушдек ёдлаб олишга ва ўқувчиларни қуруқ расмийчилик руҳида тарбиялашга ўрин бўлмайди. Дарс ҳар қандай эски усулларга кўр-кўрона эргашишдан, фанларни тушунмай, юзаки ўтишдан ва палапартиш савол-жавоблардан холи бўлиши керак. Мактабининг мақсадини мустақил, ижодий тафаккурни ўстиришда кўрарди. Яна муҳимроғи шуки, унинг мактабида бирор синф манфаатини кўзлаб объектив ҳақиқатни бузишга йўл қўйилмайди. Пидрус фақат кенг кўламни қамраб олган революциягина бундай мактабни тузишга қодир эканлигини биларди. У шу процессда иштирок этишни орзу қиларди. Оскар Пидрусни ишчилар ҳаракати билан яқинлашишига эҳтимол шу нарса ҳам сабабчи бўлгандир.

Бироқ Совет ҳокимиятининг дастлабки йили халқ маорифи соҳасида эмас, милицияда ишлади. Хуллас, жуда қизиқ ишлар бўлди.

1939 йили баҳорда полиция Пидрусни Таллиндан Вильяндга сургун қилди. Нега бундай жазо берганларига унинг ўзи ҳайрон бўлди, чунки у ўзини ҳеч қандай сўл арбоб деб ҳисобламасди. Сўроқларда уни большевик деб аташди, аммо Пидрус у вақтда большевик эмасди. Лекин ҳақ-ростини айтганда, у марксистик асарларни ўқир, турмадан чиққан баъзи революционерларни танир, Совет Иттифоқига хайрихоҳлик билан қарар эди. Бироқ большевик номини олишга булар камлик қиларди. Пидрус сўл маданий жамиятнинг легал ишида қатнашар, профсоюз мажлисларида илмий масалалар юзасидан оммабоп докладлар қиларди. Ҳар бир ишчилар мажлисида унинг гапларини сезгирлик билан тинглаган полициячилар мавзудан четга чиққани, ҳукумат фаолиятини танқид қилгани га коммунистик тарғибот юритгани учун унга икки марта танбеҳ беришди. Пидрус эътироз билдирди, у мен чегарадан чиққаним йўқ. Эстонияда маориф ишларининг аҳволи тўғрисида гапириб, Совет Иттифоқининг маданият соҳасидаги сиёсатини таърифлаб бердим, деди. Оскар Пидрус сургун тўғрисидаги суд ҳукмини

билгач, мендек одамларни ҳам таъқиб қилишларига қараганда Вишгороднинг¹ замини зил кетганга ўхшайди, деб ўйлади.

1940 йил йигирманчи июнда Пидрус тасодифан Таллинга келиб қолди. У полиция амалдорларининг рухсатсиз жўнаб кетди. Вильянддан рухсатсиз чиқиш қатъиян ман қилинган эди, бироқ у илгарилари ҳам бир неча бор чиқиб кетган, бу сафар эса кечқурун қайтиб келмоқчи бўлган эди. Бироқ ишлар бошқача бўлиб кетди. Кечқурун у ишчиларнинг спорт залида халқ мажлисида иштирок этди, эртасига эрталаб эса Озодлик майдонида намойишга қатнашди. Бир неча соатдан кейин эса Пидрус бошқа одамлар билан бир қаторда полиция участкасидан қурол йиғиб, шаҳарда тартиб ўрнатди. Уз-ўзидан у халқ мудофаасининг ташкилотчиларидан бирига айланди, полиция ўрнига милиция тузилганда унинг сафида қолди. Қирқ биринчи йилнинг феввалида уни Главиздатга ўтказишди, у мактабга ҳар қанча интилмасин, унга бошқа иш топшираверишди. Июньнинг бошларида қирувчи батальонга кирди ва 1941 йилнинг октябридан 1942 йилнинг январигача — тўрт ой мобайнида эвакуация қилинган районларда юрганини ҳисобга олмаса, то демобилизация қилинганига қадар қўлидан милтиқни қўймади.

Демобилизация қилинаётганида Оскар Пидрус энди маориф соҳасида ишлайман, деб жуда хурсанд бўлди. Маориф майдони — бу эски ибора дабдабали эшитилганидан у истеҳзоли жилмайди. Бироқ бу гапни Марказий Комитетдаги ўртоқ айтди ва очиққўнгиллик билан ҳатто хушчақчақ кулиб қўйди. Пидрус халқ маорифи бўлимида ишласам ўзим орзу қилган мактаблар учун анча-мунча ишлар қилишим мумкин, деб ўзини ишонтирса ҳам, бари бир кўнглида бунга шубҳа қилар, қайтага бирон-бир мактабга юборганлари яхши эди, деб ўйлар эди. У тажрибаси озлигидан ҳайиқар, маъмуриятчилик иши кўп вақтимни олади, ўқитиш ишларининг мазмунини тушунишга имкон бермайди, деб қўрқарди. Бу ҳолда хаёлидаги мактабни қандай қилиб тузади? Буни ҳазил тариқасида ўйласа ҳам ба-

¹ Буржуа ҳукуматининг резиденцияси.

ри бир у мактабларни ремонт қилиш, ҳисобот ва ўқитувчиларнинг анкеталарини йиғиш тўғрисида министрликдан келадиган директиваларни жўнатиш билангина чекланмайди.

Оскар Пидрус халқ маорифида бўлим мудури бўлиб ишларди. Бу мансаб унга ёқмасди, деб айтиш нотўғри бўларди. Мутлақо ундай эмас. Бироқ у кўпинча беихтиёр ҳамма ишни бошидан бошлаш керак эди, деб ўйлаб кетарди. Олдинига ўқитувчи, кейин директор, ундан кейин эса яна каттароқ мансаб. Мактабда математикадан дарс беравераман, деган талабига қулоқ солишмади. Ҳозир у ҳар доим педагоглик тажрибаси камлигини, мактаблар у ёқда турсин, ҳатто биргина мактабга раҳбарлик қилишнинг ўзи ҳам унга осон эмаслигини ўйлаб қоларди.

Оскар Пидрус икки йил ишлаганидан кейин унинг фаолияти унчалик самара бермаганини чор-ночор тан олди. У ўртамиёна маъмуриятчи эди. Уни роса танқид қилишар, таънаю танбеҳлар кўпинча асосли бўларди. Пидрус кундалик ишларга шўнғиб кетиб, майда-чуйда нарсалар билан овора бўлиб, янги мактабни планли асосда қуришни унутиб қўяётганини сезарди. Унинг фикрлари партия комитетининг секретари Мадис Юрвен билан бир неча марта марта нари-бери боришларига сабаб бўлди. Кимдир унга, Пидрус, ўқув ишларида марксизм-ленинизм классикларининг асарларига таянишни нотўғри ҳисоблапти, деб чаққан, Пидрус сира ҳам бундай демаган эди, бироқ унинг Юрвенга айтган гаплариям уни хурсанд қилгани йўқ.

Ўқитувчилар конференцияларидан бирида Пидрус конституция муаллимларини улар ўқувчилардан цитаталарни ёд олишни талаб қилганлари учун танқид қилди: «Сизнинг вазифангиз ёшларни марксизмнинг асосий ҳақиқатларини тушунишга эриштиришдан иборатдир. Конституциянинг цитата ва параграфларини тушунмасдан ўзлаштириш ҳеч нарса бермайди, аксинча, бу усул давримизнинг буюк ҳақиқатларини ўзлаштиришга нафрат туғдириши мумкин». Ушанда у қуруқ цитатанинг ўзи далил эмас, совет демократиясининг моҳиятини ҳаётий материалларга асосланиб тушунарли ва қизиқарли қилиб очиб бериш ўрнига цитатобозлик қилувчилар буни эсда тутишлари керак, деган эди. Бу иборани Юрвен оппортунистик ибора деб атади.

— Сиз доҳийларимизнинг фикрларини далил эмас, деб ҳисоблайсизми? — деб сўради у ўдағайлаб.

Пидрус ўз сўзида қаттиқ турди.

— Марксизм-ленинизм классикларининг фикрларини мукамал далиллар билан ўқувчиларга равшан ва яқин қилиш керак. Ёшларни мустақил ўйлашга ўргатиш керак.

Роғас хусусида улар яна қаттиқ тортишиб қолишди. Шу вақтгача уларнинг тўқнашувлари ҳар ҳолда одоб доирасида бўлса ҳамки, Юрвен унинг фаолиятини жуда синчиклаб кузатиб бориши очиқ-ойдин кўришиб турар эди. Пидрус бундан унчалик ташвишга тушмасди. Шу пайтгача мактаб ишлари маъносини муфассал англаб ололмагани учун у ўзини койирди. У мактаб деб атаган улкан бинога эсда қоладиган бирон-та ғишт қўйгани йўқ. Буни эътироф этиш ғоятда аламли эди. Шу ваздан ҳам Оскар Пидрус ўзининг шахсий режалари тўғрисида бирор нарса деёлмасди. Тарози босадиган иш билан тасдиқланмайдиган тумтароқли гапларнинг қадри бўлармиди.

— Мен ҳам яхши амалдор бўлишдан ор қилмасдим, — деб тан олди Пидрус, — лекин, афсуски, шундай эмасман. Дарвоқе, «яхши» ва «амалдор» деган сўзлар сизга бир-бирига мос эмасдек кўринмайдими? Яхши амалдор ёки тузукроқ айтганда, совет аппаратининг ходими кундалик масалаларни тиришиб ҳал қилиш билан чекланмайди. Унинг истиқболи аниқ, узоқни кўзлайди, шунга эришишни истайди ва шу мақсадда кўп ишларни қилади. Мен эса куйиб-пишман, елиб-югураман, лекин шахсий режаларимни муҳом унутаман.

3

Виктор Хаавик стол ёнига қайтиб келди.

— Бу ер бундай гапларни гапирадиган жой эмас, — деди у.

— Кечирасан, буюк давлат¹, — деди Паювийдик эътироз билдириб. — Мен гапингга қўшилмайман.

¹ Матбуотни ҳазиллашиб буюк давлат дейишади.

Ахир сиёсат тўғрисида дўстлар билан стол устида еб-ичадиган нарсалар бўлган вақтда суҳбатлашмай қачон суҳбатлашилади? Жуда қизиқ-ку. Мажлисларда социализм ва коммунизм тўғрисида гапирамиз, қизил бурчак ёки агитпунктдан чиқишимиз билан эса бошқа гаплар, бошқа ташвишлар. Мабодо биз социализм тўғрисида фақат шиорлар тагида минбардан туриб гапирсагу, бошқа вақтда муллажиринг, ароқ, кўкракдор жононларни ўйласак, унда янги ҳаётни ҳеч қачон кўрмаймиз.

Пидрус қўлини Паювийдикнинг елкасига қўйди.

— Ёпирай, тилинг бунча бурро! Қани энди тарғиботчиларимиз ҳам шундай бийрон гапирса. Нега сен гапдонлигингни яшириб, тилингни қисиб юрасан?

«Паювийдикнинг валақлашидан Пидрус қандай маъно топдйкин?» — деб ўйлади Хаавик.

Лапетеус бармоқлари орасида рюмкани айлантириб ўтирарди:

— Минбарга чиқсам лом-мим деёлмай қоламан, — деди Паювийдик. — Бир куни авраб мени гапиртиришди, кейин қанча вақтгача одамларнинг юзига қарашга уялиб юрдим. Мажлисларда гапимни йўқотиб қўяман. Ичкилик устида, тушки танаффусда нон кавшаб ўтирганимда ёки кўчада, ҳаммомда ва ишда ошнам билан учрашиб қолганимда гапдоним очилиб кетади. Хаёлан Берлинда бўлган ҳақиқий гвардиячи ҳар доим социализм тўғрисида ўйлаши керак. Социализмни у фақат давлат байрамларида ёки бош мақола ёзганида эслаб қолмай, уни ҳар куни, ҳар соатда қалбида ҳис қилиши керак. Социализмни биз аёл ўз фарзандини юрагида олиб юрганидек қалбимизга жо қилишимиз, кун сайин унга кийим-бош тайёрлашимиз ва бошқа керакли ишларни бажо келтиришимиз лозим...

Паювийдик гапдан тўхтаб, Хаавикка ўгирилиб қаради-да:

— Ҳамма ҳаётдан кўзлаган мақсадини гапириб берди. Энди навбат сенга, — деди.

— Сизлар жуда катта мавзуда гаплашасизлар, ўйлашга рухсат этинг. Фикримни бир жойга тўплаб олай.

— Тўпла, ўзингни сафарбар қил, шайла, — деб Паювийдик далда берди.

— Ҳозир лўнда қилиб айтсам: яшашим ва фаолия-

тимнинг маъниси шундан иборатки, ота-боболарим ўтган мамлакатда коммунизмнинг ғолибона юришига бутун вужудим ва жон-дилим билан ёрдам беришдир.

«Роса опқочди-ку», деб ўйлади Пидрус.

— Мен пастроқ парвоз қилган эдим,— деди Паювийдик ва янги папирос чекди.— Мен уч нарсани: катта ойлик тўлайдиган обрўли мансабни, уч-тўрт хонали кенггина квартира ёки алоҳида уйни, ҳар икки ё уч йилда олдингисидан ёшроқ ва чиройлироқ янги хотинни орзу қилган эдим.

Паювийдик рост гапиряптими ёки тегишяптими, Хаавик дарров билолмади.

Пидрус ичаги узилгудек бўлиб кулди.

Паювийдикнинг катта ойлик тўланадиган мансаб, ёш ва чиройли хотин тўғрисидаги гапи ўзига ҳам тааллуқли эканлигига қарамай, Лапетеус ҳам кулди.

Паювийдик ўзини мутлақо жиддий тутиб рюмкаларни тўлдирди.

— Биласизми, ўртоқлар,— Хаавик шолғомдек қизариб кетди.— Олий ғоялар ҳақида алжимайдилар. Мен бу ишда сизларга шерик эмасман.

Пидрус уни юпата бошлади.

Лапетеус гапни ўтмишга бурмоқчи бўлди.

— Бир кун келиб ҳаммамиз бу ерда жамулжам бўлиб ўтиришимизни ким ўйлабди дейсиз.

— Бу ерда ҳамма бут эмас. Кўпгина асил йигитлар ҳалок бўлди,— деди Паювийдик.

— Хароба уйни сўнгги нафасгача фақат биз учувимиз ҳимоя қилганмиз,— деди Хаавик.— Чунки сен билан,— у Лапетеусга қаради,— Роогас яраланган эдингиз.

— Э, бундан хабаримиз бор,— деди Паювийдик қўл силтаб.— Буни сен батальон командирига айтгансан, яна ҳар йил газетада ёзасан...

Хаавик яна танца тушгани кетди.

Улар ресторан ёпилгунча ўтиришди.

Лапетеус уйига кетаётиб, йўлда, Роогас ишни эплаб кетса соз бўларди, деб ўйлади. Ахир ношуд, шубҳали одамни ишга тавсия қилибсан, деб унинг юзига солишмасин-да. Кейин Хельви билан оралари яхшиланганидан хурсанд бўлди, ҳойнаҳой энди буни бошқалар ҳам

пайқашади. Ортиқ унга таъна тошлари отишмайди. Фронтчи дўстларини йиғиб ўтириш қилгани жуда ақлли иш бўлди...

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Оскар Пидрус Андресни кўргани борган эди, уни беморнинг ёнига киргизишмади. Ҳамшира унга, директор Лапетеуснинг ҳамон аҳволи оғир, деди. Врачлар унинг соғайиб кетишига ҳали ҳам ишонмайдилар. Ҳамшира Пидрусга беморнинг ўзи ҳеч кимни кўришни истамаслигини айтмади. У фақат Андреснинг қаттиқ шикастланганини, толиқмаслиги кераклигини айтди холос. Ҳатто милиция ходимларига ҳам унинг ёнида бўлишга йиғирма минутдан ортиқ вақт бермабдилар. Реэт директор Лапетеус одамларни қабул қилишни хоҳламаслигини сир тутинг, деб ҳамширага тайинламаса ҳам бўларди, бари бир у буни ҳеч кимга айтмасди. Унинг Лапетеусга юраги ачирди, у интизомли касал эди. У аччиқланмас, хархаша қилмас, ҳеч нарсадан эсрланмас эди. Ваҳолонки, энг оддий даволашлар ҳам унга қаттиқ азоб берарди, у қаттиқ оғриқ азоби ва ҳаво етишмаслигидан қийналарди. Ҳеч шикоят қилмай, врачлар нимани лозим кўришса, шунга ўзини тутиб берар эди. Лапетеус нима сабабдан кўргани келганларни қабул қилмаслигига ҳамширалар тушунишмасди. Одатда ора йўлда ётган беморлар яқин одамларини кўришни исташади. Лапетеус эса ҳатто хотинини ҳам қабул қилмайди. Реэт ҳамшираларга: «Ҳожиали бахтсиз ҳодиса директор Лапетеусни жуда қаттиқ таҳликага солган. Ҳозир унинг кўнглига қил сиғмайди, қилмишидан пушаймон. Аслида у ҳамшира дўстларидан ёрдамни аямайдиган, ҳаммага яхшиликни раво кўрадиган, иродаси мустаҳкам, метин одам. Кўнгил жароҳатидан халос бўлса, дўстларини унинг ўзи чақиртиради. Ушанда у оғирлашиб қолган кезларида уни бегона кўздан асраганларга миннатдорчилик билдиради», деб тушунтирди. Ҳамширалар тушунишди. Улар кўзлари ёш ва ғам-андуҳга тўла Реэтга ачишишди.

— У чиндан ҳам метин одам,— дейишди ҳамширалар.— Биз унга озор берамиз, безовта қиламиз, ёнида ўралашиб юрамиз, у буларнинг ҳаммасига чурқ этмай чидайди. Директор Лапетеусдан яхшироқ беморни орзу қилиш гуноҳ.— Улар Реэтдан гула кўтариб Андрес Лапетеусни директор деб атай бошлашди.

— Қачон келай?— деб сўради Пидрус.

— Афсуски, аниқ бир нарса деёлмайман. Бир ҳафтадан кейин телефон қилинг. Ҳаммаси директор Лапетеуснинг соғлиғига боғлиқ.

Пидрус ўйга толди.

— Гулларни қабул қиламиз,— деди ҳамшира кулиб.

— Унга Оскар билан Хельви салом дейишди, денг. Рухсат этсангиз, икки энлик хат ёзиб бераман.

— Бемалол.

Пидрус ён дафтариининг бир саҳифасига алланарса ёзди-да, хатни бинафшага қўшиб ҳамширага узатди.

Кечқурун Хельви иккови яна Лапетеус тўғрисида гапиришди.

— Унинг аҳволи ҳали ҳам оғир,— деди Пидрус.

— Организми жуда пишиқ,— деди Хельви.

— Бир нарса уни йўлдан чиқарган. Бўлмаса, кечаси шаҳарга машинада чиқмасди. У жуда вазмин одам.

— Мен Лапетеусни яхши биламан, деб ўйлардим, бироқ маълум бўлишича, уни тузукроқ билмас эканман.

— Бизларни нима учун уйига чақирдийкин?

— Нима кутади уни?

— Мен мабодо судья бўлсам, жуда ноқулай аҳволга тушиб қолардим. Ҳатто майор Роогас ҳам нима дейишини билмайди.

— Бир вақтлар уни жуда ҳурмат қилардим.

Пидрус индамади.

— Бундан хабаринг бор-ку.

Пидрус хаёлида: «Ҳалиям кўнгли Лапетеусдами-кан?»— деб ўйлади. Унинг бошига тушган бахтсизлик қалбида сўнган ўтни аланга олдириб юбориши ҳам мумкин.

— Уни бориб кўрсанг бўларди,— деди у.

Унинг нега бундай деганини Хельви фаҳмлаб қолди.

— Ҳеч биримиз ўтган ишни қайтадан бошлай ол-

маймиз. Буни ҳозир ўзим ҳам истамайман. Бироқ унга юрагим ачийди.

— Ҳамшира бир ҳафтадан кейин телефон қилишни маслаҳат берди. Балки у вақтга келиб анча тувалиб қолар. У касалхонада яна бир неча ой ётади.

— Тузалди, дегунча қамоққа олишади.

— Авария қилувчиларга қонун қаттиқ жаво беради. Устига-устак, у маст бўлган. Бироқ Лапетеусни унинг ҳаёт йўли ҳимоя қилади. Соғлиги ҳам...

— Бир вақтлар уни амалпараст деб ўйлаган эдим.

— Амалпараст? Ким билсин. Балки у шунчаки...

Пидрус тугилиб қолди. Бирданига Лапетеусни жуда оз билишлигини сезиб қолди.

— Мен ҳам унга баҳо беролмайман, — деди Хельви.

— Биз бир-биримизни ўлгудай ёмон биламиз, — деди Пидрус хаёлга чўмиб. — Сенга ҳам шундай туюладими, биз одамларга ташқи кўринишига қараб баҳо берадиган бўлиб қолдик. Мажлисларда томоғини йиртиб гапирадиганларни принцили одам дейишга одатландик. Лекин бу бақироқлар дам-бадам фикрларини ўзгартириб туришларини ҳеч ким сезмайди. Хизмат вазифасини дурустгина адо этаётганлар тўғрисида улар масъулият ва бурчларини қаттиқ ҳис қиладилар, деб ёзадилар. Мажлисларга қанда қилмай келадиганларни ижтимоий ҳаётда фаол қатнашадиган ўртоқ ҳисоблайдилар. Юқори орган вакилларининг гапларини такрорлайдиган, ҳеч кимга эътироз билдирмайдиган одамларга асосий йўлнинг содиқ ҳимоячиси деб ном берадилар. Бирор нарсага шубҳа билдирган киши эса, сиёсий жиҳатдан ғўр ва ҳоказо, ва ҳоказолар. Чуқур ўрганишга ё вақтимиз йўқ, ё хоҳишимиз...

Хельви Пидрусга меҳр билан қараб қўйди.

— Нуқсонларни кўриш осон. Уларни бартараф қилиш маҳол.

Пидрус кулиб юборди.

— Мен маънавий қашшоқлиги ёки калтабинлиги орқасида одамларга «принципли», «бурчини сезувчи», «сиёсий пухта», «сиёсий ғўр», «ревизионист», «догматик» каби сохта ёрлиқлар ёпиштирадиган одамларни кўргани кўзим, отгани ўқим йўқ. Бироқ менинг ўзим ҳам бу дарддан фориг бўлмаганман. Очиғини айтсам, сен ҳозир ҳар қалай партия ходимлигига арзийсан.

— Бунга ишончим комил эмас. Партия ходими деган ном жуда улуғ гап. Баъзан улар орасида жўн, ичи қалтироқ, усти ялтироқ, қуруқсавлат амалдорларни ҳам кўриб қоламан. Йўқ, бундайларга ўхшагим йўқ.

Хийла вақт икковлари жим қолишди. Жимликни Хельви бузди.

— Сен Андресни дўст ҳисоблармидинг?

— Хароба уйни мудофаа қилганимиздан кейин дўстлашган эдик. Тинчлик даврида узоқлашиб кетдик.

— Мен уни севардим.

Пидрус яна, Лапетеус ҳали ҳам Хельви учун азиз, деб ўйлади. Бу унга қаттиқ ботди.

— Мен унга: «Бардам бўл, Андрес!» деб ёздим-да, тагига: «Хельви билан Оскар», деб имзо чекдим.

— Сен унга биз тўғримизда гапирдингми?

— Ҳа.

— Билгани яхши бўпти. Бориб кўраман уни.

Лапетеус Хельвига уйланганда кўп нарсалар бошқача бўлармиди, деб ўйлади Пидрус.

2

Андрес Лапетеус учун ҳар куни бирдай эди. У боши баланд қўйилган ҳолда тўшакда деярли қимир этмай ётарди. Ярасини боғлагани олиб бориб, келтириб қўйганларида жуда чўкиб қоларди. Худди ақлдан озганга ўхшар, ҳеч нимага парво қилмасди.

У ниҳоят секин соғая бошлади.

Ҳамшира ва санитарлар ўзаро Лапетеус соғайишни истамайди, деб гаплашишарди. У рашк туфайли дўстини ўлдирганмиш, хотинини майиб қилганмиш. Энди виждони қийналаётганмиш ва ўзини-ўзи ўлимга ҳукм этганмиш.

Врачлар ҳам, беморнинг руҳий ҳолати унинг соғайишига монелик қияпти, деб ўйлашарди.

У зўр бериб, олдимга ҳеч кимни қўйманг, деб талаб қиларди. Шу ваядан жамики танишларини касалхонадан қайтариб юборишарди.

Хатларни очмасдан тумбочканинг тортмасига солиб қўйишларини буюрарди. Фақат Пидруснинг хатини шамдек қўлларига ушлаб, ора-сира кўз олдига яқин келтириб ўқиди, кейин яна қўлини туширди. Бир оздан сўнг қайта ўқиди... Яна бир марта...

Кечкурун у Пидруснинг хатини келтириб берган ҳамширадан:

— Улар икки кишимиди? — деб сўради.

Ҳамшира дарров тушунолмади.

— Менга... буни... берганлар?

Лапетеус минг машаққат билан қўлини қимирлатди.

— Э, хатними? Хат билан бинафшаларни бир киши бериб кетди. Урта бўйли, гўлабирдан келган. Сизнинг тенгқурингиз, лекин бўйи пастроқ, яхши кийинган. Ҳозир расм бўлган калта пальто кийган. Сипо одам. Ёлғиз эди. Сизга чин кўнгилдан ачинди. Нима, у хатга имзо чекмабдими?

Лапетеус индамади.

Ҳамшира кутиб турди. Бироқ беморнинг яна одатдагича парвойи фалак бўлиб олганини кўргач, палатадан чиқиб кетди.

Лапетеуснинг тасавурида баланд кўтарилган аёл кишининг қўли намоён бўлди...

Чароғон, кенг зал. Зич ўтирган одамлар. Уларнинг энсалари-ю, елкалари. Одамларнинг боши узра аёлни қўли. Ошпоқ, семиз, тирсагигача очиқ.

Бу манзарани Лапетеус шу қадар аниқ кўрдими, ўзини гўё ўша залда қўлини дадил кўтариб турган аёлдан беш-олти қатор кейинда ўтиргандек ҳис қилди...

Унинг кўк аёл тагидаги қўллари қимирлади. У қўли безовта қимирлаётганини сизди.

Лапетеуснинг нигоҳи ён дафтардан йиртилган саҳифага тушди, шунда у, Пидрус илгари катта ён дафтар олиб юрарди, деб ўйлади. Унинг кўз олдида ҳалиги қўл яна бир неча бор пайдо бўлди. Энсалар, елкалар, уларнинг устида яланғоч қўл, яна ўзини залда ҳис қилди.

У бошқа нарса тўғрисида ўйлашга уринди. Балки буйруқ имзолангандир. Бундан бир ҳафта олдин ишдан бўшатишларини сўраб совнархозга ариза берган эди. Вармоқлари авторучка ушлашга яраган куниёқ ариза ёзиб юборган эди.

Кейин унинг хаёли Пидрусга кўчди.

Пидрус ёлғиз келибди...

Қўл... Энсалар, елкалар, баланд кўтарилган қўл. Ҳамма нарсани тўсиб қўйган қўл...

Ўз қўлини ҳам кўрди, улар соғайиб кетган эмиш.

Лапетеус ўзини зўрлаб овқат еди. Қошиқ унга бир бўлак қўрғошиндек оғир туюлди. Бўтқа томоғига тиқилиб қолди. Сут хомга ўхшади. Кўнгли айниди.

Нафас олиши оғирлашди. Ҳаво етмасди.

Роогаснинг, ҳаммамиз дафн маросимига бордик, деган гапини эслади. Бироқ Хаавикнинг ўлганини эслаш Лапетеусга оғир бўлди. У ўзини қотил деб ҳисобларди.

Ҳамширани чақириб уйқу дори сўради.

Лекин бари бир ухлолмади.

Хаёли яна одамларга лиқ тўла залга қайтди. Ундан беш-олти қатор олдинда аёл кишининг қўли баланд кўтарилди...

Лапетеус ёнидаги каравотда ётган беморга ўгирилди. Уни бир неча кун олдин операция қилишган эди.

— Мен область ижроия комитети раисининг ўринбосари эдим.

Эрталаб янги келган бемор Лапетеусдан, сиз обрисполкомда ишламаганмисиз, деб сўради.

— Сизни дарров танидим, — деди у завқ-шавққа тўлиб. — Мен у вақтда савдо соҳасида ишлардим. Ҳозир пенсиядаман. Давр сурса бўларди-ю, лекин ошқозон қийнапти, ярмисини кесиб олиб ташлашди, рак йўқ, дейишди. Рак бўлса операция қилиб ўтиришмасди. Шундай эмасми? Бугун менга биринчи марта бир қошиқ манная каша беришди. Юрагим бақувват, заиф бўлса пичоқ кўтариб устимга келишмасди. Демак, янглишмабман. Сиз қаттиққўл эдингиз. Биз раисдан қўрққанчалик қўрқар эдик сиздан. Ҳозир нима қиласиз?

Лапетеус ортиқ унинг гапини эшитмади. Палатанинг ёп-ёруғ деворида липиллаб турган қўлни кўрмаслик учун кўзини юмди. Кўзини юмса-да, ўзини мажлисда ҳис қилар, бу туйғу тобора кучаяр эди...

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Андрес Лапетеуснинг хаёлини олиб қочган мажлис шу тахлитда ўтган эди.

Президиум столида ўтирган Мадис Юрвен ўрнидан туриб:

— Уртоқлар! Бизнинг мана шу активда ўтирган одамлар залда ўтирганлардан бирининг ҳадеб аллаларсалар ёзаётгани биз президиумдагиларнинг диққатини жалб қилди. Гап ҳаммамизга маълум Пидрус устида кетаётибди. Хўш, у нималарни ёзпти? Президиум Пидрусга ўхшаган одамларга нисбатан ҳушёр бўлишни лозим топади. Шундай таклиф бор: у ён дафтарини президиум столига олиб келсин. Бошқа таклифлар борми?

Залдан аллакимнинг тўлқинланган, баланд овози эшитилди:

— Тўғри!

Оскар Пидрус олдинига ҳеч нарсани тушунмади. У фамилиясини тилга олганларини эшитди, ён дафтарига қайд қилаётган нарсалар тўғрисида гашираётганларини тушунди, лекин бунга сира ақли бовар қилмади. Бу нимаси, нима деган гап, деб ўйлади у безовта бўлиб. Саҳнага қаради-ю, лекин ҳеч нарсани кўрмади. Президиумда ўтирганларнинг башаралари чайқалиб, хиралашиб қолди.

— Бошқа таклифлар йўқми?

Пидрус нима бўлганига ҳамон тушунолмади турарди. Нима сабабдан унинг ён дафтарини сўраяптилар? У тамомила довдираб қолган эди. Нима бўлаётганини кўзи кўриб, қулоғи эшитарди-ю, бироқ бунга фаҳми етмасди. Ҳамон эс-ҳушини бошига йиғиб ололмасди.

— Пидрус, ён дафтарингизни келтиринг!

Оғир, бесўнақай нарсани миясини эзиб юборгандай бўлди. Ён дафтари аллақерга олиб боришга ундаётган товуш унга узоқдан эшитилгандек бўлди... Ҳамон мияси ишламасди. Буларнинг ҳаммаси англашилмовчилик бўлиб туюларди.

— Пидрус, активнинг фикрига қўшиласизми, таклифига итоат этасизми, йўқми?

Мадис Юрвеннинг сўзлари уни ҳушига келтирди. У ён дафтари нима сабабдан президиумга олиб боришини тушуниб етмаса ҳамки, буни талаб қилаётганларини англади. Уридан туриб йўлка томон юрди. Залдаги курсиларнинг ораси тор бўлганидан у ўтирганларнинг тиззаларига урила-урила ўта бошлади. Курсилар қўйилган масофа унинг учун энг муҳим масаладек: «Курсилар жудаям яқин қўйилибди», деб ўйлади. Энг четдаги стулда ўтирган кекса бир одам

нинг оёғини босиб олди-ю, гўлдираб: «Кечирасиз», деди. «Бемалол, бемалол», деди кекса одам унга гудраниб.

Йўлка анчагина кенг эди. Бироқ у ҳам қўшимча стуллар қўйилганидан одатдагига қараганда торроқ эди. Шу пайт аллакимга урилиб кетди.

Оскар Пидрус залда ўтирганлар орқасидан қараб турганларини сизди. Кўз олди хиралашаётганини билиб, эсхонаси ўйнаб кетди. «Йиқилмасам бўлгани», деб ўйларди у. Узини зўрлаб Юрвенга қаради, у тикка турганча ёнида ўтирган одамга алланарса деб гапирмоқда эди. Мадис Юрвеннинг гавдаси, унинг тор елкаси, дўнг пешонаси, тўмтоқ даҳани тобора аниқроқ кўрина бошлади. Юрвен бошини буриб, унга тикандек нигоҳини қадади.

Пидрус саҳнага яқин келди. Ён дафтарини шу ердан узатиб юборса ҳам бўларди. Бироқ у ниманингдир овозига қулоқ солиб, саҳнага олиб чиқадиган зина турган чап томонга бурилди. У пиллапоялардан кўтарилди-да, президиум ўтирган узун стол олдига бориб, ён дафтарини яшил мато устига қўйди. Пидрус стол олдида турган вақтда президиум аъзоларининг юзига қаролмай хижолат бўлди. У биринчи бўлиб ён дафтарига йўгон бармоқларини чўзган Мадис Юрвенга ҳам тик қаролмади. Оскар Пидрус ўзини мисли йўқ даражада ҳақоратланган ҳис қилди.

Кейин у залга қайтди ва илгари ўтирган жойи — охириги қаторга қайтди. Йўлда яна кимнингдир оёғига қоқилиб кетди, «кечирасиз», деб гудранди, «бемалол, бемалол», деган жавобни эшитди.

Аллакимга сўз беришди. Пидрус ақлини бир жойга тўплаб, гапга қулоқ соломлади. Чап қўлини беихтиёр чўнтагига тиқиб, у ерда доимий ён дафтарини тополмаганидагина нима иш қилганини тушунди. Қулоғи минбардан келаётган гапларни илиб олса ҳам бошида бошқа ўй, бошқа хаёл айланар эди. Охири унга нималар дейишаётгани, уни нима деб танқид қилишаётгани бари бир бўлиб қолди. Чунки бундан ортиқ унга ҳеч ким жабр қилолмайди.

Пидрус ён дафтари президиумда қўлдан-қўлга ўтганини кўрди. Томоғига коптокдек бир нарса тиқилди.

У ён дафтаридаги ёзувларни ўйламасди. У ерда ўзининг бошига етадиган бирор нарса бор-йўқлиги уни

ташвишга солмасди. Бекорга таққир қилганлари унинг ақлини шошириб қўйган эди.

Оскар Пидрус мажлисга фаолияти танқид қилинишни бўйнига олиб келган эди. Бироқ у танқиддан қўрқмасди. Нафсиламр, танқид қилганларида, у, турган гапки, хурсанд бўлмасди. Пидрус ҳар бир мажлисда: «Ўртоқлар, бизни тортинмасдан танқид қилаверинглар, қаттиқроқ дўппосланглар», дейдиган одамларни айбини енгиллатишга уринувчи рикор ёки муғамбир одамлар деб ҳисобларди. Пидрус ўз шаънига айтилган гапларга ғижинмас, обрўсини сақлаб қолиш учун раҳбар ўртоқларнинг қабулхонасига бош уриб бормас эди. Ишидаги камчиликларни ўзи очиб биларди. Кундалик ташвишлар уни кўпинча эсанкиратиб қўярди. Фақат вақт ўтиши билангина анча-мунча ишларни дурустроқ бажариш мумкинлигини тушуниб қоларди. Бироқ бугунгидек ҳамлани у ҳечам кутмаган эди.

Оскар Пидрус ўзи маъқул кўрган нарсаларни ёзиб олишни одат қилган эди. Бу гал ҳам худди шу одатига амал қилаётган эди. Одатдагидек, бамаъни гаплар тагига қалин чизиқ тортар, бемаъни сўзлар қаршисига эса катта қилиб савол аломати қўяр эди. Борди-ю, кенгаш суст ўтса, ён дафтарининг саҳифаларига қингир-қийшиқ чизиқлар ва ёввойи ҳайвонларнинг, турли қиёфадаги каллаларнинг суратини чизар эди. Бироқ бугун расм чизишга унинг қўли тегмаган эди. Пидрусга бир фикр қолган ҳамма фикрлардан муҳимроқ туюлган эди. Биргина сўзнинг у турли вариантларини қайд қилган эди. Директорларнинг кадрлари. Социал составни текшириш. Ёинки ўқитувчиларнинг сиёсий тушунчаси. Қавс ичида: ҳалоллик, муғамбирлик, эскилик сарқитлари...

Бу ёзувлар учун у хавотир олмасди. Уни бошқа нарса қийнарди. Нега унга бундай муомала қилишди. Қайси айби учун уни бунчалик хўрлашди... Ортиқ мулоҳаза қилишга юраги бўлмади...

2

Танаффус эълон қилишди..

Оскар Пидрус вестибюлга йўл олди, бу ер конференция ва мажлислар ўтказилган вақтда чекиладиган

хона ҳисобланарди. У чўнтагидан бир пачка сигарета чиқариб, чекди.

Одамлар у ёқдан-бу ёққа юришар, у билан саломлашишар, унинг ўзи ҳам салом берар эди. У ҳамма нарса одатдагича ўша-ўша деб ўйлади.

Зинадан Андрес Лапетеус тушиб келмоқда эди. Пидрус уни дарров кўрди. Кенг елкали, яғриндор Лапетеусни кўрмай илож йўқ эди. Лапетеус аён-ошкор аллакимни қидирар, ён-верига аланглаб қарар эди, у эркаклар хонасига кирди. У ердан чиққач, газета редактору билан гаплашди.

Кейин Пидруснинг олдига келиб, ундан:

— Хўжайинимни кўрдингми? — деб сўради.

— Йўқ. Ростини айтсам, уни тузукроқ танимайман.

— Сўзга чиқишга далиллар сўраган эди, қаёққадир ғойиб бўлди.

— Президиум хонасини қарабоқ-чи.

— Эсимга келмаганини қара-я! Раҳмат. Соат неча бўлди?

— Саккиз ярим.

Андрес Лапетеус:

— Саккиз ярим, — деб такрорлади-да, шошилганча зинадан чиқиб кетди. Лапетеус унда ноаниқ таассурот қолдирди. Бироқ Пидрус дўсти ўзини қандай тутгани тўғрисида ўйлаб ўтирмади. Очиғини айтганда, у узоқлашиши биланоқ унутди. Яна ёлғиз ўзи қолди.

У чекиб турар, ёнидан тинмай одамлар ўтар эди. Пидрус баъзилар қизиқсиниб қараганини сизди. Ёнида тўрт-бешта одам гурунглашиб турарди. Улардан гоҳ бири, гоҳ бошқаси унга зимдан қараб қўярди.

Йўқ, ҳамма нарса одатдагича ўша-ўша эмасди. У ҳамма қизиқиб қараётганини залда ўтиргандагига нисбатан ўткирроқ ҳис қилди. Чўкаётган одам хасга ёпишгани каби у ҳам Андрес Лапетеуснинг кенг елкасига қараётганини сезиб қолди. Лапетеус ёнида тўхтаб, икки оғиз гап билан кўнглимни кўтаради, деб беихтиёр кутиб турди. Лекин Лапетеус ўз хўжайинини қидириб кетди.

Бироқ бари бир Оскар Пидрус танаффус тугагунча ёлғиз қолмади. Ҳеч нарса бўлмагандай унинг ёнига Хельви Каартна келди-да, гугурт сўради, Каартна ёнига келиб у билан чекканидан Пидруснинг бирмунча кўнгли жойига тушди.

Хельви гўё шундай бир нарса таратардики, бу Пидрусга далда берар, уни тинчлантитар эди. Хельвининг олдиди у яйраб кетарди. Буни у айниқса ҳозир яхши ҳис қилди.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман, — деди Хельви.

— Мен ҳам, — деди Пидрус тан олиб. — Йўқ, кўпгина нарсаларга ақлим етаяпти. Синфий курашнинг ўткирлашишига биз етарли баҳо бермаймиз. Буни очиқ-ойдин ҳаққоний айтилса яхшику-я. Лекин нима учун...

Пидрус муносиб сўз тополмади. Очиғи, у ўзи тўғрисида гапиришни хоҳламади.

— Сизга шундай муносабатда бўлганларидан номус қиламан. Буни мен президиумга фақат сизнинг ён дафтарингизни сўратиб олганлари учунгина айтаётганим йўқ. Башарти бошқа бирор одамнинг ён дафтарини сўратиб олганларида ҳам уятдан ерга кириб кетган бўлардим. Биз бир-биримизга бундай муносабатда бўлмаслигимиз керак. Чунки биз бир партиянинг аъзосимиз. Уртоқлармиз, умум ишини қиляпмиз. Биз бир-биримизни шармисор қилмай, қўллаб-қувватлашимиз даркор.

Хельви Каартна ҳаяжонда эди, гапириб туриб яна ҳам тўлқинланиб кетди.

— Партиянинг кучи одамлар бир-бирини фақат мақтаб, силаб-сийпаганда эмас, — деди Пидрус оҳиста.

Хельви унинг кўзига рўйирост боқди.

— Мен ҳеч нарсага тушунмаяпман. Сизга ҳам, — деди у. — Гўё ҳамма ёпчасига ақлдан озгандай-а? Фақат, теп уни, теп уни, деган гапни эшитасан холос. Шундай дейишга қандай тилингиз борди? Сизни гўё душман санаб муомала қилсалару, сиз бўлсангиз уларнинг ишини маъқуллайсиз.

«Душман» сўзини эшитганида Пидруснинг авзойи ўзгарди. Хельви буни сезиб, илиқ гапирди:

— Кечиринг. Бундай демоқчи эмасдим. Ҳеч ким сизни бундай деб ўйламайди.

Пидрус жилмайишга ҳаракат қилди.

— Ҳар нарсани ўз номи билан аташ лозим.

Пидрус ярим соат олдин ўзи ҳам Хельви айтган гапни ўйлаганини гапирмади. Ушанда у охиригача ўйлашга журъат этмаган эди.

Қўнғироқ чалиниб, танаффус тугагандан дарак берди.

Улар залга бирга киришди, кейин ҳар қайсиси ўз жойига қараб кетди.

Яна Мадис Юрвен раислик қилмоқда эди. У иккала қўлини столга тираб, залдагиларнинг тинчишини кутди.

Мажлисни давом эттиришдан олдин, президиум Оскар Пидруснинг бу ерда бўлиш-бўлмаслиги масаласини ҳал қилишни ўртага ташлайди. Танаффус вақтида аксари ўртоқлар Пидрусга бизнинг активда жой йўқ, деган фикрни баён этдилар. Президиум бу фикрни қувватлайди.

Аллаким қарсак урди.

Юрвен катта қўлини кўтариб, зал тинчишини кутиб турди-да, давом этди:

— Бошқа фикрлар йўқми? Йўқ. Президиум таклифини овозга қўяман. Оскар Пидрус активда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этилсин, деганлар қўл кўтарсин. Миннатдорман. Қарши? Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз... Ижозат этсангиз, санамай қўя қолай, президиум таклифи кўпчилик овоз билан қабул қилинди. Ҳеч кимда эътироз йўқми? Йўқ? Демак, президиум таклифи, кўпчилик томонидан, деярли яқдиллик билан қабул қилинди. Пидрус,— уни ўртоқ дейишга тилим бормайди,— залдан чиқиб кетишингизни сўрайман!

Бу сафар Оскар Пидрус ўзини йўқотиб қўймади. Гарчи ёнида ва олдида одамлар унинг чиқиб кетишини талаб қилиб ёппасига қўл кўтариб турса ҳамки, у ўзини йўқотмади. Буларни аниқ кўрди. Ҳатто Юрвенга қараб қўйишга ҳам ботинди. Пидрус ҳеч кимнинг оёғига қоқилмай қатор охиригача борди. Зал шундай жим эдики, у қадам товушини бемалол эшитарди. Томоғига яна алланарса тиқилди. Энди у сахна олдида ўнг томонга бурилди. Икки тавақали баланд эшик хира йилтираб турарди. Миясига, орқа эшикдан чиқиб кета қолсам бўларди, деган фикр келди. Бироқ шу заҳотиёқ бу иш ножўялигини фаҳмлади.

Эшик ёнида кечикиб қолган, жойига ўтишга улгурмаган бир нечта одам турарди. Унга эшикни очиб беришди.

Коридорга чиққани ҳамано негадир бўшашиб кетди...

Адрес Лапетеус ғалати ақволга тушиб қолган эди. У кўнгли алғов-далғов бўлиб, Оскар Пидрусни кузатиб турди. Оскар Пидруснинг ён дафтарини президиумга сўратиб олганлари унга ақлсизлик туюлди. Ахир мажлисларда ҳамма ҳам ёзиб ўтиради. Унинг ўзи ҳам бир неча саҳифани тўлатди. Коммунист нутқларнинг асосий маъносини қайд қилиши тўғри ишгина бўлиб қолмай, у бундай қилишга мажбурдир ҳам. Ахир у ҳамма яхши ва жўяли нарсаларни кўз тагига олиб қўйиши керак-да.

Албатта, бугун Пидрус қаттиқ пишак еди. Чамаси, мактабларда иш ҳақиқатан ҳам пачавага ўхшайди. Агарда айтилган гапларнинг тўртдан бири рост бўлгандаям Пидруснинг хато қилгани аниқ. Бироқ у душман элементларни онгли равишда ҳимоя қилган, ўқитиш ишларида марксизм-ленинизм асарларининг аҳамиятини қадрламаган, ҳатто уларни инкор этган, дейишганига Лапетеус ишонмади. Ахир у Пидрусни миридан сиригача билади-ку.

Оскар Пидрус қўнғир муқовали ён дафтарини жон аччиғида чангаллаб саҳнага яқинлашиб келаётганида Лапетеус негадир қуршовга тушиб қолганларини ва нима иш қилиш кераклигини муҳокама қилганларини эслади. У кечаси чекинишни энг тўғри йўл деб ҳисоблаган, Пидрус бунга қарши чиққан эди. Ушанда у комиссар бўлгани учун сўзини ўтказган эди. Ушандаги баҳс вақтида ҳам унинг ҳозиргидек ранги қум ўчиб кетган эди.

Адрес Лапетеус яна бошқа нарсани, Мадис Юрвеннинг саволини ҳам эслади:

— Нима учун Пидруснинг ота-онасини отишмади?

Бунга бир йил бўлди. Юрвеннинг саволи Лапетеусга жуда ғалати туюлган эди. У ҳатто қўрқиб кетган ҳам эди. Қандай қилиб бу хил саволни бериш мумкин?

— Менинг ота-онамни ҳам ўлдиришмаган, — деганди Лапетеус.

Бунга Юрвен кулиб юборган ва сенинг ота-онанг билан Пидруснинг ота-онасига фашистларнинг муносабати орасида ер билан осмонча фарқ бор. Сен мингларча сафарбар қилинганларнинг бирисан. Эстониядан

кетаётганинда партия аъзоси эмасдинг. Жамоат танимасди сени, сен оддий бир активист эдинг холос. Оскар Пидруснинг йўриғи бўлак. Уни ҳамма биларди. Партия аъзоси эди. Қирқинчи йилда халқ ўзи ҳимоя қилиш ташкилотида, милицияда ва бошқа жойларда катта лавозимларда ишлаган. Бундай арбобларнинг ота-оналарини таъқиб қилишган, одатда ўлдиришган. Пидруснинг ота-онаси эса ўз мулкида бемалол яшаб тураверган. Фақат тинтув билан чекланишган. Укасига ҳам тегишмаган, деб жавоб берган эди.

Лапетеус Пидрусни ҳимоя қилгандай, оккупантлар (шу ерда Юрвен, оккупантлар ва уларнинг малайлари деб унинг сўзини тузатди) ҳаммани қамоққа олишга ва ўлдиришга улгурмаган. Баъзиларнинг тирик қолганига қувониш керак, деган эди. Бунга жавобан Мадис Юрвен: «Менинг гапимни нотўғри тушунманг, турган гапки, мен Пидруснинг ёки бошқа бирон одамнинг ота-онасига ўлим тилаётганим йўқ. Бироқ одамга баҳо бераётганда энг кичик далилни ҳам эътиборга олиш керак. Ҳолбуки ҳушёрлик ҳар бир ҳақиқий большевикнинг асл фазилати», деган эди.

Лапетеус унинг гапини тузатмади ва Пидруснинг ота-онасида мулк бўлмаган, ажир ярми ботқоқдан иборат озгина ерни мулк деб бўладими, деб эътироз билдирмади. Пидруснинг онаси уруш вақтида ўлганини ҳам у айтмади.

Буларнинг ҳаммаси ҳозир Лапетеуснинг эсига тушди. Унинг назарида тик турганча Пидрус ён дафтарини келтиришни кутиб турган Мадис Юрвенга қадалди. Лапетеус Юрвеннинг ўткир кўзлари унинг ёш боланикидек даҳанига мос тушмаслигини пайқайди. Шунда у олдинга туртиб чиққан тўрт бурчакли даҳан ирода мустаҳкамлигининг аломати, деган фикрнинг ҳамма вақт тўғри бўлавермаслигини ўйлади. Унинг назарида Мадис Юрвен ўлгудек қайсар, ушлаган жойидан кесадиган одам бўлиб кўринди. Юрвенга ўхшаганлар билан тўқнашган одамнинг шўри қурийди.

Андрес Лапетеус ҳаяжонини босиб, мажлисга кирди. Мажлис кетаётганда ҳаяжони босилмади, баттар кучайди. Рост, уларнинг министрлигини унчаям қаттиқ танқид қилишмади, бироқ шунга қарамай, у тинчланолмади. Башарти фаолиятлари учун у жавоб берадиган кадрларни ҳам Пидруснинг ўқитувчиларидек

юз чийриқдан ўтказсалар, иш расво бўлади. Йўқ, эртагаёқ одамларнинг шахсий делоларини яна бир марта текшириб чиқади. Роогасни ўйлади. У ишни дўндирипти, унга ҳатто министрликнинг буйруғи билан ташаккур ҳам эълон қилишди, лекин балки Роогас раҳбарлик ишларига ярамайдиган одамдир? Йўқ, Роогас учун унга ҳеч ким таъна қилолмайди, майор Роогас учун у жавоб бера олади. Лекин ҳозир Юрвен ўрнидан турса-да, қаранглар, ҳув ана, тўққизинчи қаторда ўтмиши ниҳоятда шубҳали бир одамни масъулиятли ишга қўйган Лапетеус ўтирибди, деса нима дейди?

Андрес Лапетеус Роогасни Вильяндга жўнатаётганида бир вақтлар ғижиллашиб қолган одами устидан устун эканлигини ҳис қилди. Ўтган можаро тўғрисида ҳеч қайсиси чурқ этиб оғиз очмаса ҳамки, Лапетеусда шундай тасаввур пайдо бўлдики, у Роогас бунини унутгани йўқ, мен ўзимни олиҳиммат қилиб кўрсатаётганимни ҳам тушуниб турибди, деб ўйлади.

Танаффус вақтида Андрес Лапетеус тўп-тўп бўлиб гаплашиб турган одамлар ёнидан ўтди-ю, лекин ҳеч кимнинг суҳбатига аралашмади. Вестибюлда ёлғиз турган Пидрусга кўзи тушиши биланоқ министр талаб қилган далилларни эслаб қолди. Юқори қаватда Хельвини кўрди ва унга салгина бош ирғатиб, шошилганча нари кетди. У министрни тополмади. Танаффусдан кейинги ҳодиса унга яна ҳам қаттиқ таъсир қилди.

Юрвен Пидрусни активда қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум этишни талаб қилганда Лапетеус нима қилишини билмай қолди. Оскар Пидрус — ундан олдин партияга кирган, ҳалол одам, фронтчи дўсти. Ён-веридигиларнинг ҳаммаси қўл кўтарди. Ўзига ўхшаб қўлини тиззасига қўйиб ўтирган одамни Лапетеус кўрмади. Назарида овоз бериш жуда чўзилиб кетгандек бўлди. Мадис Юрвен эса, қасддан қилаётгандек қўл туширишига ишора қилмасди.

— Миннатдорман. Қарши?..

Лапетеус яна қимир этмади. Биринчи қаторда аллаким қўл кўтарди, кейин бараварига бир неча қўл кўтарилди. Бу қўллардан бири аёл кишиники бўлиб, у Лапетеуснинг диққатини ўзига тортди. Бу тирсагигача очик сутдек оқ қўл Хельви Каартнаники эди. Бетарафлар борми, деб сўрашганда ҳам Лапетеус қўлини кўтармади.

У Пидруснинг айбини аниқ билмагунимча, бошқа йўл тутишга ҳаққим йўқ, деган қарорга келди. Олдида у ҳамон Хельвининг кўтарилган қўлини кўриб турар, бу унга худди таънадек таъсир қилар эди...

Партияга киришига тавсия берганлардан бири Оскар Пидрус бўлганини у тўсатдан эслаб қолди. Йўқ, ҳозир қўққисдан эслагани нотўғри. Юрвен Пидруснинг ён дафтари тўғрисида гап очгандаёқ бу фикр миясига лоп этиб келган, лекин уни хаёлидан қувган эди. Хуллас, у қалбини тирнаётган нарсалардан ўзини ҳимоя қилмоқчидай бўлган эди. Умуман, Лапетеус ўзини шундай тутишга одатланиб қолган эди.

4

— Уларни ичкарига кириб келишлари биланоқ кўрдим. Мени пайқашмади. Уларнинг кўзига ҳеч ким кўринмасди.

Хаавик шундай деб, Лапетеус нима деркин, деб унга разм солиб турди. Бироқ у чурқ этмай янги папирос тутатди.

— Одамларни орқасидан ғийбат қилиш яхши эмас, албатта,— деб гапида давом этди Хаавик,— бироқ мен бозордаги манжалақиларга эмас, сенга айтяпман буни. Ишонаманки, сен бу тўғрида бутун дунёга жар солмайсан. Хельви билан Пидрус тўсиқнинг нарёғига, менинг ёнимга ўтиришди. Уларнинг ҳамма гапларини эшитдим. Бу ноқулай бўлса ҳам нима қилай, қулогимга пахта тиқиб олишим керакмиди. Очиғи, гапларини биров эшитадими, йўқми, уларга бари бир эди.

Андрес бир кўнгли уларнинг нима қилгани, нималар тўғрисида гапирганлари мени қизиқтирмайди, деб айтмоқчи бўлди. Умуман, Виктор Хаавикнинг ўзини тутиши унинг гашига тегмоқда эди. Бироқ у бари бир дўстининг оғзига урмади.

— Очиғини айтсам, суҳбатларининг охири мени қизиқтириб қолди. Эътироф этиб айтаманки, уларнинг суҳбатига довур,— буни беихтиёр тингладим,— «синфий ёт унсурлар ва уларнинг ҳомийлари» деган ибора менга мубҳам кўринарди. Энди менинг баъзи нарсаларга ақлим етадиган бўлиб қолди. Олдинига икки фронтчи ўртоқ кўча-кўйда учрашиб қолиб, бир чашка

қайноқ кофе устида гаплашиб ўтиргани бу ерга киришган, деб ўйлаган эдим. Кейин бу фикрдан қайтдим. Пидрус билан Хельви тасодифан учрашмаган.

Виктор нега буларни гапиряпти? Лапетеус дўстига қараб ҳайрон бўларди. У жўшиб кетган эди. Унинг ёш, лўппи, чўзинчоқ юзи одатдагидан кўпроқ қизариб кетган эди. У нуқул Лапетеуснинг кўзига тикилар, бундан Лапетеус ўнғайсизланар эди.

Виктор Хаавик кафега Хельви билан Пидрус кириб келишганда қандай хаёлга борганини очиқ айтгани йўқ. Даставвал у таажжубланди. Хаавик Хельви Каартнани кўрганида юраги орзиқар, унинг ёнидаги одамга ҳасади келар эди. Хельви унинг қалбида шундай туйғу уйғотадиган ягона аёл эмасди. У Хаавик бир кеча бажонидил бирга ётишни хоҳлаган аёллардан бири эди, Виктор бир вақтлар Лапетеусга ўлгудек ҳасад қиларди. Ҳозир Хельви уни унчалик куйдирмаса ҳам, ҳар ҳолда, юрагини орзиқтирарди. «Оббо, сассиқ така-е», ўйлади у Пидрусга ҳанг-манг бўлиб қараб. Саломлашишга оғиз жуфтлаган эди, кўрмай ўтиб кетишганини кўриб, ҳафсаласи пир бўлди.

— Улар ўртоқ Юрвени қаттиқ танқид қилишди. Ҳамма нарсага: яқиндаги активга, бюро мажлисига, партиянинг бутун сиёсатига норозилик билдиришди. Бир-бирларига далда беришди, бир-бирларини қайрашди. Уларнинг гапларига қулоқ солишга охири чидаб туролмадим. Пидрус ўзини партияга қарши қўйишини ҳечам кутмагандим. Хельвини кўрганингда уни танимадинг. Унга уйланмаганинг учун қувон.

Ниҳоят, Лапетеус тилга кирди.

— Ҳозир Пидруснинг бошига қора кунлар тушди.

— Менимча, Юрвен ҳақ: Пидрус «бебурд одамлар»дан бири. Бошқа ҳеч нарса демайман. У Каартнага ҳам ўз таъсирини ўтказяпти. Хельвига юрагим ачийди. У ажойиб қиз эди. Афтидан, сенинг ўрнингга Пидрусни топганга ўхшайди.

Хаавикнинг сўнгги терс гапларидан Лапетеуснинг зардаси қайнади:

— Менинг олдимда... Хельви тўғрисида бундай дема,— деди у таъна билан. Лекин қаттиқроқ бирор нарса дейиш керак эди, деб ўйлади.

— Мени кечир, Андрес. Сен ҳамиша назокатли одам эдинг. Улар тўғрисида ортиқ гапирмайман. Кўнг-

лингга оғир ботадиган гап айтган бўлсам, кечир, ошина. Бироқ уларнинг феъл-атворини кўриб, қоним қайнаб кетди. Агар синфий душман бошини кўтаришига йўл қўйиб берсақ, нима деган одам бўламиз?! Мен партиядо йўқман, бироқ энди албатта партиёга кираман. Менга тавсия берасанми? Мен шунинг учун ҳам сени қидириб топдим-да.

— Бераман, албатта.

— Раҳмат. Йўқ демаслигингни билардим. Бирга жанг қилганмиз. Уй харобаларини ҳимоя қилганимиз эсингдами? Ушанда Қизил Юлдуз олган эдим. Э, сенга эслатмасам бўлади-ку. Биз доим яқин алоқадамиз. Ҳозиргача мен партиёга киришга ўзимни хом деб ҳисоблаб юрардим. Энди кирмасам бўлмайди. Менинг ўрним, жангчининг ва фашизм қурбонининг ўғлининг жойи томошабинлар орасида эмас. Рост, мен ҳеч вақт чеккада туриб томошабин бўлган эмасман. Совет ҳокимияти барпо қилинган дастлабки йиллардаёқ янги ҳаёт тузишда астойдил қатнашганман. Мақтанишни ёмон кўраман, лекин очигини айтсам, ўрта Эстонияда мени исполком раисидан кўпроқ танишарди. Агар мен коммунизмни бўлажак жамият деб ҳисобламаганимда кўнгилли бўлиб фронтга кетармидим?! Буларни сенга гапириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, мени сен жуда яхши биласан.

Андрес Лапетеус Хаавикнинг гапларига қулоқ солмади. У Хельвининг кўтарилган қўли тўғрисида ўйларди. Хельви мисли йўқ даражада тўғри аёл, у ўзини ўтга-чўққа уришдан ҳам тап тортмайди. Агар Хельви мажлисда, ёнида ўтирганда, ораларидан ҳеч гап ўтмаганда у ҳам мулоҳаза қилиб ўтирмай ўзини ўтга урган, Пидрусни ёқлаб овоз берган бўларди. Ушанда балки улар кафега уч киши боришарди. Йўқ, Викторнинг гапи тўғри: Хельвига уйланса хато қилган бўларди.

— Сени биламан, синфий душманларга қаҳру газабинг аўрлигини тушунаман,— деди у шоша-пиша.— Мен Пидрус билан Хельвини, айниқса, Хельвини улар қаторига қўшмайман. Хельви ажойиб қиз. Пидрус эса бировларни эмас, ўзини айбласин. Мажлисда ўзи эътироф этиб, кўр эканман, синфий ёт унсурлар мактабларда асосий ўринларни эгаллаб олишганини пайқабман, деди-ку. Яна у ҳаётимизнинг ҳозирги босқичидаги

синфий курашнинг кескинлашиб кетганини ҳисобга олмаганмиш! Юрвен ҳақ, у, Пидрусга ўхшаган арбобларнинг энг катта хатоси шундаки, улар халқдан ажралиб қолишган, ишларида Сталиннинг кўрсатмаларига таянишмайди, ҳатто унга етарли баҳо беришмайди, деб жуда тўғри айтди.

Лапетеуснинг кутилмаганда гапдонлик қилиши Хаавикка ғалати кўринди. Бунинг сабаби шуки, унга менинг гапларим таъсир қилди, бундан ташқари Хельвига ҳали ҳам кўнгли бор, деб ўйлади у.

5

Хаавик қулоқ солиб турганда Хельви билан Пидрус шу гапларни гапиришган эди.

Пидрус: Баъзан ўзимни оғзидан она сути кетмаган ношуд бола ҳис қиламан. Ҳамма ишни яхши қилмоқчи бўламану, лекин... Нима буюрамиз?

Хельви: Мен фақат кофе ичаман.

Пидрус: Бу ернинг кофеси ёмон. Овқат ея қолайлик.

Хельви: Юрвенга тушунолмай қолдим.

Пидрус: Яхшиси, қуймоқ ола қолай. Сизгаям шуни таклиф қиламан. Озиб кетибсиз.

Хельви: Йўқ, фақат кофе ичаман. Агар жуда рамақижон кўринаётган бўлсам, пирожний ея қолай.

Пидрус: Менимча, Юрвеннинг нияти холис. Бирор нарса ичамизми? Вино ичайликми?

Хельви: Йўқ, ичадиган бўлсам бугун то маст бўлгунча ичишим керак. Ичгингиз келаётган бўлса, ўзингизга буюраверинг.

Пидрус: Уч юз грамм. Бу кўп эмас, ичкилик одамнинг дардини енгиллаштирамайди. Мен йиғлоқи одамларни ёмон кўраман, вино одамни раҳмдил қилиб қўяди.

Хельви: Фабрика яхши эди. Жисмоний ишни шу кўраман. Ундай ишнинг самарасини кўрасан, ушлаб боқишнинг ҳам мумкин.

Пидрус: Демак, келишдик-а: битта қуймоқ, бир жуфт пирожний, чунки сиз шундай ориқсизки, биттаси камлик қилади: иккита кофе, уч юз грамм вино. Ичгингиз келмаса, бир ўзим ичаман.

Хельви: Бари бир Юрвенга сира тушунолмаяп-

ман. Ҳар куни учрашиб турсам ҳам кўнглида нима борлигини билмайман. Менгаям қуймоқ чақиринг. Шарт шуки, пирожнийнинг биттасини сиз ейсиз.

Жим ўтиришди.

П и д р у с: Сиздан миннатдорман.

Х е л ь в и: Яна шу тўғрида гап очсангиз кетиб қоламан.

П и д р у с: Узр, гапингиз тўғри.

Яна сукут қилишди.

П и д р у с: Биласизми, ҳозир мени ҳаммадан ҳам бир нарса ташвишга соляпти. Янги дўстлар топилиб қолди. Илгари менга тиш қайраб юрган одамлар эндиликда ҳамдардлик кўрсатишяпти. Наҳотки улар мени ўзларининг маслақдошлари деб билишса? Бу жуда даҳшат-ку.

Х е л ь в и: Улар сизни маслақдошимиз, деб ўйлашмайди. Уларнинг мақсади бошқа, у бизга маслақдош бўлармикан, деб ўйлашади.

П и д р у с: Даҳшат-ку бу.

Х е л ь в и: Агар сиз уларнинг умидини пучга чиқармасангиз, иш расво бўлади.

П и д р у с: Йўқ, мен ўз ишларим билан уларга қурол бердим. Мен одамларга ёлғиз шахс деб қарабман ва улар синфий манфаатларни кўзловчи одамлар эканлигини эътиборга олмабман. Кўр одам ботқоққа кириб қолади.

Х е л ь в и: Ишончим комил, сиз ботқоқдан олиб чиқадингиз йўлни топасиз.

П и д р у с: Баъзан жуда тошбағир бўлиб кетасиз. Сиз ботқоққа кириб қолганингиз йўқ, дермикинсиз деб ўйлагандим.

Х е л ь в и: Ҳазилни эсдан чиқармаганингиз учун хурсандман.

П и д р у с: Сизни кўрсам кўнглим яйрайди.

Х е л ь в и: Буни биринчи бўлиб сиз айтаётганингиз йўқ.

П и д р у с: Кечирасиз.

Жимлик.

П и д р у с: Қуймоқ мазали бўпти.

Х е л ь в и: Энди об-ҳаво тўғрисида гапиришингиз қолди.

П и д р у с: Танқидга тан бераман. Рост, ҳозир қуймоқ тўғрисида гапирганим бемаъни бўлди.

Хельви: Биласизми ҳозир мен нимани ўйладим? Бўлиб ўтган ишлардан кейин сиз энди ҳеч кимга ишонармисиз. Ҳатто ўзингизга ҳам. Сиз таҳқирлангансиз, руҳингиз тушган, саросимадасиз, лекин ўзингизни қандайдир сувюқмас қилиб кўрсатяпсиз.

Пидрус: Балки сиз ҳақдирсиз. Бироқ мен ўзимни сувюқмас қилиб кўрсатаётганим йўқ. Умидсизликка ҳам тушганим йўқ. Мен партидаги одамларга ишонаман. Мадис Юрвеннинг ўзи партия эмас.

Хельви: Сиз ҳаммасига бардош беришингиз керак.

Пидрус: Очигини айтсам, мен ҳақиқатан ҳам саросимага тушиб қолганман. Қилиш лозим бўлган нарсани бажариш қўлимдан келмаслигини биламан. Мен сиёсий жиҳатдан кўр эдим, одамларни рўйрост билмасдим. Бироқ... нима учун мени моховдек ҳайдаб чиқаришди?

Хельви: Буни кўплар тушунмайди. Юрвеннинг тақлифига овоз берганлар орасида ҳам шундайлар бор.

Пидрус: Мен урушдан ёмонроқ нарса йўқ деб ўйлардим.

Хельви: Ҳақиқатан ҳам йўқ.

Пидрус: Сени хоин санашса, бу урушдан ёмон.

Хельви: Сизни ҳеч ким сотқин деб ҳисобламайди. Ҳатто Юрвен ҳам.

Пидрус: Мен билан бирга келганингиз яхши бўлди.

Хельви: Бирга келганимнинг аҳамияти йўқ. Бошимизга иш тушганда ҳар доим ўртоқлардан биронтаси келади.

Пидрус: Афсуски, социализм қуришнинг биринчи йилларидаги тажрибада «ёмон» олдим. Э, атанг.

Хельви: Мен социализм тўғрисида гўё бир неча коммунистик жамият қуриб қўйган одамдек гапирадиганларни ёмон кўраман.

Пидрус: Овқат ва об-ҳаво тўғрисида гапиришга энди йжозат этасизми?

Хельви: Менга вино қўйинг.

Пидрус: Яна қуймоқ чақирамизми?

Хельви: Йўқ, ортиқ ҳеч нарса чақирмаймиз. Кўнглингизга келган гапни қайтармай гапираверинг. Ҳамма нарсага руҳсат этаман сизга...

Реэт Лапетеус тез соғайди, врачлар унга касалхонадан чиқишга ижозат этишди.

Уйига кела солиб у ишга киришди. Бутун кеч давомида дўстлари ва танишларига телефон қилди. Эндель Мурук билан гаплашди.

Телефон трубкасида қалтираган, зардали овоз эшитилди:

— Доцент Мурук эшитади.

— Мени танимаяпсанми? Ёки танигинг келмаяптими? Очиғини айтавер.

Телефондаги овоз бошқача янгради:

— Реэт, сенмисан? Узр. Чин қалбимдан сенга ачинаман. Эртага эрталабоқ уйингга бораман. Лапетеуснинг аҳволи қалай? Айтмоқчи... Андреснинг?

Реэт хўрсинди.

— Врачлар ҳеч нарса дейишмаяпти. Ҳалиги, қўриқиб турибман. Бошимдан нималарни кечирганимни сен тасаввур ҳам қилолмайсан. Эндель, сен қайси адвокатни маслаҳат қиласан?

— Дебинни. Пухта юрист. Уддабурон, ошна-оғайнилари сероб. Мен судда ишлайдиган бир ошнам билан гаплашдим. У худди шу Дебинни олишни маслаҳат берди. Андресни энг хатарли нарсадан ҳам халос қилиш мумкин, деди.

Реэт яна хўрсинди.

— Касалхонадан турмага. Бунга чидолмайман.

Мурукнинг овози қатъий эшитилди, у далда берди:

— Турмага? Йўқ, Реэт. Дебин бунга йўл қўймайди. Дарвоқе, эрингнинг пок таржимаи ҳоли Дебиндек ҳимоячининг қўлида катта дастур. Икки марта яранган, иккита орден, тўртта медаль, икки марта Олий Советнинг ташаккурномасини олган. Партия аъзоси, яъни республика активига тегишли ва ҳоказолар. Биз Дебин билан бир оз маслаҳатлашдик, унинг ишончи катта. Тушунаман, ҳозир сенга жуда оғир, лекин энг ташвишли кунлар ўтиб кетди.

Реэт жонланиб:

— Мени қўллаб-қувватлашингни билардим,— деди оҳиста.— Раҳмат, Эндель. Лекин сен энг қўрқинчли

бир нарсани — менинг шаънимга айтилаётган таъна-маломатларни эътиборга олмаяпсан.

— Тупур ғийбатчиларга. Кўпларнинг сенга шунча-ки ҳасади келади.

Реэт хийла вақт жим турди. Кейин пичирлаб:

— Балки суд бўлмас... Адресни балки касалхона-дан... қабристонга олиб кетишар,— деди ва пиқиллаб йиғлади.

— Ўзингни бос. Нега бундай ёмон хаёлларга бора-сан? Мен врачлар билан гаплашдим. Аҳволи жудаям ночор эмас. Ҳозир кўнглига қил ҳам сиғмаётгандир. Салдан кейин етиб бораман.

Реэт телефон трубкасини қулоғи ёнида ушлаб ту-риб, Мурук эртага келса дуруст бўларди, деб ўйлади. Уйи саранжом эмас, ўзининг ҳам хунуги чиқиб ётиб-ди. У ўзини жуда ҳорғин сезди.

— Раҳмат,— деди у оҳиста.— Сени эртага кута-ман. Бугун гапириш менга малол келади. Аҳволим ҳам яхши эмас. Врачлар уйга зўрға рухсат бериш-ди. Мен уларга сиз тайинлаган режимга амал қи-ламан, деб сўз бердим. Дебинни қачон кўришим мум-кин?

— Хоҳласанг эртагаёқ кўришинг мумкин.

— Уни ўзинг билан бирга олиб келасанми?

— Олдин у билан гаплашишим керак.

— У жуда муносиб адвокат деб ўйлайсанми?

— Ишончим комил бунга. Дебин қонуннинг нозик томонларини илғаб олади ва судьяларга ўз таъсирини ўтказади. Боз устига унинг иш берадиган танишлари бор. Умуман, нажотсиз ишларни олмайди. Эртага соат ўн бирда уйингда бўламан. Дебин билан алоқа боғлол-сам, уни олиб бораман. Дарвоқе, Дебин ишини қадр-лашларига кўзи етса, йўқдан бор қилади.

Реэт суҳбатдошини кўрмаса-да, жилмайди. Агар Мурук шу ерда бўлса, жилмайишга ботинолмасди.

— Зиқналик қилмайман. Буни унга шипшитиб қўй. Кутаман сизни. Хайр. Тун мен учун бутунлай азоб бў-лади... Хайр.

— Ҳаммаси яхшилик билан тугайди. Омадингни берсин. Соғ бўл.

Реэт Мурук билан суҳбатлашганидан кейин гараж-га кирди. Амакиси пачоқланган «Волга»ни шу ерга олиб кириб қўйишни буюрган эди.

Машинанинг олд томони пачоқланиб кетган, чап эшиги илгакда лиқиллаб турар эди. Олдинги ўриндиққа сурилиб келган моторнинг блоки қийшайиб, эгрибугри руль штангасининг ёнида ғаройиб ҳолда ётарди. Бужмайиб кетган радиатор билан ҳаво тозалагич орасида динамо кўзга ташланарди. Аккумуляторни аллаким гумдон қилган эди. Шамол кирадиган ойнадан аэрранинг ўтмас тишларини эслатувчи ингичка чизиқ қолган эди.

Олдинги чап гилдираги йўқ эди. Кейин Реэт уни девор тагида турганини кўрди. Қийшайиб кетган кузов шкворенга тақалиб қолган эди.

Кузов билан багажник пачоқ бўлганди. Кейинги гилдиракларидан бири ғайритабий қийшайиб қолганди.

Машинанинг ичида жойидан кўчган мотор билан руль штангаси орасида қора доғ кўринарди.

«Мой ёки қон,— деб ўйлади Реэт.— Қон бўлса керак».

Кейин у гиламдан хавотир олиб, атрофга аланглаб қаради.

Гилам йўқ эди.

Орқасида амакисининг овози эшитилди:

— Уша куни эрталаб келиб қарасам, уйда чироқлар шамалоқдек ёниб турибди. Гаражнинг чироғи ҳам ёниқ.

Реэт унга ўгирилиб қарамади.

— Рама букилиб кетган, орқа кўприк дабдала бўлган,— деди амакиси.— Ремонтга янги машинанинг пули кетади.

— Гилам қани?— деб сўради Реэт орқасига қарамай.

— Ертўлада. Уни бир ўзим ювиб тозаладим. Бироқ бари бир катта доғ қолди унда. Қонни кетказиб бўлмайди. Ўзи тириладиганми?

Реэт елкасини қисди. Кейин:

— Ногирон бўлиб қолади,— деди.

Зинғирча одам шап-шуп қилиб машинанинг атрофидан айланиб чиқди.

— Ким билсин, пенсияга чиқаришармикин? Қамашармикин? Агар жудаям майиб-мажруҳ бўлиб қолса, балки қамашмас.

Реэт чурқ этмади.

— Роса панд берди-ку сенга. Буни ундан кутип мумкин эди. Ушанда гапимга кирмадинг.

Энди Реэт «Волга» ёнидан айланиб ўтди. Амакиси чийилдоқ, йиғлоқи овоз билан давом этди:

— Энди унга овқат егизишинг, парвариш қилишинг керак...

— Эрталаб Мурук адвокат олиб келади,— деди Реэт ва гараждан чиқиб кетди.

Ўраб қўйилган гилам ертўланинг бурчагида турарди.

«Бу ер зах эмас», деб ўйлади Реэт. У зўр бериб ўйласа-да, доғни кеткизадиган дорининг номини эслолмади.

Кечки овқат устида у амакисига:

— Энди яна юқорида ётаман,— деди.

— Ҳали ўн гулингдан бир гулинг очилмаган.

Реэт ўкраб йиглаб юборди.

2

Бир кун ўтказиб у касалхонага борди. Ҳамширани чақириб, унга кичкина пакет ва бир даста чиннигул берди.

— Марҳамат қилиб шуни директор Лапетеусга бериб қўйсангиз.

— Ўз қўлингиз билан топширсангиз ҳам бўлади.

Ҳамширанинг гапини эшитиб, Реэт ханг-манг бўлиб қолди.

— Ростдан-а... олдига... кирса бўладими?

— Врачлар монелик қилишмайди. Ўзини босиб олди.

Палатага кираётганида Реэтнинг юраги пўкиллади. У ҳамон бинтга ўралганча чалқанча ётган Андреснинг тўшагига яқинлашди. Нима қилишини билмай, эрининг каравоти ёнида довдираб индамай туриб қолди. Андреснинг қараб турганини сезарди-ю, унинг кўзига қарашга ботинолмасди.

Иккови чурқ этмасди.

— Салом,— деди биринчи бўлиб Андрес.

— Андрес,— деди Реэт шивирлаб.

Гўё қандайдир бир қарорга келгандек бўлди-ю, беморнинг тўшаги четига ўтирди ва унга энгашди. Соч-

лари эрининг кўкрагида турган сап-сариқ қўлларига тегди.

— Андрес,— деди у яна шивирлаб.

У эрининг қоқ суяк қўлларини яққол кўрди. Унинг хириллаб, энтикаётгандай нафас олишини эшитди. Хаёлидан: «Улади, албатта, ўлади», деган фикр лип этиб ўтди.

— Нега келдинг?

Андрес Лапетеуснинг овози хириллаб чиқди. Унинг гапи Реэтнинг дилини оғритди. У ҳамон Андреснинг шамдек қўлларига қараб турарди. Реэт бидирлаб:

— Ҳаммасига мен айборман. Уйда қолишим керак эди. Унда ҳеч нарса бўлмасди. Яна... ўртоқ Каартна мени еб қўймасди. Оҳ, қилмишимга пушаймонман, шундай пушаймонманки! Аҳмоқона тутдим ўзимни. Кечир мени, Андрес. Айнонинг уйдаёқ кўнглим гаш бўлганди. Меҳмонларни қандай кутиб олишингни ўйлаб ташвишланган эдим. Ўзимни росаям койидим,— деди ва эрининг кўзига тик боқди.

Андреснинг кўзлари ғалати йилтирарди. Унинг кичрайиб қолгандек ориқ юзлари ҳам қўллари сингари заҳил эди. Ёноқ суяклари туртиб чиққанди. Даҳанининг тарҳлари ҳам аниқ билиниб қолганди. Бироқ ҳаммадан ҳам кўзлари ўзгариб кетган эди. Тўғрироғи, унга қадалиб турган нигоҳи бошқача бўлиб қолган эди. Реэтнинг назарида унинг нигоҳида таъна бордек туюлди. У совуқ: рўйирост совуқ боқарди.

— Мен Ракверадан қайтиб келаётган Виктор билан тасодифан учрашиб қолганимда... Бундан сенинг хабаринг йўқ, ижозат эт, тушунтириб берай. Энг олдин Айноникига меҳмонга бордим. Эртага сеникига ўн бирларда, театрдан қайтиб келганимда бораман, деб тайинлаб қўйдим. Айноникида ётиб қололмасдим, уларнинг уйи тор. Бироқ биз Айно билан гапга тушиб кетиб, соат бирдан ошиб кетганимиз билмай қолибмиз. Кўча бўм-бўш, автобуслар тўхтаб қолган эди. Мен такси тўхтайдиган жойга бордим. Ёнимдан Виктор ўтиб қолди. Мени кўриб тўхтади. Ўнғайсизланиб, мени Пиритга олиб бориб қўй, дедим. Хайриятки, у нега Пиритга кетяпсан, деб сўрамади. Ярим йўлга борганимизда мотори ишламай қолди. Виктор зажиганиеми,

карбюраторми деди, аниги эсимда йўқ. У жуда қийин аҳволда қолди. Кейин бир таксичи моторни тузатиб берди... Негаям уйда қолмадим-а.

Андрес нима деркин, деб Реэт жим бўлди. Бироқ у кўзини юмганича индамай ётаверди. Реэт, яна ҳамма айб менда, деди.

Шунда Андрес Лапетеус тилга кириб:

— Биз ажралишимиз керак. Сен ҳақсан,— деди.

— Йўқ, энди сира ҳам ажралмаймиз,— деди Реэт шоша-пиша. Назарида эрининг лаби бурушгандек бўлди. «Мени кўргани кўзи йўқ», деб ўйлади.

— Ахир сенга яхши, агар...

— Йўқ, йўқ, йўқ!— деди у эрининг сўзини бўлиб.— Мен бунинг учун келганим йўқ. Ундай дема. Кечир мени, Андрес. Гуноҳларимдан ўт. Ҳозир жудаям аҳволинг оғир. Менга ҳам осон эмас. Сенга қараганда мен ҳечам жабр кўрганим йўқ. Мен аҳволимдан нолимайман. Менга қарагин, соппа-соғман. Фақат сал-пал озганман. Вари бир мени ваҳима босади. Сени деб, Андрес. Менинг касримга бўлган бу бахтсизлик юрагимни олиб қўйди.

Андрес Лапетеус қўл ишораси билан унга бас қил, демоқчи бўлди. Реэт эрининг қўли беҳол титраётганини сизди.

— Ижозат бер, гапимни охирига етказай,— деди у ҳаяжонланиб.— Истагим шуки, сен менинг аҳволимни тушун. Шунда кўнглим таскин топади. Сенинг ҳам кўнглинг жойига тушади. Сени мен ҳечам айбламайман. Чунки ҳаммасига мен сабабчиман, бу мени жудаям қийнапти. Виктор тирик бўлса, у ҳам сенга айб қўймасди. Балки сени ҳимоя қилиб чиқарди, афсуски, у йўқ. Ақлга сиғмайдиган тасодиф. Айноникида ҳаяллаб қолмасам... Виктор тасодифан Марказий майдон ёнидан ўтмаса... Мен уйдан чиқмасам... Бироқ мен уйдан чиқдим, Айноникида гап сотиб ўтирдим, ниҳоят, Виктор ёнимдан ўтиб қолди-ю, шу билан... Сен кечиришинг керак. Чунки ҳамма нарса мендан бошланди. Сенинг анавинингга рашк қилишимдан... Ахир ўша Каартна сенинг биринчи хотининг эди-ку. У билан учрашгим йўқ эди. Сендан ҳеч нарсани яширмайман, Андрес. Мен уни ҳамон севишингни илғари ҳам сезардим, ҳозир ҳам. Шунинг учун мен уйда қололмасдим.

Сенинг олдингда гуноқорман. Агар мени кечирсанг, устимдан тоғ қулагандек ўзимни енгил ҳис қиламан.

Реэт нафасини ичига ютиб, эрим нима деркин, деб унинг башарасига қараб турди.

— Кечиршимнинг ҳожати йўқ... сени,— деди Андреес.

Реэт яна, у мени ёмон кўради, деб ўйлади. Кўзини ундан олиб, деразага қаради. Таъби ниҳоятда хира бўлди.

— Врачлар билан гаплашдим,— деди у зўрма-зўраки.— Аҳволинг унча ёмон эмас. Бир-икки ойдан кейин етдек бўлиб кетасан. Улар шундай деб ишонтиришяпти. Мен юристлар билан маслаҳатлашдим. Бу хусусда ҳам сени ҳеч қандай даҳшатли нарса кутаётгани йўқ. Биз келишиб қўйдик, сени адвокат Дебин ҳимоя қилди. Партия раҳбарлари ҳам тушунишар.

— Ҳозир сен... беғарасан,— деб луқма ташлади Лапетеус.

Реэт эри бу гапи билан нима демоқчи бўлганини тушунмади. Бироқ унинг нигоҳида очиқ-ойдин масхара ифодасини кўрди. Наҳотки Андреес уни юрагидан юлиб ташлаган бўлса?

— Ўз табиатимизни ўзгартиришимиз осон эмас,— деди у ўсмоқчилаб.

Лапетеуснинг билинар-билинемас важоҳати ўзгарди. «Ранги қандай заҳил-а», деб ўйлади Реэт. Кейин хаёлига: «У Викторни ҳалок қилди», деган гап келди.

— Мени ёлғиз қўй,— деди Лапетеус қатъий қилиб.— Гапларингни эшитишга... ортиқ тоқатим йўқ.

— Мени кечирасанми?

У юзини ўгириб, тескари ётиб олди.

Реэт ўрнидан қўзғалди.

— Эртага келаман.

— Келма.

— Рухсат эта қол,— деди у ялиниб.

— Сен келганингда... аҳволим оғирлашади.

— Индинга келсам майлими? Бир ҳафтадан кейин-чи?

Лапетеус кўзини юмди.

Реэт касалхонадан чиқиб, совнархозга борди. Енгил саноат бошқармасида Андреесга ҳозир муносабатлари қандайлигини билмоқчи эди.

Реэт кетганидан кейин Лапетеус ҳеч нарсани ўйламай, кўзини юмиб, узоқ вақт ётди. У жуда чарчади. Бармоқлари қўрғошиндек оғир тортди.

Кейин зўр бериб хаёлидан қувган хотиралар бирдан ёпирилиб кела бошлади.

УНИНЧИ БОВ

1

Лапетеус Силларт билан унинг таклифига кўра уйига меҳмонга борганидан кейин яқиндан танишиб олди. Реэт кабинет ўртасида туриб уни ҳовли тўйига таклиф қилди. У баланд бўйли, малла қиз эди, қий-шанглаб куларди.

Барваста, кенг яғринли, сипо Андрес Лапетеус стол ортидан туриб, қоматини ростлади.

Қизнинг таклифи унинг учун кутилмаган иш бўлди. Силлартларнинг уй қураётгани уни таажжубга соларди. Аёл кишининг, бунинг устига ўйин-кулгини яхши кўрадиган ёш қизнинг ёлғиз ўзи бундай катта ишга бел боғлаганидан ҳайрон қоларди. У барча ҳамкасблари сингари Реэт Силлартни ҳам юзаки биларди. У министрликларида таъминот бўлимининг бухгалтерлари лавозимида ишларди. Танца деса ўзини томдан ташларди. Октябрь революциясининг йиллик байрамини нишонлашганда у Реэт билан бир неча бор вальсга танца тушди. Ушанда Реэт унга, сиз билан ҳар куни кечқурун танца тушишга розиман, деган эди. Буни қарангки, уни темир одам деб ўйлармиш, Андрес Лапетеус у тўғрида фақат шуни билади. Хизматдошларининг шахсий ҳаёти билан қизиқишга унинг вақти ҳам, хоҳиши ҳам бўлмаган. Шу жумладан Реэт Силлартни ҳам тузук билмасди. Ҳамон иш тиғиз, институтни эса тамомламаган эди. Хотинлар масаласида жуда эҳтиёткор бўлиб қолган эди. Қўлга тушиб қолишни истамасди. Тегиб олиш пайида юрганларни, ўйин-кулгини яхши кўрадиганлардан фарқ қилишни ўрганиб олган эди. Эрга тегишни мўлжаллаганлардан қочарди. Реэтни у ўйин-кулги шайдоси деб ўйларди.

Лапетеус унга диққат билан қаради. Шунда у биринчи марта Реэтнинг елкалари кенг, сонлари эркаларникидек ингичка эканлигини пайқади.

— Мен Вируга кетяпман,— деди у чўрт кесиб.

— Кетманг. Ёки бир кун кейин жўнанг. Сўзимни ерда қолдирманг.

Реэт стол олдига келди. Улар юзма-юз туришарди. Иккови новча, бақувват. Урталарида устида қоғоз ва папкалар уюлиб ётган стол турибди холос. «Кўзлари мушукнинг кўзидек яшил-сариқ». Бу кашфиётдан Лапетеус ичида киноя билан, бемаъни гап, одамнинг кўзи яшил ёки сариқ бўлмайди, деб қўйди.

— Жуда ачинаман. Лекин иложим йўқ, бормасам бўлмайди.

— Ёрдамчингизни юбора қолинг. Бир ерда ўтираверганидан бечорани моғор босиб қолди.

У муғамбирона жилмайди. Шунда ўткир, оппоқ тишлари кўриниб кетди. Лапетеус, бу қиз мени нима деб ўйлаётганикин, деган хаёлга борди. Бироқ Реэтнинг маслаҳати унга маъқул бўлди.

Бирданига:

— Мен бу столни ёмон кўраман,— деган гап оғзидан чиқиб кетди.

Реэтнинг чехрасидан кулги йўқолди. У ҳамдардлик билан:

— Аҳволингизга тушунаман,— деди оҳиста.

«У менинг пешонамдан келар экан», деб ўйлади Лапетеус.

— Тушунаман сизни,— деди Реэт Силларт.— Бу ердим.

Реэт кабинетининг кичкиналигига ишора қилаётганини Лапетеус фаҳмлади.

— Ўтиринг, марҳамат.

— Раҳмат. Вақтингизни олмай. Ахир ходимларимиз орасида энг ишчани ўзингиз-ку.— Бироқ у бари бир ўтирди.

Телефон жиринглаб қолди.

— Лапетеус эшитади... Мен сизнинг таклифингизга қўшилмайман... Масала чалакам-чатти ҳал қилинган... Ҳа, чалакам-чатти, тўғри эшитибсиз... Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди... Министр рози?.. Ундай бўлса нима учун менга мурожаат қиляпсиз? Бекорга вақтни олмайлик... Такрор айтаманки: сиз таклиф қилган

масала чалакам-чатти ҳал қилинган... Йўқ, мен фикримни ўзгартирмайман. Ҳатто коллегида ҳам шу фикримда қоламан... Марҳамат, марҳамат. Омон бўлинг.

Лапетеус телефонда гаплашаётганида аёлнинг тикилиб турганини сезди. Шу оҳангда гапирганидан ичида хурсанд бўлди, Реэт Силлартнинг уйига таклиф қилгани, уни энг ишчан ходим дегани, креслода ўтиргани унга мойдек ёқди.

— Кечирасиз, менинг ашаддий душманларим мана булар, — деб Лапетеус телефонларни кўрсатди.

— Ўзингизга энг ашаддий душман — ўзингиз.

Яна телефон жиринглади.

Лапетеус телефон трубкасини олмоқчи бўлган эди, Реэт халақит берди, қўлининг устига ўзининг қўлини қўйди.

Реэтнинг узун, сезгир бармоқлари ҳарорат сочиб, аста титрар, Лапетеусни ҳаяжонга солар эди. Тирноқлари қизил, қўлининг териси ғоятда майин...

— Бир душман маҳв этилди.

Телефон жирингламаса ҳамки, Реэт қўлини олмай турарди.

Лапетеуснинг Реэт Силлартни бағрига босгиси келди. «Қаршилик қилармикин, қаршилик қилмаса керак», деб ўйлади.

Улар қўлларини телефон устига қўйганча, бир-бирларига тикилиб туришарди.

Ниҳоят, Реэт ўрнидан турди. У сал-пал қизариб кетди.

— Бари бир сизни кутамиз. Амаким билан. У уйимиз қурилишида ишчи, ишбоши, инженер ва таъминотчи бўлиб ишлади.

— Мен ўзим хоҳласам-да, ҳозир сизга «хўп» деёлмайман. Олдиндан узр сўрайман. Лекин янги уй билан табриклагани бир кунмас-бир кун албатта кираман. Таклифингиз учун катта раҳмат, хафа бўлманг.

— Сизни кутамиз. Хайр.

Реэт шундай деди-ю, орқасига бурилиб чиқиб кетди.

Лапетеус кабинетида у ёқ-бу ёққа бир неча қадам ташлаб, рост, худди каталакнинг ўзи, деб ўйлади. Истеҳзоли жилмайди-да: «Ўзига бино қўйган қиз. Бидъатлардан холи, янги, эркин авлод», деб ўйлади.

Кейин у Реэт Силлартни янги авлодга қўлиш адолатдан бўлмаслигини ўйлаб қолди. Яна ёзув столига ўтирди. Ҳақиқатан ҳам министрликдаги ходимлардан энг ишчани ўзи. Кабинети димлиги ҳам рост. Кети узилмайдиган сафарлар Лапетеуснинг жонига тега бошлади. Ҳамма нарса йилдан-йилга такрорланаверади. Ёзда бир озгина дам олади, қишда эса ҳамиша чоп-чоп. Ҳормон кесиш планлари, ёғоч ташиш графиклари. Етарли одам бермагани учун райисполкомлар ва сельсоветлар билан доимий қирпичоқ бўлишлари. Мунтазам ишчилар тўғрисида ғамхўрлик. Аллақерда маҳаллий кооператив ёғоч тайёрловчиларни нонсиз қолдиргану, таъна-маломат тоши унинг бошига ёғилади. Ишдан чиққан машина ва тракторлар тўғрисида кечасию кундузи ўйлайди. Ҳаммадан ҳам кадрлар масаласи чатоқ, чангалзорга ҳалол, виждонли одамни қаердан топиб келади?

Лапетеус бошқа ишга ўтиб кетишни тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолди. У қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Тайинланган жойларига бориб, жонини жабборга бериб ишлади. Илгари унинг хоҳишига қудоқ солишмади, у ҳам партия юборган жойга кетаверди, энди истакларини инobatга олишларини талаб қилишга ҳақи бор.

Лапетеус сабр-қаноатли одам эди. У институтни битирмай бирон ишга қўл уришни ақлсизлик деб биларди. Айниқса одамлар безовта: тажанг, асабий бўлиб юрган ҳозирги пайтда бу иш тўғри келмайди... Одамлар бир-бирларидан олдинроқ кимнидир танқид қилишга ошиқишади, чунки ўзларини ҳам дўппослаб қолишларидан қўрқишади.

Телефон жиринглаб, унинг хаёлини бўлди. У қўлини чузиб трубкани олмоқчи бўлди-ю, лекин бу фикридан қайтди. Қўлида Реэтнинг узун, нозик титроқ бармоқларини сезгандай бўлди. Узи ча жилмайиб қўйди. Телефон тинмай жиринглайверди.

Эшикни тақиллатишди.

Ким бўлдийкин?.. Бегона одам бўлса керак. Ўз одамлари эшикни қоқмай кириб келаверишади.

— Киринг!

Эшик очилди.

Бўсағада Вильянд ўрмон саноати хўжалиги план бўлимининг мудирини Лаури Роогас турарди.

Андрес Лапетеус Роогас қандай иш билан келди экан, деб ўйлаб туриб, дўстона таклиф қилди:

— Киринг, кираверинг. Утиринг. Кўринмай кетдингиз. Қандай янгиликлар бор?

Роогаснинг башарасидан бирор маънони уқиб бўлмасди.

— Раҳмат.

Афтидан, меҳмон гапни нимадан бошлашни билмай турарди.

Лапетеус унга папирос тутди. Роогаснинг бекорга келмаганини кўнгли сезди. Негадир: «Энди уни ҳимоя қилолмайман», деб ўйлади.

2

— Иш бизда озми-кўпми планли равишда кетяпти, — деди Роогас гап бошлаб. — Долзарб кунлар ўтиб кетди, иккинчи ойдирки, анча тинчиб қолдик.

Роогас бу ерга келишига сабаб бўлган нарсадан гап очмай даромад қилаётганини билиш қийин эмасди. У ҳамон керакли сўзларни қидирарди. Ниҳоят, у юрагидаги дардини айтишга жазм қилди ва ўзини хотиржам тутиб гап бошлади:

— Мен ишдан кетаман.

Лапетеус ҳайрон бўлиб:

— Директор билан гижиллашиб қолдингизми? — деб сўради.

— Йўқ. Ишдан кетишимни директорга айтганим йўқ.

— Маҳаллий органлар билан чиқишолмадингизми?

— Вильянда мени ҳали пайқаганларича йўқ.

Роогас «Вильянд» ва «ҳали» сўзларини чертиб гапирди. Лапетеус бунга эътибор бермади. Ёки ҳақиқатан ҳам унинг зардасини сезмади.

— Дурустроқ жой топдингизми? Очигини айтсам, ўзимнинг ҳам баъзан бу иш жонимга тегиб кетади. Балки қарилик таъсир қиляптими.

— Янги жой топганим йўқ.

— Бўлмаса нега кетасиз? Эсингиздами, бир вақтлар ўзингиз, сув ичадиган қудуғингга элбурутдан туфлама, деган эдингиз.

Роогас ғалати жилмайди.

— Ҳайдаб юборишларига тоқатим йўқ. Яна менинг

касримга сизни ёмонотлиқ қилишларини истамайман. Вильяндга мени тавсия қилгансиз. Буни мен унутмайман. Сизга айтмоқчи бўлган гапларим шу.

Лапетеус нимадандир хавотир олган эди. Энди ундан ёрдам сўраб келмаганларини билгач, хурсанд бўлди. У одамларнинг кайфиятини яхши билар эди. Роогас ҳозир ўзини босиб турган бўлса ҳам унинг кўнгли безовта эканлигини сезди.

— Батафсил ўйлаб кўрдингизми? — Лапетеус овози совуқ, сохта ва расмий чиққанини ҳис қилди.

— Ҳа, энг тўғри йўл шу.

— Замон, шубҳасиз... нозик. Ҳозир раҳбар кадрларга қандай муносабатда бўлаётганларини сизга тушунтиришнинг ҳожати йўқ. Чамаси, ҳаммасидан муфассал хабарингиз борга ўхшайди. Албатта, чин кўнгилдан эътироф этиш керак, кадрлар масаласида большевистик принциплардан қўпол суратда оғишлар бўлди. Бироқ... буларнинг сизга дахли йўқ.

— Менимча, дахли бор. Пойтахтда чиқадиган газета гўё ўртоқ Пидрус ҳимоясига олган шубҳали элементлар қаторида менинг номимни ҳам зикр этибди.

Лапетеус бундай мақолани ўқимаган эди. У ташвишга тушиб қолди, лекин буни сездирмади.

— Министрликда сизга ижобий баҳо беришяпти. Биз ҳеч қандай масалани кўтармадик, кўтармоқчи эмасмиз ҳам. Ҳар ҳолда менинг бўлимимнинг бундай нияти йўқ.

— Миннатдорман. Лекин бу мени қароримдан қайтаролмайди.

Роогас яширишга ҳар қанча уринмасин, овози, сўзлари, юз ифодаси, туриш-турмиши унинг ниҳоятда кайфияти бузуқлигидан далолат бериб турарди. Бу хулосага келиб Лапетеус янглишмади. Роогас жон деб ўз ўрнида қолишга рози бўлажagini ҳам у тушунди. Вильянд ўрмон саноати хўжалиги унга ёқарди. План бўлимининг иши қисман штабни эслатарди. Ишчи кучлари билан машиналарнинг қудратини ҳисобга олишда, уларни тақсимлашда бўлималарнинг ўт очиш қудратини ҳисоблашга ва уларнинг жанговар вазифаларини аниқлашга ўхшаш алланарса бор эди. Ёғоч тайёрлаш графиклари кўпроқ полк ва дивизияларнинг штабларида тузиладиган графикларга ўхшарди. Роогас ўз вазифасини аниқ бажарар, ишни ўзлаштириб

олгандан кейин эса, директорга фойдали маслаҳатлар бера бошлаган эди. Директор кайфи чоғ вақтларда уни штабимнинг бошлиғи деб атарди.

Шаҳар ҳам Роогасга манзур эди. Бу ерда бемалол яшаса бўларди. Таъби хира бўлса кўл ёки анҳор бўйларини кезарди ёки қайиқ оларди-да, эшкак эшиб ўзини роса ҳолдан тойдирарди. Кўпинча кафега кириб, ёлғиз ўзи ўтирарди. Бир чашка кофе ичгани, булочка егани ва янгиликларни ўртоқлашгани кирадиган врачлар, ўқитувчилар, артистлар ва бошқа одамлар билан у танишиб олди. У врач бир аёлни таниш орттирди. Гапсўзларга қарамай, аҳён-аҳёнда унинг уйига келарди. Роогас ёлғиз эди-да, Лапетеус буларни билмасди, лекин у Роогас ишига кўникиб кетганини, Вильяндга келганидан хурсанд эканлигини, ўрмончилик ва ўрмон саноати тўғрисидаги адабиётларга ёзилганини билган эди.

— Сизга ваъз-насиҳат қилмайман. Яна бир марта ўйлаб кўринг. Сизни қўллаб-қувватлашимни унутманг. Ахир анкетангизда нималар ёзилганига қарамай, фронтда бирга жанг қилганмиз-ку.

Роогас ўрнидан турди ва ҳақиқий ҳарбийлардек пошнасини пошнасига уриб, Лапетеусга қўл берди. Лапетеус ҳам ўрнидан турди ва Роогаснинг қўлини самимий қисди.

— Хайр.

— Бахт тилайман.

Лапетеус Роогасни кабинет эшигигача кузатиб қўйди. Кейин ёзув столи олдига қайтиб келиб, жойига ўтирди. Роогасга илиқроқ муомала қилиш керак эди, деб ўйлади. Сиёсат ва кадрлар масаласида гап очганда у ўз-ўзидан Юрвеннинг гапини такрорлади. Умуман, бу тўғрида гап очиш лозиммиди? Бироқ у, айтилган гап — отилган ўқ, пушаймондан фойда йўқ, деб ўйлади. Шунда Роогаснинг у ишлаётган соҳадан кетаётганига суюнди.

Андрес Лапетеуснинг Пярну тахта тилиш заводидан келган хатга кўзи тушди-ю, дарҳол соатига қаради. Соат учда Пярнуга телефон қилмоқчи эди-да.

У телефон трубкасини кўтарганда яна бегона одамнинг қўлини ҳис этди. Роогаснинг қаттиқ қўлларини эмас, йўқ, Реэтнинг эркалатувчи мулойим бармоқларини сизди.

Лапетеус Вируга кетаётганига, Реэтникига боролмаганига ҳечам ачинмади. Бироқ у сўнгги дақиқада командировкани қолдирди.

Силлартларникида меҳмонлар оз эди. Бу ерда бир неча қизлар бўлиб, Реэт уларни дугоналарим, деб таништирди. Аксарияти, Лапетеусдан кичик йигитлар, икки киши бундан мустасно эди. Эндель Мурук у билан тенгдош эди. Утирганида у ўрта бўйли одамдек туюлган эди, лекин ўрнидан турганда маълум бўлдики, Лапетеусдан новчароқ экан. Иккинчиси — семиришга мойил Рейнхольд Саммасельг тахминан қирқ беш ёшларга борган эди.

Биринчиси Лапетеусга ўзини:

— Доцент Мурук, — деб таништирди.

Иккинчиси одатдаги танишгандаги мулозамат ва қўл сиқишдан кейин:

— Мен сизнинг министрингизни танийман. Ишнинг кўзини биладиган одам. Бундоқ қараганда суст кўринадиди, аслида эса ўт, чақмоқ, — деди.

Меҳмонлар орасида ўзларининг министрликларидан ҳеч кимнинг йўқлигини кўриб Лапетеус хурсанд бўлди. Чунки бекорчи гап-сўзлар бўлмайдди.

Реэт дастлаб уйини кўрсатди. Бошқа меҳмонлар бу ерга илгари ҳам келган бўлсалар керак, уйни икки оловли хонама-хона юриб кўришди.

— Келганингиз жуда яхши бўлди, — деди Реэт бидирлаб. — Жуда соз. Мен сизни кутдим, келмасангиз-а, деб хавотир олдим.

— Министр, сафарни кейинга қолдиринг, деб илтимос қилиб қолди, — у кутилмаганда бепарволик билан ёлғон гапирди.

— Мабодо сизни бошқа жойга кўчиришса, унинг холи нима кечаркин? Рост, шундай бўлиши мумкин. Ахир сизни бир жойга боғлаб қўйишгани йўқ-ку. Унда у оёқ-қўлсиз қоларди.

— Муболаға қилиб юбордингиз... — Лапетеус ҳамроҳига нима деб мурожаат қилишини билмай қолди.

— Мени Реэт деяринг.

— Раҳмат.

— Қани, бу ёққа, ўнг томонга юринг. Сизга иккинчи қаватдаги хоналарни ҳам кўрсатаман.

Реэт ундан олдинда юқорига кўтарилди. Лапетеуснинг кўзи олдида унинг кучли, силлиқ болдири липлини этарди. Юбкасининг этагидан ички кўйлагининг тўри кўзга ташланарди. Зина уларни кенг-мўл бир жойга олиб чиқди. Лапетеус бу ерга монанд ном тополмади. Деворлардаги жавонларга китоблар қўйилган, хонанинг ўзида кресло, пастак столча ва торшер турарди. Иккита эшиги ҳаворангга бўялган эди. Бу ердаги ҳамма нарса бир-бирига уйғун, ўзига хос эди.

— Марҳамат, олдинга юринг.

У эшиклардан бирини очди, оддий қилиб:

— Мен шу ерда ётаман, — деди.

Кенг, пастгина кушетка. Этли пардоз столчаси. Қиммат фанерадан қилинган тўрт тавақали катта кийим-бош шкафи. Тумбочкалар. Асил фанера билан бежалган яна бир эшик. Кушетка устида, ойна ёнида деворда бинафшаранг абажурли чироқлар. Деворларда новик рангли акварель бўёқ билан солинган иккита сурат. Боққа қараган гоятда катта дераза.

— Сизнинг уйингиз одамда эскилик сарқитларига мойиллик уйғотади. Менда хусусий мулкчиликдан заррача ҳам нишона йўқ деб ўйлардим, бироқ бор экан, шундай уйим бўлса жон дердим.

— Революцион ҳушёрликни йўқотманг, — деди Реэт мулойимгина ва ноз-карашма қилиб қулди, шунда Лапетеус унинг кўзларида сариқ нуқталарни кўрди. — Айтмоқчи, бу уйни қуришга биз мажбур бўлдик. Уруш вақтида уйимиз куйиб кул бўлди. Шу пайтгача қариндош-уруғларимникида яшаб келдим. Пропискадан ўтмадим. Уйлари шу қадар тор эдики, мени прописка қилдиришмади.

Реэт кўрсатган хоналарга қараб, Лапетеус бу уй арзонга тушмаганини фаҳмлади. Бу ердаги ҳамма нарса унга маъқул бўлди. Уйнинг силикат гиштдан қурилгани айниқса унга хуш келди. Силларт уларнинг министрликларида ишлаганиданми ёки бошқа бирор сабабларданми, Лапетеус унинг уйи ёғочдан қурилган бўлса керак, деб ўйлаганди. Лапетеус хоналарнинг жойлашиш тартибини, деворга ишланган шкафларнинг кўплигини, деворига кошин қопланган ошхонани, ярми полга ўтказилган ваннани, керамик гиштдан қилинган каминни, шумтолдан қилинган ички зина-

ни ва иккинчи қаватдаги ҳаворанг эшикларни мақтади.

— Биз бу уйни тўрт йил қурдик,— деди Реэт.— Қирқ еттинчи йилда бошлаган эдик. Эрта баҳорда калужица гуллаган пайт эди. Гишт, цемент ва ёғоч топиш қийинди... Унда мен ўрмон саноати министрлигида эмас, савдо соҳасида ишлардим. Ҳар бир эшик ҳалқаси, ҳар бир дераза лўкидони учун таъминот идораларининг магазинларига, омборларига ўн марталаб боришга тўғри келган. Электр симлари ва кечирасиз, унитазларни топиш ўлимдан қийин эди. Уй қуриш қанчалик оғирлигини сиз билмайсиз. Ҳозир қулоғим-гача қарзга ботганман. Агар амаким ёрдам қилмаганда чала қолдириб ташлаб кетган бўлардим.

Унинг амакиси, қошлари бароқ, қовоқлари қизил жиккак чол экан. Лапетеус уни олдиниға пайқамаган эди.

— Давлат ҳам узоқ муддатли қарз ва материаллар билан ёрдам берди,— деди чол ва яна аллақаерга ғойиб бўлди.

— Айниқса қарз ва баъзи нарсалар жуда қўл келди,— деб Реэт амакисининг фикрини давом эттирди:— Керамика гишти ва метлах плиткаларини отам урушдан олдин йиғиб қўйган эди. Ота-онам уй қурмоқчи бўлганда уруш халақит бериб қолди.

Лапетеус Реэтнинг ёшини, ота-онаси нима бўлганини топишга уринди.

Найнов Мурук оҳиста товуш билан гапирарди:

— Бизнинг Эстония одамининг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Эстониялик йўқдан бор қилади. Бир парча тахта ёки ту누ка ҳам иш беради. Агар унга халал беришмаса, у фақат қувонч бахш этиш учун сира тиниб-тинчимайди.

Лапетеус унинг гапига қулоқ солиб, бу доцентнинг оёқлари бунча узун, деб ўйлади.

— Совет ҳокимиятининг шарофати билан одамлар яна иш билан таъминланишди,— деди Самма-сельг.— Оккупация вақтида кўзимизни очиришма-ганди.

Лапетеус полга маҳлиё бўлиб:

— Ажойиб паркет,— деб қўйди.

Аллақаердан яна пайдо бўлган чол изоҳ берди:

— Асил материал, эски замондан қолган. Ётқиза-

ётганда жаранглайди денг. Усталар ҳам Геродеснинг¹ қўли гул эски усталари эди.

Унинг овози дағал, ёқимсиз эди.

Реэт меҳмонларни столга таклиф қилди. У бека сифатида тўрга ўтирди. Лапетеусга ёнидан жой ажратди.

Кўп ўтмай улфатларнинг кайфияти кўтарилди.

Агар ёнида Реэт бўлмаганда Лапетеус ўзини ёлғиз сезарди. Устига-устак, кўпчиликнинг суҳбатига қўшилиш унга қийин эди. Суҳбат унга нотаниш кишилар устида борарди. Уларнинг биронтаси тагдор гап айтса, бараварига «гур» этиб кулишар, у эса ҳайрон бўлиб ўтирар эди.

Бироқ Реэт кулар, ҳазиллашар, Лапетеусдан бўлак ҳаммани чандир, ҳар гал меҳмонларни ичишга ва тамадди қилишга мажбур қилар эди.

— Сиз армияда хизмат қилганмисиз? — деб сўради Саммасельг Лапетеусдан.

— Ҳа, — деди у қисқа қилиб.

Саммасельг тили қичиб ҳикоя қилишга тушди:

— Мен эстон корпусининг аскарлари билан Лихуладан бир неча километр берида учрашганман. Биз ўрмонда университет ашёларини яширганмиз. Немислар ўз юртига фанимизнинг асил дурдоналарини олиб кетмоқчи бўлишган эди. Очиқ қаршилик қилишнинг иложи бўлмаганидан биз қўлимиздан келганча чап бериб, уларни чалғитдик. Аранг судралиб борардик. Улар яқин жойда томоқларини йиртиб команда беришар, бақиришар, дўқ уришарди, ниҳоят, бир амаллаб қишлоқ йўлига чиқиб олдик. Қизил Армиянинг келишини ўрмонда кутдик.

Лапетеус, фанга оид қимматбаҳо нарсаларни Лихула яқинидаги бутазорда сақлаш маҳол эканини ўйласа-да, индамади.

— Менинг ҳарбий хизматга ярамаслигим тўғрисида қоғозим бор эди. Йўқса, қўлимга милтиқ олган бўлардим, — деди Саммасельг гапида давом этиб.

— Қурол шахсни ҳалок қилади, — деб луқма ташлади жим ўтирган Мурук.

Лапетеус:

¹ Геродес — қуриш фирмаси.

— Сафарбарликка ёшингиз тўғри келарди-ку. Биз тенгдош бўлсак керак,— деди.

— Мен жанубий Эстонияда отпускада эдим. У ерда сафарбарлик эълон қилингани йўқ,— деб изоҳ берди Мурук.

— Оккупация вақтида ўртоқ Мурук, турган гапки, немис армиясида хизмат қилишдан бош тортган,— деб қўшимча қилди Реэт.— Бундай жиддий масалалардан гап очишининг нима кераги бор-а?!

Шундан кейин гап мавзуини ўзгартириб, чақчақлашиб ўтиришди. Лапетеус жим ўтирарди. У зерикиб қолди. Столнинг нариги томонидан ашула бошлашди.

«Пиво пиширувчи» ашуласини хиргойи қилиб, Лапетеус бошқалар қатори стулга чиқди, стол тагига кирди. Башараси Реэтнинг чеҳрасига жуда яқин келиб қолди. Реэт чўққайиб ўтирар, семиз сони очилиб қолган эди. Столнинг нариги томонида санъат аҳлига ўхшаб узун соч қўйган бир йигитча кулгидан пишқираётган аёлни ўпарди.

Андрес стол тагидан чиқаётиб бу ерга келиб чакки иш қилганини ўйлади.

Графинларни қайта-қайта ароқ билан винога тўлдирдилар.

— Ўйинга!— деб хитоб қилди Реэт.

Сочи сават йигит электрограммофонни қўйди.

Лапетеус Реэт билан айланар экан, ҳамроҳининг оёқлари бақувватлигини, бадани таранг эканлигини сезд.

У бошқа аёллар билан ҳам танца тушди, улар унга ёпишар, Андрес ҳам уларни тўшига тортар эди. Бироқ бу унинг вақтини чоғ қилмади.

Янги таом келтиришди. Тортларни кесишди. Столда кофе ва ликёр шишалари пайдо бўлди.

Лапетеус кўп ичди. У ичкиликни жуда кўтарарди, буни билгани учун ҳеч тап тортмай ичаверди.

— Оқ тунукани топиб кўринг-чи, мен қойил қолай! Реэт исини билиб, топган.

Лапетеус бошини буриб Реэтнинг қовоқлари қизариб кетган амакисининг кўзларини кўрди.

Реэт сочи сават йигит билан танца тушарди. Йигитнинг қўли унинг елкасида кичкина, қонсиз кўринарди.

Бирдан Лапетеус бу кеча кўнглига урганини сезиб қолди.

Ёнида Саммасельг аллакимга гап маъқуллар эди:

— Мен на жигар, на қон, на ёр ея оламан. Уларда холестерин бор, у қон томирларига ёпишиб қолади ва склерознинг ривожланишига сабабчи бўлади. Ичкиликни ҳам ичмаслигим керак эди-ю, бироқ одам умрининг қадри узоқ яшаш билан ўлчанмайди-ку.

Лапетеус ўрнидан турди ва соф ҳавода нафас олиш ниятида ҳовлига чиқмоқчи бўлди. Сал кўнгли айниди. Бари бир кайфи ошганини сизди.

Ҳовлига чиқаётиб зина панжарасига суянди. Ҳаворанг эшиклар эсига тушиб, пиллапояларга оёқ қўйди.

Нималигига ном топа олмаган хона олдига келганда орқасидан Реэт етиб келди.

— Қаерга кетяпсиз?

Лапетеуснинг кўзи олдида аёл кишининг думалоқ кўкраги дам кўтарилиб, дам тушарди. У ҳеч нарсани ўйламай Реэтнинг елкасидан ушлади-да, уни ўпмоқчи бўлди.

У Андресни итариб юборди.

— Мен сизни бу мақсадда таклиф қилганим йўқ эди!

4

Лапетеус қоронғи зулмат қаърига кириб бораётган поезд орқасидан қараб турди-да, овозини чиқариб сўкинди.

Станция платформаси ҳувиллаб қолди. У нима қилишини билмасди. Навбатдаги электричка энди эрта билан келади. Темир йўлни ёқалаб ёки шпаллар устидан пиёда кетаверсамикин? Етти километр нима деган гап. Фронт йўлларида юзлаб километр йўл босардилар. Ҳар кеча йигирма, ўттиз беш километрдан юришарди. Қорни қор, бўронни бўрон, совуқни совуқ дейишмасди. Елкаларида тагин қурол ва амуниция... Рост, энг тўғри йўл — пайсалга солмай пиёда жўнаб қолиш эди. Темир йўлдан юрса ҳам ёки Озодлик хиёбонидан чиқиб олса ҳам бўларди. У ерда бемаҳал бўлишига қарамай такси учратиш ҳам мумкин эди.

Лапетеус скамейкага ўтирди-да, сигарета қидириб чўнтақларини қовлади. Сигарета йўқ эди. Яна овозини чиқариб сўкинди.

— Тўнка! — деб гўлдиради у. — Метин одам! Ўзингнинг ашаддий душманинг ўзинг! Бу ерда сенга пишириб қўйганмиди?!

Аллаким яқинлашиб келарди. Лапетеус бу ўткинчи одамга шубҳали назар ташлади. У унинг ёнига етганида тўхтаб, унга диққат билан тикилди. Кейин қаддини ростлади-да, қўлини чаккасига қўйди ва бурро қилиб:

— Ўртоқ капитан, рухсат беринг мурожаат қилишга! — деди.

Лапетеус рўпарасида турган, пальтосининг олди очилиб, шляпаси бошининг орқасига сурилиб кетган одамга узоқ тикилди.

— Рухсат этинг, ахборот берай! Старший сержант Паювийдик, бешинчи рота, биринчи взводдан. Шухрат ордени ва учта медаль кавалери. Касби ғишт терувчи, сувоқчи, ҳозирги вақтда бўёқчи. Бир хотини билан ажрашган, уч боланинг отаси. Профсоюз аъзоси, овчи, газета ўқиб туради. «Вольно» вазиятига кўчишга ижозат этасизми, ўртоқ рота командири?

Адрес Лапетеус ўрнидан турди-да, «смирно» вазиятини олди.

— Вольно, ўртоқ сержант. Салом, ғишт терувчи, сувоқчи, бўёқчи, газетхон ва ҳоказо, ва ҳоказолар.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқишди, депсинишди.

— Чекиндан борми?

— Йўғ-а.

— Менда бор. Ол.

Паювийдик чўнтагидан эзилиб, бир-бирига ёпишиб кетган бир пачка папирос чиқарди.

Чекишди.

— Узоқдан танидим. Бу йигит бизнинг ротадан эканлигига аранг ишондим. Кечирасан, ҳозир мундиримиз йўқ, дориламон яшаб юрибмиз. Шу боисдан конституция берган сўз эркинлигидан фойдаланиб сени йигит дейишим мумкин. Бунинг маъносини чақадиган бўлсак, бу ўз одамимиз, жангчи, ҳақиқий инсон, ошна ва улфат дегани бўлади. Сени кўриб кўнглим яйраб кетди. Чунки бугун бир дардисар билан ичдим, у шундай таъбимни тирриқ қилдики, асти қўясан! Бироқ қараб кўзларимга ишонмадим. Ахир сен министрининг ўнг қўлисан, тагингда машина. Шундай улугсифат

одам ҳар хил қаланғи-қасанғилар ивирсиб юрадиган перронда нима қилиб турибди, деб ўйладим. Еки тагинга сув кетдим, ҳозир ҳаммаёқ алғов-далғов-ку?

— Кечикиб қолдим. Ярим минут. Ҳозир нима қилишни ўйлаб турибман. Ўзимни ўзим койияпман.

— Мен ҳам графикдан қолиб кетдим. Лекин мен ўзимни койимайман. Бошқалар айюҳаннос солаверсин, ўзини-ўзи койийверсин. Ахир ўзимни-ўзим ҳурмат қилмасам, ўзимга-ўзим ширин муомала қилмасам, ким қилади? Ҳеч кимдан умид қилма? Буни тушунмаслигинг кулгили.

— Хўп, Паювийдик. Сен илгариям гапга тўн кийгизардинг, ҳозир ҳам шундайсан. Очиғини айтсам, сен жуда айёр эдинг. Доим мени лақиллатиб кетардинг. Бироқ бутун ротада сендан ўтадиган солдат йўқ эди менда. Мунча ичмасанг?

— Менми?.. Мен илғор совет кишисиман, танқид ва ўз-ўзини танқид катта кучга эга эканлигини билман. Шунинг учун менинг нуқсонларимни кўрсатганларида хафа бўлмайман. Ҳаммасини бўйнимга оламан. Чунки иқрор бўлсанг олам гулистон. Қурилиш министри ҳам айбини бўйнига олади-ю, ўз билганини қилаверади. Қайфим ошгани қайғули ва кўнгилсиз ҳақиқат... Одамлар уч сабабдан ичишади. Бировлар алаmidан, бошқалар хурсандликдан, баъзилар ишқибозликдан ичади. Мен учинчи гуруҳга кираман. Баъзиларнинг ичиши мумкин, баъзи бировларга мумкин эмас. Хўш, сен нима учун оёқда зўрға турибсан? Мартабанг баланд, министрнинг ўнг қўлисан. Қоқилдингми, яна оёққа туришга ҳаракат қил. Йўқ, сен осонликча жон бермайсан.

— Соат неча бўлди?

— Менга бир тушунтириб бер, — деди Паювийдик унинг саволига парво қилмай. — Мен кўпдан бери бирор ақллироқ одамдан сўраб билиб олмоқчи бўлиб юрардим: сизлар нима учун бир-бирларингизни дўппослайсиз? Мушт жонивор худди дўлдек ёғилади-я. Қаёққа қарама, ишдан четлатилди... сафидан ҳайдалди, деган гапни эшитасан... Мендек оддий газетхоннинг калта ақли ҳеч балога етмаяпти.

— Ҳозир синфий ёт унсурлар ва уларнинг калтафаҳм ҳомийларининг илдизига болта уриляпти. Бор гап шу.

— Худди газетадан ўқигандек бўлдим. Одамга ўхшаб тушунтирсанг-чи.

— Мастсан. Ҳушёрлигингда бир гаплашамиз.

— Солдатни ранжитма. Мен худди сендек икки марта яраланганман. Ўз оғамдан сўрагандек сўраяпман. Бадхоҳлик билан: қўявер, бирининг гўштини бири есин, деганларини эшитсам, жоним ҳиқилдоғимга келади. Сен-чи... Гапиргинг келмаса, гапирмай қўя қол. Тўғри, мастман, лекин оёқда туролмаган вақтида ҳам каллам ишлайверади. Э, ер ютсин ҳаммасини! Кел, яхшиси, ашула айтамыз... йўқ, тўғри келмайди. Ахир сен Андрес Лапетеус истеъфодаги капитан, министрнинг ўнг қўли, маълум ва машҳур одамсан. Ашула айтиш обрўйингга путур етказиши мумкин. Бунинг устига овозингнинг ҳам мазаси йўқ. Менинг кекирдгим ҳам анча занглаб қолди, лекин бир амаллаб оҳангини эплай оламан.

— Юр, пиёда жўнаймиз! Уруш вақтида юзлаб километр масофани кўрдим демасдик. Совуқ забтига оляпти.

— Менинг елкамда қўл пулемёти, сенда «ТТ» бўларди.

— Фронтида сен буни юзимга солмасдинг.

— Виласанми, капитан, бир одам оғзига келгани қайтармай гапирса-ю, бошқаси чурқ этмай турса, биттаси томоғини йиртгудек бўлиб бақирса-ю, бошқаси оғзини ҳам очмаса, бу ҳол одамларни бузади. Мен баъзан бу ҳол барҳам топса, дунё ё худди яхши оиладаги каби ҳамма бир-бирига тап тортмай акиллайдиган бақироқлар хонадонига, ёхуд ювош қўйлар ўтлаб юрадиган, уларнинг аянчли ва ёқимли маъраши эшитиладиган ўтлоққа айланарди, деб ўйлаб қоламан. Бу юксак орзу эмас. Унда жуда бўлмаса тенг ҳуқуқлик ҳукмрон бўларди. Ҳозир-чи, ўнбоши менга акиллайди, прораб ўнбошига дўқ уради, директор прорабга бақиради, комитет бошлиғи директорга ўшқиради, министр эса бош комитет бошлиғининг ёғини олади, шу тахлит давом этаверади. Хўш, борди-ю, мен министрнинг танобини тортиб қўймоқчи бўлсам-чи? Қўлимдан келмайди! Хўш, нима учун менда бунга имконият йўқ?

— Бор, танобини тортавер. Қўлингдан тутмайман. Гап орамизда қолсину, бизнинг министр ҳам ғирт аҳмоқ.

Лапетеус ҳузур қилиб кулди.

— О-ҳо, капитан! Мен — хашаки бир одамни кечир, ҳалигидақа... Башарангдан унчалик билинмайди-ку, лекин дурустгина тортган кўринасан. Чунки улуғ мартабали сендек арбоб газета тилини унутиб, мендек одам билан гаплашиш учун қаттиқ отган бўлиши керак. Огоҳлантириб қўяй сени — меъёрида ич! Шонли ротамизни иснодга қўйма. Кўпгина асил йигитлар ўлиб кетди. Уларга одамнинг юраги ачийди. Ичишга ҳеч нарса борми? Йўқми? Менда топилади. Великие Муки остонасидан, Сирве бурунидан ва Курляндиядан қайтиб келмаганларнинг хотираси учун бир қултумдан нчамиз.

Лапетеус Паювийдикнинг қўлидан шишани истамайгина олди-да, ўзини зўрлаб жиндек ичди. Хаёлидан эса, дарҳол жўнаб қоламан. Паювийдик бирга кетса кетсин. Тили курсин уни. Қолса, ихтиёр ўзида, деган гапни ўтказди.

— Мен энди... Орқага қайтаман.

Бу фикр унда олдинги икки сўз оғзидан чиққанда хаёлига келди...

— Сен билан юракдан чиқариб бир отамлашсам, деган эдим, бўлмади. Лекин бари бир сендан бир нарсаи сўрайман. Комиссаримизни ҳимоя қилиб бирор нарса дедингми? Пидрус-чи, наҳотки уни билмасак? Харобадан туёғимизни шиқиллатишга йўл қўймаган одамни ҳозир қандайдир газета халқ душманига чиқариб ўтирса-я. Балки сен мум тишлаб ўтиргандирсан? Мен партияга хат ёзиб юбордим. Мени аллақандай секретарнинг, Юрвенми, Ярванми, билмадим, ўшанинг ҳузурига чақиришди, у билан роса қийпичоқ бўлдик. Э, падарига... Ҳечқиси йўқ, бундай одамлар қулоқ бошида турмаслигини партия эртами-кечми тушунади.

— Секинроқ, ошна, секинроқ, — деб Лапетеус унга тасалли берди.

— Йўқ, бақирин керак, капитан, бақирин! — деди Паювийдик қизишиб. — Сен эса, миқ этмайсан... Эҳ, гвардиячи, гвардиячи! Ёки сен Пидрусга чиндан ҳам халқ душмани деган ёрлиқ ёпиштириш керак, деб ўйлайсанми? Мен биламан, дунёда бировнинг пайини қирқадиган ғаламислар ҳам анчагина кўп, ундай но-бакорларнинг қўлини кесиб ташлаш керак. Шойи қўл-

қоп кийиб янги ҳаёт қуриб бўлмайди. Пидрусдек одамни дунёни қидириб топиб бўлмайди!

Лапетеус елкасини қисди.

— Хўп, ошна, хўп. Шуни лозим топсанг, майли, индама. Нега сен, ҳозир соатни сўрамай қолдинг. Ахир сен, доим гап айланиб кетса, уни дарров бошқа ёққа буришни яхши кўрасан-ку. Дарвоқе, министрнинг ўнг қўли, сен ўзингни ўзинг тушунасанми? Юрагингни, ўпкангни, жигарингни ва қолганларини биласанми? Ҳамма вақт тўғри деб билган ишингни қиласанми? Кўнглинг нимани хоҳлашини биласанми? Истамасанг, майли, жавоб берма. Мен, назаримда, алжиётганга ўхшайман... Борадиган жойингда қизлар борми? А? Қўрқма, ҳамроҳ бўлмайман. Бу фронтдаги ҳужум эмас, у ерда сержантнинг қадри бор эди. Хайр, капитан. Сўлга бурил!

Лапетеус шоша-пиша жўнаб қолди.

У Ниммени беш қўлдек билар, Озодлик хиёбонига олиб борадиган йўлни тополмаслик даражасида маст эмас эди. У ердан такси топилади.

Паювийдикдан қутулганига хурсанд бўлди.

«Балки мум тишлаб ўтиргандирсан?»

Лапетеус ён-верига аланглаб қаради, ҳеч ким йўқ. Мум тишлаб ўтиргандирсан, деб ким айтди?

Шу заҳоти овозини чиқариб гўлдиради.

— Соат неча бўлди?

ҲН ВИРИНЧИ БОВ

1

Реэт Совнархозга боришга борди-ю, лекин муддаосига эришолмади. Бошқарма бошлиғи йўқ эди. Уни бошлиқнинг ёрдамчиси, нигоҳи тикандек қадалувчи бир одам қабул қилди. У биринчи қарашдаёқ Реэтга ёқмади.

Ёрдамчи билан гаплашганидан ҳафсаласи пир бўлиб:

— Менинг исми шарифим Реэт Лапетеус. Директор Лапетеуснинг хотиниман,— деди.

Бошлиқ ёрдамчиси илиқроқ боқиб:

— Уртоқ Лапетеуснинг рафиқасимисиз? Жуда соз. Аҳволи қалай? — деб сўради.

— Ёмон, жуда ёмон, — деб жавоб берди Реэт гапирадиган гапани ўйлаб. — Сизнинг қимматли вақтингизни олаётганим учун олдиндан кечирим сўрайман. Бошимга тушган мусибат сизнинг ҳузурингизга келишимга мажбур қилди. Эримнинг аҳволи жуда ҳам оғир. Врачлар мендан ҳақиқатни яширишади. Баъзан соғайиб кетишига кўзим етмайди. Лапетеуснинг фожиасидан хабарингиз бордир?

У бошини ирғади.

— Визга хабар қилишди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа. Лапетеус уриб юборган машинада, янглишмасам, сиз бўлгансиз-а? Уртоқ Хаавик билан бирга? Шундоқ. Эсимда. Уртоқ Хаавик ўта принципиал, бош йўлнинг жонкуяр ҳимоячиси эди. Эрингиз ҳам принципиал ходим. Шу вақтгача у фақат ижобий томондан ўзини кўрсатиб келди. Нима дедингиз, у, ҳалиги, ўлим тўшагидами?

Реэт бошини кўтарди ва бошқарма бошлигининг ўринбосарига маънос қаради.

— Ҳақ гапни айтдингиз. Жуда ғаройиб воқеа бу. Мен дугонаминикига кетаётган эдим. Пиритга. Биз синфдошимиз, уникага тез-тез бориб тураман. Бу сафар ҳам дугонам мени кутаётган эди. Қоронги бўлиб қолса ҳамки... Йўғ-э, нима деяпман асти ўзим, вақт алламаҳал бўлиб қолган эди, шунга қарамай мен сўзимнинг устидан чиқиш учун уникага боришга жазм қилдим. Такси тўхтайдиган жойга шошиб кетаётсам, ёнимдан ўртоқ Хаавик ўтиб қолди. У Ракверадан, командировкадан келаётган экан. Мени кўриб тўхтади. Эрим билан Хаавик фронтчи дўстлар, Хаавик бизникига бот-бот келиб туради. Менинг такси кутаётганимни эшитиб, менга бажонидил ёрдам қилмоқчи бўлди. Мен унинг машинасига ўтирдиму жўнаб кетдик. Пирит йўлида шу фожиа содир бўлди... Виктор... Виктор Хаавик ҳалок бўлди, мен ўзим ўтган куни касалхонадан чиқдим. Адрес бир неча ой врачларнинг назорати остида ётса керак. Тузалиб кетиши даргумон. Ҳоли танг.

— Шошманг-чи, — деди бошқарма бошлигининг ўринбосари. — Қайси касалхонада у? Бош врач билан гаплашиб қўяй.

У трубкани олиб касалхона телефониининг номери-

ни тара бошлади. Реэт дастрўмоли билан кўзининг четини артди.

— Алло! Совнархоздан гапиряпмиз. Менга бош врачни тўғриланг... Кутиб тураман.— Реэтга:— Чин кўнглимдан ачинаман сизга.— Трубкага:— Салом, Юрвен... Ҳа, ҳа, худди ўша Юрвен. Уртоқ Лапетеуснинг аҳволи қалай?.. Хўш, хўш... Нима дедингиз?.. Тушунаман, ҳа, албатта тушунаман... Уз номимдан ва раис номидан барча имкониятларни ишга солишингизни илтимос қиламан. Гап шундай... Уртоқ Лапетеусдан шахсан ўзингиз кўз-қулоқ бўлиб туринг. Халқ Хўжалиги Кенгаши сиз уни тез орада даволашингизга умид билдиради... Соғ бўлинг.

Бу гап-сўзларга диққат билан қулоқ солиб турган Реэт:

— Бир умр сиздан миннатдорман. Эрим номингизни ҳурмат билан тилга оларди,— деди.

Юрвен куракдек қўлларини ишқалади.

— Аҳволи оғир, лекин бенажот эмас.

— Яна сизга миннатдорлигимни билдираман. Ҳаммаси яхшилик билан тугашига энди ўзимам ишондим.

— Уни тузатишади.

Реэт дастрўмолини қимариб ва ғижимлаб туриб гапини давом эттирди:

— Уртоқ Юрвен, Лапетеусга муносабатингизни биллиб, эримнинг миясини қуртдек кемираётган нарсалар тўғрисида ҳам гапиришга журъат этаман. Сизнинг ҳузурингизга келганимни эрим билмайди, билса сира ҳам бунга руҳсат этмасди. Бироқ менинг аҳволимни тушунинг. Унинг азоб чекишига тоқат қилолмайман. У ҳақиқий коммунист. Мен партиядо йўқман, лекин мен кўпдан бери коммунистнинг хотиниман, унинг одатини биламан. Унинг учун дунёда энг муҳим нарса иш эканлигини аллақачон фаҳмлаганман. Иш ва партия. Ҳозир унга қандай муносабатда бўлишларини ўйлаб у қайғурапти. Буни ўзи айтмайди, лекин буни кўзларидан биламан. Ҳозирги вақтда у масъулиятли ходим ва коммунист сифатида ўзига қаттиқ айблар қўйяпти. Чунки бахтсиз ҳодисанинг айбдори у.

Реэт жим бўлди ва бошқарма бошлигининг ўринбосари нима деркин, деб кутиб турди.

Юрвен унга ўқрайиб қаради.

— Ҳар бир одам, айниқса, коммунист ўз қилмишига албатта жавоб беради. Лапетеус ҳам бундан мустасно эмас.

— Уни нима кутади? Бундан одамнинг хабари бўлса, чидаш ҳам осон бўлади.

Реэтнинг кўзи яна жиққа ёшга тўлди.

— Эрингизнинг масаласини ҳал қилиш фақат бизга боғлиқ эмас, — деди Юрвен. — Уни уч йўл билан — хизмат, партия, прокуратура ва суд йўли билан ҳал қилдилар. Бир одамнинг фикри бу ерда иш бермайди. Совет қонунчилиги ва Ленин нормалари бузилган вақтлар ўтиб кетди. Ҳозир ҳар бир ишни кўпчилик ҳал қилади. Шахсан ўзимни олсак, мен Лапетеус ишига ниҳоятда принципиаллик билан ёндашиш керак, деб ҳисоблайман. Ишонаманки, унинг илгариги ишларини эътиборга олишади. У ҳамиша партия йўлини маҳкам тутарди. Ишониб топширилган топшириқларни масъулият ҳис-туйғулари билан бажарарди. Иккинчи томондан у бир одамни босиб ўлдирди. У масъул ходим, қобилиятли журналист эди. Бу ҳол ишни оғирлаштиради. Кўпгина нарсалар суднинг қандай қарорга келганига боғлиқ, сизни бир нарсага ишонтириб айтаманки, шошқалоқлик билан ҳеч қандай иш қилинмайди. Биз унга ижобий характеристика берамиз. Мени бир нарса: эрингизнинг мастлиги ҳайратга соляпти. У ҳар куни ичармиди?

— Унинг маст бўлганини сира кўрган эмасман. Бу сафар унинг фронтчи ўртоқлари меҳмон бўлиб келишган эди. Менсиз уларга яхши бўлар, деб ўйлаган эдим. Йўқса, мен дугонамникига бормаган бўлардим. Биз ҳаммасини Андреас билан келишиб олган эдик. Ким билади. Балки эски хотираларга берилиб кетиб, кўп ичиб қўйгандир.

— Унинг фронтчи дўстлари кимлар? — деб сўради Юрвен.

— Ҳаммасини танимайман. Бироқ иккитасини — ўртоқ Пидрус билан майор Роогасни илгари ҳам кўрганман.

Юрвен чўрт кесиб:

— Мен бу ишда Пидрус билан Роогасни ҳам айбдор ҳисоблайман, — деди.

— Буни мен ўйламаган эдим, — деди Реэт. У Юрвеннинг мақсадини тушунмади.

— Бутун бу ҳодисалар синчиклаб текширишни тақозо қилади.

— Эрим машинада ёлғиз чиққан. У вақтда унинг меҳмонлари кетиб қолишган.

— Бу ишни бир оз юмшатади. Лекин маънавий масъулият бари бир Пидрус билан Роогаснинг зиммасига тушади.

— Лапетеусни тушунганингиздан хурсандман.

— Лапетеуснинг шундай иш қилишига одамнинг ишонгиси келмайди. Узининг кимлигини, бундай ишга қўл урмаслиги кераклигини унутганини қаранг-а.

— Бунинг учун у қаттиқ изтироб чекмоқда.

Юрвен жим бўлди.

Реэт ўрнидан турар экан, бармоқлари қизларникидек нозик қўлини унга узатди-да:

— Сизни шунча безовта қилганим ҳам етар. Ижозатингиз билан сизга яна бир бор миннатдорлигимни изҳор этаман,— деди.

— Марҳамат, марҳамат. Ишингиз ўнгидан келсин, ўртоқ Лапетеус. Муваффақият тилайман.

Реэт ёшли кўзлари билан табассум қилди ва орқасига ўтирилди-да, бедана юриш қилиб эшик томон йўл олди.

Юрвен уни тўхтатди:

— Бирпас сабр қилинг. Сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. Эрингизга айтинг, унинг ишдан бўшаш тўғрисида берган аризасини ҳозирча кўрмай турамиз. Ҳозир комбинатни бош инженер бошқаряпти, у вақтинча директорлик вазифасини бажаряпти.

Бу сўзлар Реэтга қаттиқ таъсир қилди. У базўр:

— Хўп, айтаман,— деб гудранди.

Уйига у таъби хира бўлиб қайтди. Совнархозга ариза юборгани тўғрисида Андреснинг индамагани унинг кўнглига қаттиқ тегди. У бундай бемаъни иш қилмаслиги керак. Қаранг-а, унга маслаҳат солмабди, чурқ этиб оғиз ҳам очмабди-я.

«Андрес энди мени хотин ўрнида кўрмаяпти,— деб ўйлади Реэт.— Ажраламан ундан». Бироқ бу фикри шу заҳоти унга шошқалоқлик бўлиб кўринди. Ҳозир ажралишса одамлар улар ҳақида нима дейди. Ҳамма унга ола қарайди. Ахир ҳаммасига ёлғиз Андрес айбдор-ку. У ўз мулоҳазаларига ўзи ҳам ишонмай, шу

хаёлларга борди. Ҳамма нарса унга маъносиз кўри-
нарди.

Бирдан унинг Виктор Хаавикка юраги туздек ачиш-
ди. Ҳаёти поймол этилганини сезди.

2

М у р у к: — Сенга қойилман.

Р е э т: — Хўш, нима қилай бўлмаса? Йиғлайми?
Нима, йиғласам яхши бўлармиди?

М у р у к: — Сен ноёб одамсан. Кўҳна эстониялик
қиз. Сени ҳар қанча букмасинлар, бари бир қаддингни
мағрур тиклайверасан.

Р е э т: — Ё раббим, бу дабдабали гапларнинг нима
кераги бор-а? Мен ҳаётни севаман, мана шунинг учун
яшаб юрибман. Ноёб одам, кўҳна эстониялик қиз ва
шу тахлит бошқа гапларнинг ҳаммаси бемаънилик.

М у р у к: — Сен уни сеvasанми?

Р е э т: — У менинг эрим.

М у р у к: — Аҳвол нечук?

Р е э т: — Ёмон. Жуда ёмон. Мен бош врач ва хи-
рург билан гаплашдим. Ленинграддан консультант ча-
қиришларини илтимос қилдим. Ваъда беришди. Ме-
нинг бекорчиликка ҳушим йўқ. Лекин ҳозир мажбур-
ман. Эртага район партия комитетига бораман. Сов-
нархозда Андресга муносабатлари яхши. Ҳатто уни
ишдан бўшатишмабди ҳам. Андрес, ишдан бўшатиш-
лар, деб ариза юборибди, бироқ бошқарма бошлиғи-
нинг ўринбосари бу ишни бафуржа ҳал қиламиз, ўртоқ
Лапетеус жиноятчи эмас, бемаъни, бахтсиз ҳодиса
қурбони, деди. Худди шундай деб айтди.

М у р у к: — Улар ўз одамларини аяшади.

Р е э т: — Андрес шунга арзийди. Ниҳоятда ишчан
одам.

М у р у к: — Андресни мен ҳам ҳурмат қиламан.

Р е э т: — Суд бўлмас балки.

М у р у к: — Руҳингни туширма.

Р е э т: — Башарасию қўллари худди мурданикига
ўхшайди.

М у р у к: — Узоқ вақт ҳарорат тушмаслигидан ва
тўшакда ётишдан тери ҳамма вақт сарғаяди. Бу нарса
ўтиб кетади.

Р е э т: — Андрес ўлса, қайтага ўзига яхши бўларди.

Мурук ҳанг-манг бўлиб қолди.

Р е э т: — Бундай дейиш яхшимаслигини биламан. Лекин бутун бошли бир йил ўлим чангалида қийналиб ётган яхшими ёки дарров ўлганми?

М у р у к: — Тушунаман сени. Тинчлан. Сен унга яхшиликни раво кўряпсан.

Р е э т: — Кўрдингми, йиғлаяпман. Ҳадемай сенинг ҳам мендан ҳафсаланг пир бўлади. Қойил қолмай қўясан. Ҳозир ўзимни-ўзим кўргани кўзим йўқ. Эртага район партия комитетига бораман. Сен нима деб ўйлайсан, уни партиядан ҳайдашадими, йўқми?

М у р у к: — Ахир мен сенга, улар ўз одамларини аяшади, дедим-ку.

Р е э т: — Жуда соз бўларди-я.

М у р у к: — Андрес осон қутулади.

Р е э т: — Энг ёмони шуки, осон қутулишни унинг ўзи истамайди. Андрес судда ўз ҳимоясига бир оғиз ҳам сўз айтмаслигини сезиб турибман. Бахтсизлик унга жуда ғалати таъсир қилибди. У менга ажраламиз, деди.

М у р у к: — Ажраламиз, деди? Нега?

Р е э т: — Судда у нима дейди?

М у р у к: — Назаримда, сен алланарсадан қўрқяпсан. Мендан яширма. Ахир ҳамма вақт жонингга ора киришга тайёрлигимни биласан-ку.

Р е э т: — Йўқ, йўқ. Қўрқадиган ерим йўқ. Шунчаки судда у ўзини қандай тутишини ўйлаяпман. Ўзини айбласа керак.

М у р у к: — У ҳар қалай одам ўлдирди-ку.

Р е э т: — Мен Викторнинг ўлими тўғрисида ўйлашни истамайман.

М у р у к: — Сиз икковингиз жуда бир-бирингизга муносиб эдингиз. Менда ҳам Хаавик тўғрисида жуда яхши хотиралар қолди.

Р е э т: — Ҳа. Мен Тийветларникига бормоқчи эдим. Марказий майдонда мени Виктор кўриб қолди. «Калев»нинг футбол майдони жойлашган ерда. Тахминан ўша ерда. У Ракверадан келаётган экан. Одамлар нима деса деяверсин.

М у р у к: — Мен сенга, гийбатларга тупур, дедим-ку.

Р е э т: — Ростингни айт, сен қандай гапларни эшитдинг?

М у р у к: — Нимани эшитардим, оддий ғийбатларни-да. Ахир бу ҳодисанинг ўзиёқ мишмишларга сабабчи бўлади-ку. Ғаройиб воқеа.

Р е э т: — Район комитетига албатта бораман. Сен у ерда ҳеч кимни танимайсанми?

М у р у к: — Институтимизнинг профессорларидан бири райком аъзоси. Бироқ унинг обрўси йўқроқ. Аппарат ходимларидан ҳеч қайсисини танимайман. Секретарлар билан гаплаш. Сенга маслаҳатим шу.

Р е э т: — Ҳаммаси жуда чўзилиб кетди: Андрес ҳали-бери тузаладиган эмас. Қора курсига ўтиришга ҳоли келмагунча уни суд қилишмайди. Сен нима дейсан, прокурор билан гаплашиб кўрсаммикин?

М у р у к: — Олдин Дебин билан маслаҳатлаш. Ортиқча сўз зарар қилиши мумкин.

Р е э т: — Тўғри айтасан. Биласанми, амаким ажрал, деб маслаҳат беряпти.

М у р у к: — Бу гапни у сен касалхонада ётганинда айтган эди.

Р е э т: — Ажралиш ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Ҳаётимда бошимга қора кунлар тушадиган кўринади, мени ортиқ ҳеч нарса қизиқтирмайди. Абжағи чиққан «Волга»га яп-янги машинанинг пулини бермоқчи бўлишди, автомобилнинг ёлғиз номерига минг сўм беришади, лекин мен кўнмадим. Буни амаким билса-я!

М у р у к: — Сот.

Р е э т: — Ҳамма нарса то... равшан бўлмагунча ҳеч нарсага қўл урмайман. Менинг худди астар-аврамни ағдариб ташлаганга ўхшайдилар.

М у р у к: — Утиб кетади. Дўстларинг қўллаб-қувватлайди. Мен ҳам ўшаларнинг бириман. Ҳамма иш чаппасига кетганда ҳам аҳвол жудаям нажотсиз бўлмас, сен нима дейсан? Ҳаммасига ёлғиз Андрес айбдор. Маст ҳолда шаҳарга чиққан! Автоинспекция терговчисига Пиритда бўлганини айтган. Бироқ қаерга борганини аниқ айтмаган.

Р е э т: — У Тийветларникига борган.

М у р у к: — Сени қидирибми?

Р е э т: — Шундай бўлса керак.

М у р у к: — Меҳмонга келганлардан биронтаси билан гаплашиб кўр. Менимча, бу жуда муҳим...

Р е з т: — Тоқатим битди! Тезроқ тамом бўла қолсайди бу ишлар! Мен ўзимни эҳтиёт қилишим керак. Ишга бориш учун қандай қилиб дармонга киришга ҳайронман.

М у р у к: — Агар бюллетень муддатини суришнинг иложини қилолмасанг, менга телефон қил. Тўғрилаймиз. Умуман, бир нарсага эҳтиёж сезсанг... Менинг ёрдамимга кўз тутавер.

Р е з т: — Сен яхшисан. Раҳмат. Менга ёрдам билан далда сен ўйлагандан кўра ортиқроқ керак. Мен ўзимни кўнглим хоҳлагандек тутишга ожизман. Илгарилари мен лозим бўлганда кулардим, жўяли деб ҳисоблаганимда йиғлардим. Энди кулги кўнглимга сиғмайди, кўзларимдан ёш аримайди.

М у р у к: — Ҳали куладиган кунлар келади.

Р е з т: — Энди ҳеч кимга ишонмайман. Қандайдир ожиз бўлиб қолдим... Ҳозир Андрес ўзини жуда галати тутаяпти.

М у р у к: — Дебин ҳимоя қилишга розими?

Р е з т: — Гапимиз чала қолди. У чарчаган. Бугун бўлмаса, эртага қазо қилиши мумкин.

М у р у к: — Бекорга хавотир оляпсан. Унинг организмни ниҳоятда пишиқ. Соғлиғи бундайроқ одам аллақачон жойирастониға жўнаган бўларди.

Р е з т: — У рози бўлмаса-чи?

М у р у к: — У доим сенинг маслаҳатинг билан иш қиларди-ку.

Р е з т: — Ҳозир Андресни мурсога келтириш қийин. У умуман қайсар одам. Кейинги вақтда жуда ҳадидан ошиб кетди. Ҳозир эса... Сен уни билмайсан. Мен ҳеч кимга ҳасрат қилганмасман, у билан туриш қийин. Ўз феъли ҳуйи билан у ўртоқларини ҳам бездирди. Хаавик, у борди-келди қиладиган камгина одамлардан бири эди. Яна нималар бўлишига ақлим бовар қилмайди.

М у р у к: — Ҳозир унинг ҳаёти қил устида турибди. Шундан ўтиб олса, Андрес яна илгаригидақа бўлиб кетади. Умуман, уларнинг ҳаммаси бир гўр. Одамнинг қадрини билишмайди.

Р е з т: — Кеча кечқурун агар ажралишамиз, деб қаттиқ туриб олса, у билан ажраламан, деган қарорга келдим. Балки бу ишим унинг соғайишига яхши таъ-

сир қилар. У нима истаса, шунга тайёрман, ишқилиб
унга нафи тегса бўлгани.

М у р у к: — Ҳаёти қил устида турган одам ё ҳам-
ма нарсани чалкаштириб юборади, ёки ҳамма нарсани
роятда очиқ-ойдин тушунади.

Р е э т: — Мен уни ҳимоя қилишим керак.

М у р у к: — Олиҳимматсан. Ҳозиргиларнинг таъби-
рича, асил инсонсан. У сени өз бўлмаса гўрга тиқай
деди, сен бўлсанг...

Р е э т: — Нима учун бундай дейсан? Нима учун
бундай дейсан?

3

А м а к и: — У билан ажралишганинг маъқул.

Р е э т: — Сен уни ёқтирмайсан.

А м а к и: — Сиз ит-мушук бўлиб яшардингиз.

Р е э т: — Мендан нима истайсан?

А м а к и: — У ажраламиз, деб тургандан кейин, ро-
зи бўлавер-да. Майиб одамни боқишдан маъни борми?
Уни кийинтир, ошини едириб қўй. Эр наҳотки шунинг
учун керак бўлса?

Р е э т: — Мен уни парвариш қилмоқчи ва овқатини
едириб қўймоқчи эмасман.

А м а к и: — Ундай бўлса ажраш. Сен ҳамма ишни
босди-босди қилмоқчи бўлиб бошингни баттар галвага
қўясан.

Р е э т: — Агар ҳозир ажрашсам, ҳамма мени айб-
дор ҳисоблайди.

А м а к и: — Ҳозирам айбдор ҳисоблашяпти-ку.

Р е э т: — Ишда менга ола қарашади.

А м а к и: — Кўп ўтмай унутишади. Кейинги ҳаёт-
ларингда энди бари бир ҳаловат бўлмайди.

Р е э т: — Аврама.

А м а к и: — Ундай одамни уйимда кўргани кўзим
йўқ.

Р е э т: — Уй менинг номимда.

А м а к и: — Хўш, у кимнинг пулига қурилди?

Р е э т: — Менинг номимга хатланган. Йигирма
яшарлик вақтим ўтиб кетди. Мени қўрқитолмайсан.

А м а к и: — Мени хонавайрон қилмоқчимисан?

Р е э т: — Мени тинч қўй.

Амаки:— Уй меники. Мулкимнинг пулига қурилган.

Реэт:— Уни ўзинг билан гўрга опкетмоқчимсан?

Амаки:— Улимимни истаб қолдингми?

Реэт:— Уйни яшикка солиб Канадага юбориб бўлмайди.

Амаки:— Уй меники! Меники! Уқдингми?

Реэт:— Қонун бўйича меники.

Амаки:— Ноинсоф одам экансан!

Реэт:— Жаҳлимни чиқарма.

Хийла вақт жим қолишди.

Амаки:— Сенинг гамингни ейман.

Реэт:— Бас қил, жонга тегди!

Амаки:— Мурук ҳам, энг тўғри йўл ажрашиш, деяпти.

Реэт:— Маслаҳатлашиб ҳам олдингизми? Қўшмачилик муборак, мени Мурукка рўпара қилмоқчимисан?

Амаки:— Адрес бутун ҳаётингни заҳарлади. Ундан нима бахт топдинг? Мавқе, амал, имтиёзлар... Ҳар кварталда юз сўм мукофотми? Сенинг мавқеинг, амалинг, имтиёзларинг...

Реэт:— Ўчир!

Амаки:— У министр бўлмади.

Реэт:— Овозингни ўчир, деяпман сенга!

Амаки:— Мурук ундан кўп маош олади.

Реэт:— Мурукка мен эмас, уй керак.

Амаки:— Адрес нимани тама қилган эди?

Реэт:— Бўхтон бу!

Амаки:— Ҳаммаям бойликни ўйлайди.

Реэт:— Сен мени жинни қиласан.

Амаки:— У ёқда ундай дейдилару, лекин ўзлари уйлар, машиналар орттирадилар.

Реэт:— Жўна. Ўз хонанга чиқиб кет!

Амаки:— Менга қуллуқ қилишинг керак.

Реэт:— Нима учун?

Амаки:— Уй учун. Ҳамма яхшилиқларим учун. Сени одам қилдим. Қандай яшашни ўргатдим.

Реэт:— Мақсадинг нима?

Амаки:— Ажраш у билан.

Реэт:— Машина унинг номида. Шу туришида ҳам унга янги машинанинг пулини бермоқчи бўлишди.

Амакиси унга шубҳа билан қаради.

Р е з т: — Пулни исроф қилиш ярамайди.

А м а к и: — Ажрашдан олдин уни ўз номинга ўтказишини талаб қил. Машинани ремонт қилдириш керак, шундай қилганимиз маъқул, дегин. Бирор вазкорсон кўрсат. Адресни авра. Уни йўлингга юргиза оласан. Ҳар вақтдагидек йиғла ёки хушомад қил.

Р е з т: — Жуда жирканч одамсан.

А м а к и: — Анави Хаавик билан дон олишганингни Адрес билган. Бўлмаса у...

Р е з т: — Гапинг жонимга тегди! Елгон! Елгон бу! Сен одам эмас... Йўқол! Қорангни ўчир! Уқдингми? Жўна!

УН ИККИНЧИ БОБ

1

Адрес Лапетеус хира ёритилган кўчалардан шаҳарга келаётиб бутун йўл бўйи ўзини койиди. Ёш болага ўхшаб Силлартларникига лақиллаб борганини қаранг-а! Тагин бинафша, торт ва бир шиша ликёр кўтариб олганини айтмайсизми?! Командировкани кейинга суриб бевурдлик қилди. Энди Резт уни йўлдан урдим, деб керилади. Бироқ у билан уч пуллик иши йўқ. Ҳаворанг эшикли уйлардан унга деса ўнтасини қурмайдим! Лапетеус ўзини ҳар қанча койимасин, бари бир нарсадан хурсанд эди. У ўзини майна қилишларига йўл қўймай, жўлаб кетди. Иккинчи у ерга қадам босмайди.

Кейинги кунларда ҳам Лапетеус шуларни ўйлади. Ухлаб ҳушёр тортгач, у албатта қилмишидан ўнғайсизланди. Резтни қучоқлаб, кейин аразлаб кетиб қолишининг нима кераги бор эди?! У билан алоқани узиш унга энг маъқул иш кўринди. Лапетеус дарҳол Вируга жўнаб кетди. Қайтиб келганидан кейин Резт Силларт билан бўлган машмаша унга чиндан ҳам ўтган иш бўлиб кўринди.

Лекин бир кун ишда узоқ ушланиб қолди, бутун министрликда мендан ва навбатчидан бошқа ҳеч ким йўқ, деб ўйлаб турган эди, бирдан эшик тақилладию, бўсагада Резт Силларт пайдо бўлди.

Лапетеус ҳайрон бўлди. Бироқ шу заҳоти унинг келганига хурсанд бўлди.

— Мен ўзимга кофе қайнатган эдим. Ичасизми? Шу ерга келтириб бераман. Биз доим навбатчилик қилганимизда кофе қайнатиб ичамиз.

— Бугун навбатчи сизми?

— Ҳа. Ўртоқ Синикис ўрнимга туринг, деб илтимос қилди.

Реэт ўзини гўё ораларида ҳеч нарса бўлмагандек тутарди.

Улар кофени Лапетеуснинг кабинетида эмас, министрининг қабулхонасида ичишди. Кофейник ҳам, стаканлар ҳам шу ерда эди.

— Бизда кўрпа-ёстиқ бор, мен тунги кўйлагимни ҳам олиб келганман,— деди Реэт Силларт.

Улар диванга ўтирдилар. Бу диванда одамлар министр қабулига киришни кутиб ўтиришади.

«Нима учун бу гапни айтяпти?»— деб ўйлади Лапетеус. У вужудини тобора кучли ларзага солаётган ҳаяжонни зўр-базўр босиб турарди. Лапетеус гарчи Реэтнинг хумор кўзларида қора нуқта кўрса ҳам, унинг семиз сони сонига тегиб турса ҳам, Реэт ўқтин-ўқтин қўлларини энсасида чалмаштирганча кулиб, ўзини диванга ташласа ҳам, пинагини бузмади.

Шу куни улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Лапетеус ҳозир уни қучоқлаб, бағримга боссам, мени четлатмайди, деб ўйлади. Боз устига назарида у худди шуни кутаётгандек бўлди.

Шу-шу улар тез-тез учрашадиган бўлиб қолишди. Ташаббус доим Реэтдан чиқарди. Адрес уни бир неча бор ўпди, лекин иш ўпишу қучоқлашишдан нарига ўтмади. Лапетеус Реэт ўйнатаётганини билар ва у билан алоқани узмоқчи бўлар эди. Бироқ Реэт келардида, уни бир ёққа таклиф қиларди, шунда у қулоқ қоқмай хўп деб рози бўлаверарди.

Лапетеус Реэт Силлартнинг ёши йигирма олтидалигини, ота-онаси, унинг айтишича, уруш вақтида ўз ажали билан ўлганини биларди. Реэт амакиси тўғрисида гапиришни ёқтирмасди. Реэтнинг гапига қараганда, Мурук амакисининг қайниси экан. Саммасельг ҳам унга қариндош, яъни катта холасининг ўғли, холавачча бўлар экан. Бора-бора Лапетеус Реэтнинг

уруғ-аймоқларига, дугоналарига ва таниш-билишларига кўникиб қолди, лекин биронтаси унга маъқул бўлмади. Ҳаммаси худбин одамлар бўлиб туюлар, буни у Реэтдан яширмае эди. Реэт кулиб, ҳаммаям сенга ўхшаган метин одам бўлавермайди-да, деб жавоб қайтарарди. Лениннинг сўзини мисол келтириб: «Социализмни оддий одамлар билан қуришга тўғри келади. Уни аллақандай фаришталар эмас, шунчаки одамзод қуради, деган эди», дерди.

Реэт Силларт жуда ишнинг кўзини биладиган аёл эди. Ёш бўлишига қарамай, уддабурон, тиришқоқ эди. Ўйламасдан ҳеч бир ишга қўл урмасди. Бирор нарсани кўнгли истаса, қулай фурсат келишини кутиб ўтирмасдан дарҳол ишга киришарди. Хоҳ кийим-бош, хоҳ жиҳоз, хоҳ ҳар хил зеб-зийнатлар бўлсин, дарров топарди. У танишлар орттирар, ёрдам кўрсатар, баъзи одамларни рўкач қиларди. Уйнинг қурилишида асосий ролни амакиси эмас, Реэтнинг ўзи ўйнаганига энди Лапетеус очиқ-ойдин ишонди. Оқ тунукани ҳам, паркетни ҳам, кошинни ҳам у топган. Баъзан Лапетеус зарурат бўлса Реэт иффатини ҳам қурбон қилади, деб ўйлаб қолар эди.

Реэт ҳис-туйғуларининг жиловини усталик билан қўлда тута оларди. Лапетеус уни йўлдан уриш мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Ўзи эса тобора кўпроқ унинг таъсирига берилар, унга парвона бўлар эди. Бир куни у Реэтнинг уйида стол тагида ҳамсоясини бемалол ўлиб ўтирган анави сочи сават йигитни учратиб қолди. Реэт уйда ёлғиз эди, сочи сават йигит талтайиб зинадан тушиб келарди. Шу-шу Лапетеус унинг жазмани ёлғиз мен эмасга ўхшайман, деган шубҳага тушиб қолди. Бундан чиқди, Реэтнинг дон олишадиган бошқа одамлари ҳам бор экан-да, ундан у ҳеч нарсасини аямаса керак.

Реэт унинг кўн вақтини оларди. У командировкаларга бормай қўйди. Реэт бу ишини маъқуллади.

— Ҳамма ишни ёлғиз ўзингиз қилаверасизми? Сизнинг ғайрат-шижоатингиз каттароқ ишга арзийди. Бу ерда қадрингизга етишмайди.

Лапетеус Реэт уни бошқа лавозимда кўришни хоҳлаётганини фаҳмлади. Бу борада уларнинг орзулари бир чиқди. Ҳозирги мансаби унинг ўзини ҳам қаноатлантирмай қўйган эди.

Хельви Каартна касрига Лапетеус бир неча минут кўнгилсиз, тапвишли ишларни бошидан кечирди. Йўқ, Хельви у билан яқинлашишга ҳаракат қилмади. У Лапетеусни бошқа томондан тапвишга солиб қўйди. Уни Мадис Юрвен қисти-бастига олди.

— Сиз ўртоқ Каартна билан бир дивизияда хизмат қилганмисиз?

Лапетеус чор-ночор:

— Ҳа,— деб эътироф этди.

Юрвеннинг дабдурустан берган саволи уни довдиратиб қўйди. Лоп этиб унинг хаёлига, биринчи учрашганларида Юрвен уйланганмисиз, бўйдоқмисиз, деб суриштиргани тушди. Ушанда нимадан ҳадиксираганини ҳам Лапетеус эслади. Нима учун Юрвен кўққисдан унинг ўтмиши билан қизиқиб қолди? Лапетеус ўзига тасалли берди. Ахир ўшандан бери орадан озмунча вақт ўтди. Унинг фосиқлиги тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳатто бу тўғрида ўйлашнинг ўзи ҳам унга бемаъни бўлиб туюлди. Боз устига Юрвеннинг унга муносабати яхши. Лапетеус ҳар қалай ҳамма гапни очиқ гапиришга аҳд қилди.

— Ҳа,— деди у такрорлаб.— Биз у вақтда яхши дўст эдик.

— Унда янаям яхши. Сиз уни ҳар томондан тавсифлаб бера оласиз.

— Бу ишни мен... қилсам қалай бўларкин? Ахир биз, такрор айтаманки, у билан яхши дўст эдик. Орамиздан қил ўтмасди.

Юрвеннинг шубҳа ва қаҳр билан боқиб турган нигоҳи бир оз мулойимлашди.

— Ўртоқ Лапетеус, принципиал масалаларда шахсий сабабларни доимо бир чеккага қўйиб туриш даркор. Сиз даставвал коммунистсиз, ундан кейин эса... аллакимнинг яхши дўстисиз.

Лапетеус шоша-пиша:

— Урушдан кейинги йилларда биз камдан-кам тасодифан учрашиб турдик,— деди.

— Баъзи сабабларга кўра бизни ўртоқ Каартнанинг уруш вақтидаги юриш-туриши қизиқтиради, яъни масалан, унинг ўша вақтдаги сиёсий қиёфаси.

— Агар гап шундай бўлса, мен уни фақат ижобий

томондан тавсифлашим мумкин. У фашистларни ёмон кўрарди, ҳарбий ҳамшира вазифасини жуда яхши ба- жарарди. Унинг ҳозирги фаолияти тўғрисида ҳеч нар- са деёлмайман.

— У, яъни, сиз айтгандек, сизга ўзини жуда яқин тутармиди?

— Ҳа.

— Хўш, айтинг-чи, ўртоқ Каартнанинг Пидрусга муносабати қандай эди?

— Улар шунчаки таниш эди.

— Пидрус Каартнани партиёга тавсия қилганлар- дан бири эканлиги сизга маълумми? Кандидатликка уни урушдан олдин қабул қилишган, ҳақиқий аъзо- ликка эса, у бир минг тўққиз юз қирқ иккинчи йилда қабул қилинган, айтмоқчи, тавсиялардан бирини Оскар Пидрус берган. Дарвоқе, эсингиздами, ана ўша ашад- дий халқ душманига ҳам ижобий баҳо берган эдинг- из?

Лапетеус қаттиқ ўйга толди. Юрвеннинг нимага шама қилаётганини билиш мушкул эди. Унинг сўнги сўзларида дўқ бор эди шекилли. Бироқ унинг бошини қотирадиган ўю гумонларни охири Пидрус менга ҳам тавсия берганини Юрвен билармикан, билмасмикан, деган фикр босиб кетди.

— Унда кўпгина нарсалардан беҳабар эканман. Пидрус уруш вақтида батальон комиссари, яъни таъ- бир жоиз бўлса, бизнинг сиёсий ва партиявий мураб- бийимиз эди. Мен учун унинг айтгани айтган, дегани деган эди.

Лапетеус беихтиёр Пидрусни «ўртоқ» дейишдан воз кечди.

— Биз ҳар қандай одамга, унинг ким бўлишидан қатъий назар, танқид юзасидан қарашимиз керак. Пар- тиянинг кучи шундаки, у ҳеч кимнинг хизмати ва лавозимини юз-хотир қилмасдан, принципиал равиш- да танқид ва ўз-ўзини танқид қилишдан иборатдир. Сизга дашном беролмайман. Чунки сиз унда ёш ком- мунист эдингиз. Ҳозирги вақтда сиздан илтимосим шуки, энди сиз оқ-қорани таниб олинг. Бамайлихотир ўйлаб кўринг-да, ўтган ишларни бир эсга олинг.

Юрвен телефон трубкасини олиб аллақайёққа теле- фон қилди. У қандайдир тарғибот намуналари ва ил- горларнинг тажриба алмашишлари тўғрисида гапир-

ди. Лапетеус стол устида Юрвеннинг пресс-папъени лиқиллатишига қараб ўтирди. Жуда қийин ақволда қолди-ку. Пидрус билан Хельвининг муносабати тўғрисида нима деса экан-а? Хельви Пидрусни ҳурмат қиларди. Бу ҳақ гап. Унинг ўзи ҳам Хельвини ҳурмат қиларди. Лапетеус Пидруснинг: «Сен ё кўрсан, ё гирт қайвонсан», деган сўзларини эслади. Бу сўзлар ҳозир ҳам унга айилдек ботди. Бироқ ҳозир бу гапларнинг аҳамияти йўқ. Пидрус билан Хельви ўртасида ҳеч қандай борди-келди йўқ. Шундаймикин-а? Хаавик нима девди-я? Юрвен Хельвидан ниманидир гумонсираётганини Лапетеус сездю, лекин бунинг аниқ сабабини билолмади.

Юрвен гапини тугатди, кейин Лапетеус:

— Пидрус партияга киришимга менга ҳам тавсия берган, — деб илова қилди.

Юрвен ҳамон пресс-папъени лиқиллатиб ўтирарди.

— Сизнинг ростгўйлигингиз менга ёқади. Пидрус ўнларча одамга тавсия берган. У тавсия берган одамлар ичида соф виждонли, принципиал ўртоқлар бор, улар партия аъзосидек улуг номга лойиқ эканликларини ўз ишлари билан тасдиқладилар. Бироқ, афсуски, бошқача одамлар ҳам бор.

Лапетеус ғиқ этмади.

— Хўп, ўртоқ Лапетеус. Бу гап орамизда қолсин. Айтмоқчи, сиз ишингиздан мамнунмисиз?

— Очигини айтсам, унчалик эмас. Дастлабки йилларда жуда ҳам берилиб ишладим. Энди шу фикрга бориб қолдимки, яна бир оз ишласам, ҳафтафаҳм бир одамга айланиб қоламан.

— Чиндан ҳам сиз кўнглингиздаги ҳамма гапни очиқ айтасиз. Сиз бу йил политехника институтини битирасиз шекилли-а? Яхши, ўшанда ҳузуримга кiring. Бирор иложини топармиз. Мен ўз хатоимни тўғриланим керак. Ахир сизни ўрмон саноати министрлигига ўзим юборганман-ку.

Юрвен илжайиб уни эшик олдиғача узатиб қўйди.

Лапетеус узоқ вақтгача Юрвен қандай сирни билиб олмоқчи бўлганини тушунолмади. Лекин у билан суҳбатини эслаб, Хельвидан алоқасини узганига суюнди.

Дипломни қўлга олса, албатта, Юрвеннинг олдига боради.

Майор Роогас министрликдан дили ғаш бўлиб қайтди. У ерга кетаётиб, Милиция бошқармаси бошлиғи нима сабабдан чақиртирганини ўйлаб тонмоқчи бўлди. Лапетеус иши юзасидан чақиртираётганмикин-а, деб ўйлади-ю, лекин бу фикрни хаёлидан қувди. Кейин, қандайдир хизмат юзасидан чақиртираётгандир-да, асабийлашишга ўрин йўқ, деб ўйлади. У бутунлай бошқа нарсаларни: ҳавонинг булутлигини, Таллинда ҳавонинг соф эмаслигини, тутун ва автомобилларнинг қурумидан заҳарланганини, ҳавони тозалашни энг асосий масала қилиб қўйиш лозимлигини ўйлади. Майдон ёнида қурилаётган бино яна бир қаватга юксалганини пайқади. Отпускани қачон олишини мулоҳаза қилди...

Лекин, бари бир бу сафар у Милиция бошқармаси бошлиғининг чақириши бежиз бўлмаса керак, деб юраги пўкиллай бошлади.

Биринчи саволнинг ўзиёқ унинг бекорга хавотир олмаганини тасдиқлади. Роогас беихтиёр ҳушёр тортиди. Кейин ташвишланишга ўрин йўқ, деб ўзига-ўзи тасалли берди. Бироқ бошлиқ зарда билан, расмий равишда, сиз Андрес Лапетеусни шахсан танийсизми, деб сўрагач, Роогаснинг миясига бир йўла ҳар хил фикрлар келди. Уни бирор нарсада айблайптиларми? Нима учун бошлиқнинг ўзи суриштиряпти? Наҳотки ҳаммаси яна қайтадан бошланса?

— Ҳа,— деди қисқа қилиб.

Иккинчи саволни у атайин зарда билан берди.

— Ҳалокат содир бўлган куни кечаси сиз Лапетеусникида бўлганмидингиз?

Майор Роогас бу сафар ҳам қисқа қилиб:

— Ҳа,— деди.

— Нималар бўлди у ерда?

Роогас Лапетеус уйига бир неча фронтчи дўстларини таклиф этганини, улар орасида у ҳам бўлганини, суҳбатлашиб ўтириб икки соатлардан кейин тарқаб кетишганини қисқача сўзлаб берди.

— Неча киши эдингиз?

— Мезбон билан тўрт киши эдик.

— Бу ўтиришни ким уюштирди?

Бу савол Роогасга айниқса ғалати туюлди. Мендан шикоят қилишган, деган шубҳаси янада ортди.

— Уртоқ Лапетеус бизни меҳмонга айтди, дедим-ку.

— Нега?

— Буни ҳозиргача ўзимам билмайман.

Бошлиқ бир оз ўйга толди-да, сўроқни давом эттирди. Бу ҳақиқатан ҳам сўроқ эди. Роогас буни бошқача атай олмасди.

— Кўп ичдингизми?

Роогаснинг кўнгли ранжиса ҳамки, ўзини босди ва Лапетеусникида ҳеч қандай мастбозлик бўлгани йўқ, стол устида бир шиша ароқ билан коньяк бор эди, чала қолиб кетди, деб жавоб берди.

— Соат нечада чиқиб кетдингиз у ердан?

— Ун, ўн бирлар орасида.

— Авария эрталаб соат тўртда содир бўлганми?

— Ҳа, тўртдан сал ўтганда.

— Терговни ким олиб боряпти?

— Таллин шаҳар автоинспекцияси авария навбатчиси старший лейтенант Филиппов. Республика автоинспекциясидан назорат тартибида старший давлат инспектори майор Соокаск.

— Терговни ўзингиз олиб бормоқчи бўлганингиз ростми? Агар рост бўлса, қандай мулоҳазага асосланиб бу ишни зиммангизга олмоқчи бўлдингиз?

— Бўлмаган гап бу. Бу ишни менга назорат тартибига кўра топширишди. Далиллар билан танишиб чиққач, бу ишдан мени озод этишларини илтимос қилдим. Мен Лапетеуснинг айбига кўра содир бўлган бахтсиз ҳодиса билан шуғулланишни нотўғри деб билдим. Биринчидан, биз танишмиз. Иккинчидан, бу ҳодисада ўзимни ҳам билвосита айбдор деб биламан.

— Нима учун сиз ўзингизни билвосита айбдор деб биласиз?

Роогас батафсил изоҳ берди:

— Кейинчалик, назаримда, Лапетеус ўша куни ўзини ғалати тутгандек бўлди. Бизларни меҳмонга чақирганининг ўзиёқ ҳайратангиз бир воқеа эди. Мен уни бир неча йилдан бери кўрмасдим. У меҳмонга чақирган бошқа одамлар билан ҳам алоқани узиб юборган эди. Биз унга нима учун керак бўлиб қолга-

нимизни ҳозир ҳам тушуниш маҳол. (Шу пайт Роогас Лапетеуснинг Паювийдикнинг бу тўғридаги саволига жавоб бермаганини эслади.) Кейин мен Лапетеус уйига кичик, лекин машаққатли бир мудофаа операциясида ўзи билан бирга қатнашган одамларни таклиф этганини билдим. Ўша куни кечқурун унинг кўнглидагини билмаганим учун ўзимни билвосита айбдор деб ҳисоблайман. Бошқалар қаторида уникига борганим ва тўрт-беш рюмка ароқ ичганимдан пушаймон эмасман.

Бошлиқ бир оз ўйга чўмиб ўтирди-да, кейин Роогасдан ўртоқ Лапетеус ва авария тўғрисида ўзи муҳим деб билган ҳамма нарсани гапириб беришни илтимос қилди. Энди у зарда билан таънаомуз гапирмади.

Майор Роогас хароба мудофаасини, уруш вақтида улар бир-бирларини яхши тушунганларини, урушдан кейинги дастлабки вақтларда ҳам дуруст алоқалари бўлганини гапириб берди. Бироқ кейин Лапетеус фронтчи дўстларидан алоқани узибди. Фақат Виктор Хаавиккина урушдан кейин ҳам Лапетеуснинг дўсти бўлиб қолибди. Роогас ўзини қийнаётган нарсани ҳам яширмади: ўша куни Лапетеуснинг авзойи бузуқ эди. Бўлмаса ҳеч вақт рулга ўтирмаган бўларди. Бироқ на Роогас ва на бошқалар унинг аҳволига тушунолган эди. Роогас фақат хотини билан Хаавикнинг йўқлиги Лапетеусга ҳамма нарсдан кўпроқ таъсир қилганини айтмади. Ахир у хотинини қидириб кетгани ойнадек равшан-ку. Бу шубҳани ўртага ташлашни Роогас но-жўя иш деб билди. Ҳақорат бўлиб тушадиган тахминлар ҳам бор-да, ахир.

Бошлиқ унинг гапини диққат билан тинглаб ўтирди-да:

— Ўртоқ Лапетеуснинг оилавий ишлари жойида-ми? — деб сўради.

— Бундан ҳеч хабарим йўқ.

— Сиз нима деб ўйлайсиз: шахсий ҳаётидаги можаролар туфайли унинг ҳаловати бузилганми ёки бошқа бирор сабаб борми?

Роогас яна, билмайман, деб жавоб берди.

— Сизнинг изоҳларингиз мени бутунлай қаноатлантиради, — деди бошлиқ. — Сизда ҳеч қандай гуноҳ йўқ.

— Наҳотки мени бирор нарсада айблашди?

Бошлиқ зўрма-зўраки жилмайди.

— Биз ҳар бир хабарни текшириб кўришимиз керак.

— Уша хабаркаш собиқ хотиним чет элдалигини ҳам шипшиб қўйгандир, дейман.

Майор Роогас бу сўзни айтишга айтди-ю, лекин ўзи пушаймон бўлди. У кўнглини гаш қилиб келган изтиробларни писанд қилмасликка уринса-да, бари бир баъзи вақтларда бунинг уддасидан чиқолмасди, масалан, бугун худди шундай бўлди.

— Агар сизни хафа қилган бўлсам, узр,— деди бошлиқ гапини тугатиб.— Бугунги суҳбатимиздан кўнглингизни бузманг. Бу иш энди бир ёқлик бўлди. Ўзингизни бекордан-бекорга айблайверманг. Сизда айб йўқ.

Шунга қарамай майор Лаури Роогас министрликдан ташвишга тушиб қайтди. Милиция бошқармаси бошлиғи унинг изоҳига астойдил қаноатланганига, иш шу билан тугаганига у сира шубҳа қилмасди. Лекин шундай бўлса ҳам Роогаснинг кўнгли безовта эди.

Ким гап ташидийкин? Унинг кўзда тутган мақсади нима экан? Роогас, энг тўғри йўл — шиква-шикоятларга парво қилмаслик керак, деб ўзини-ўзи ишонтирса ҳамки, бари бир янгидан-янги саволлар уни безовта қилаверди. Шу дам хаёлидан инспекциядан кетсаммикин-а, деган гап ўтди. Қоғоз-қалам олиб ҳозироқ ариза ёвсаммикан-а?

У ўзидан кулиб, ўзини тегманозик, жиззаки одам деб атади-ю, кўнгли жойига тушди. Бироқ кечқурун яна кўнглига чироқ ёқса ёримай қолди.

Бундай кайфиятни у бундан ўн йил олдин Вильяндан кетмоқчи бўлганда бошидан кечирган эди. Урмон саноати хўжалигидан бўшаганда ўзини қўйгани жой тополмаганди. Бекорчиликда кун кечирар, бутун ҳаёти изидан чиққандек, зое ўтаётгандек туюлган эди. Шундай сиқилиб юрган вақтида, бир куни Оскар Пидрусни учратиб қолди.

2

Улар кўчада тасодифан учрашиб қолишди. Нима иш қилиясан, деб униси ҳам сўрамади, буниси ҳам. Иккови ўзи тўғрисида чурқ этмади.

Бундан бир неча кун илгари Роогас газетадан син-

фий ёт унсурларга ҳомийлик қилгани учун Пидрус ишдан олинди, деган хабарни ўқиб қолди... Ҳозир ундан, нима иш қиляпсан, деб сўраш уни масхара қилишдек бир гап эди.

Пидрус Хельвидан Роогаснинг яна Таллинда, қандайдир омонат кассада ишлаётганини эшитган эди. Вильянддан нима сабабдан кетганини Роогас айтмади, ахир у бекордан-бекорга иш жойини алмаштирармиди? Устига-устак, маоши ҳам икки ҳисса камайиб кетди. Ундан кўп бўлса борки, оз эмас.

Пидрус Роогаснинг қариб қолганини пайқади. Бироқ ҳамон ҳарбий одатича, ўзини саришта тутар, у ёқбу ёғига қараб юрар эди.

— Бирор жойга кириб ўтирмаймизми?— деб сўради Роогас.

— Мен жон деб сайр қилардим,— деди Пидрус.— Стулда ўтираверса одам букчайиб қолади. Тўрт девор ичидан чиққанингдан кейин ҳам бундай бамайлихотир айланиб юрмайсан, кўчада елиб-югурасан.

Роогас шаҳар четидаги бирор кафега кириб ўтиришни жон-дилдан истаса ҳамки, чор-ночор Пидруснинг таклифига кўнди.

— Великие Луки олдидаги юришлар кўпгина одамларнинг жонига теккан эди,— деб гап бошлади Пидрус.— Жумладан, ўзимам безор бўлган эдим. Бўлмаса солдатларга қараганда менга осон эди, менинг сафар халтам хўжалик взводининг чанасида, алоқачи ундан кўз-қулоқ бўлиб турарди, оддий аскарлар билан сержантларнинг елкасида эса бир пудлаб юк бор эди. Бироқ бир йўналишдан иккинчи йўналишга ўтавериш менинг ҳам жонимга тегиб кетган эди. Туни билан тепа ошиб, эрталабга келиб бурнингдан тортса йиқиладиган бўлиб қолардинг. Энди ўша маршлар шундай нашъали кўринадики, асти қўясан. Қани энди ҳозир ҳамма нарсани бўйнингдан соқит қилсангу, юзлаб километр йўл боссанг...

Роогаснинг назарида Пидрус атайин майда-чуйда нарсалар тўғрисида гапираётгандек туюлди. Негадир бу унинг зардасини қайнатди.

— Мақсадсиз дайдиб юришни ёмон кўраман,— деди у шарттакилик билан.

— Сиз гоҳо ўзингизда организмгизга дам беришга эҳтиёж сезмайсизми?— деб сўради Пидрус.

— Башарти бир кеча ёки бутун кун бўйи тарала-бедод қилиб юрсангу, сўнг сени ўн кун муттасил бурнингдан ерга ишқаб ишлатишса, ундан нима фойда?!

Роогас қизишиб кетганини сизди. Унинг дардини пинҳон сақлаган парда йиртилди-ю, бутун дард-алами юзага чиқди-қўйди. Кейинги кунларда бу ҳол тез-тез тақрорланадиган бўлиб қолди. Ҳар сафар бировларнинг олдида дардини ошкор қилиб қўйганида доим мулазам бўларди. Лекин айтилган сўз — отилган ўқ, пушаймоннинг ҳожати йўқ.

— Сиз, ҳамма нарса меҳнатсиз ўз-ўзидан муҳайё бўлаверади, бахт осмондан тушади, урушдан кейин ҳеч қандай қийинчилик қолмайди, текис йўлдан кетилаверади, одам қоқиладиган дўнг бўлмайди, деб ўйлабмидингиз? — деди Пидрус.

Роогаснинг фиғони фалакка чиқди.

— Уруш вақтида ҳамма нарса равшан эди. Икки юз ёки уч юз метр наридаги душман устига ҳамла қилиш, уни қувиш, ер билан яксон қилиш керак эди. Фашизм менинг душманим эди, худога шукурки, алғов-далғов йилларда бошқа томонга ўтиб кетмадим. Ёнимдаги ўртоқларим ҳам мен қилган ишни қилишарди. Ҳозир эса, дўстинг ким, душманинг ким, деб сўрасанг жавоб беролмайман.

Пидрус нима дейишини билмай ҳайрон бўлиб қолди. Улар кўчадан ўтмоқчи бўлишганда, ўнг томондан иккита машина физиллаганча келиб қолди. Улар машинани ўтказиб юбориб, нари кетишди.

— Лагерлар ҳам худди илгаригидақа: бир томони социализм, иккинчи томони капитализм.

Пидрус шундай дейишга деди-ю, лекин гапнинг асл моҳиятини четлаб ўтганини тушунди. У қалтис суҳбатдан қочиш учун гапни бошқа томонга бурмоқчи, бор гаплар билан чекланмоқчи бўлди. Ахир ўзининг ҳам оғзини пойлайдиганлар бор-ку!

Роогас тўхтади.

— Биз бирга жанг қилдик. Ҳозир сизга ҳам, менга ҳам ола қарашади. Ола қараш ҳам гапми! Бизларга очиқдан-очиқ душман деб қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда, шубҳали одамлар деб қарашади. Бироқ мен сизнинг дабдурустдан буржуазиянинг малайи бўлиб қолганингизга ишонмайман. Очиги, мен ўзим пуч хаёлларни кўнглимдан чиқариб ташлаганимча йўқ, баъзан миям-

га шундай фикрлар келадикки, агар буни билсангиз мендан юз ўгириб кетасиз.

Пидрус Роогас боши берк кўчага кириб қолганини сезди. Жавоб топиб бўлмайдиган саволлар одамни қанчалик қийнашини у жуда яхши биларди. Уртоқлари юз ўгириб кетган, энг муҳим деб ҳисоблаган ишига ҳаётини бағишлашига имкон топмаган одамнинг қандай аҳволга тушиши унга маълум эди. Бундай мотамсаро кунларда гўё дунёда ҳақиқат йўқдай туюлади, ёруғ жаҳон зим-зиё жаҳаннамга ўхшаб кўринади, рўшноликка чиқишига одамда умид қолмайди. Бироқ ҳақиқат бор, у эгилади-ю, синмайди, унга ишончни йўқотиш керак эмас.

Пидрус шундай деди:

— Одам ҳаётга шахсий қобигига ўралган ҳолда қарамаслиги лозим. Кескинлашаётган синфий курашда одам ҳушёр, баъзан бераҳм бўлиши керак! Илғор одамларни яширинча ўлдиришларга партия бефарқ қарамади. Немис фашистлари билан бирга қўлига қурол олиб бизга қарши жанг қилганларнинг ҳаммаси тўсатдан қўй оғзидан чўп олмаган ювош одамларга айланиб қолганига, албатта, ишонмасангиз керак.

— Буни ўзим ҳам тушунаман. Бундан икки йил олдин Соосиллада ғалла тайёрлаш бўйича вакил бўлиб ишлаганимда менга ҳам ўрмонда ўқ узишган. Бироқ нима учун менга ишонмасликларига ҳеч тушунолмайман. Хотиним чет элда, ўзим Лайдонер билан Резкнинг¹ ҳарбий мактабида таҳсил олганман. Жангда ўқ ким садоқатли, ким садоқатсиз, ажратиб ўтирмайди, лекин нима учун сизга осилишади?

Роогас ҳеч ким билан бу тахлит гаплашмаган эди. У бундай фикрларини қалбида сақлаб келарди. Бегона одамлар ўртасида ўзини ерга уриб гапирганида ҳам, бирор нарсадан жаҳли чиқиб ундан норози бўлиб сўкинганда ҳам буни ошкор қилмасди. Бироқ ҳозир у юрагида йиғилиб қолган ҳамма дарду ҳасратини тўкиб солди.

Роогаснинг саволларига жавоб бериш Пидрус учун жуда мушкул иш эди. Унинг ўзи ҳам кўп нарсаларни тушунмасди.

¹ Лайдонер, Резк.— эстон буржуа армиясининг генераллари, реакцион сиёсат арбоблари.

— Мен бошқачароқ ўйлайман,— деди хаёлчанлик билан.— Ҳалиги мени... қоралаётганларга сира ажабланмайман. Чунки улар талаб қилган ишни бажармаганман. Яхши ният билан қилинган иш баъзан нотўғри чиқади. Бунинг учун балки менинг қобилиятим етарли даражада бўлмаган ёки баъзи жиҳатдан менда принципиаллик етишмаган. Ким билади дейсиз... Ҳолбуки сиз ўз вазифангизни ҳаминша ўринли адо этгансиз.

Роогас меҳри товланиб унга термилди:

— Гапларингиз чинми?

— Чин.

— Хотиним чет элга қочиб кетганини биласизми?

— Буни сиз менга қирқ еттинчи йилда айтгансиз.

— Шуларнинг ҳаммасига қарамай, сиз шу гапларни айтяпсизми?

— Бўлмасам-чи.

— Нима, ҳамма коммунистларнинг фикри бир хил эмасми?

— Вильяндда сизни ишдан бўшатдиларми?

— Мен ўртоқ Лапетеуснинг бошига бало орттиришни истамадим. Мени ишга у тавсия этган. Ўрмон саноати хўжалигидан мен ўз хоҳишим билан кетдим. Ҳолим нима кечишини билдим-да. Бу сафар ақлли иш қилмоқчи бўлдим.

— Ишдан ўз хоҳишингиз билан кетмоқчи бўлганингизни Лапетеус билармиди?

— Буни унга айтганман. У менга ўйлаб кўришни маслаҳат берди.

Пидрус оз бўлмаса тутақиб, агар мен Лапетеуснинг ўрнида бўлганимда ваҳима қилганингиз учун сизни сўкардиму, аризангизни оқибатсиз қолдирардим, деб юборай деди. Бироқ оғзидан бу гапни чиқармади.

Аммо Лапетеуснинг ўрнида бўлганда, ким билади, у нима қиларди? Балки у ҳам қувонармиди? Эҳтимол, Роогас тўғри иш қилгандир? Пидрус бунинг фарқига боролмади.

Умуман, у таги зил кетганини сизди.

— Сиз... бекорга шошқалоқлик қилибсиз.

Ярим-ёрти, жўн гап бу. Буни унинг ўзи ҳам фаҳмлади.

— Қирқ еттинчи йилда мен армияда ҳам, мактабда ҳам иш беролмасдим.

— Сиз армияни ҳам, мактабни ҳам эплаб кетардингиз,— деди Пидрус ва Юрвен ҳамда унга ўхшаганларнинг одамлардан шубҳаланишга, уларни суриб қўйишга ҳақи йўқлигини ўйлади. Ҳозир иккови ўз ўйи билан банд эди.

— Ҳар қалай, бирор жойга кириб ўтирмаймизми? Бу сафар Пидрус кўнди.

Пиво билан карам шўрва ҳиди келиб турган чоққина, ифлос буфетда Роогас дабдурустдан сўраб қолди:

— Партияга кириш учун менга тавсиянома берармидингиз?

Пидрус ҳадеганда жавоб беравермагач, Роогас шундай деди:

— Ҳазиллашдим. Йўқни йўндириб бўлмаслигига ақлим етади.

Роогас қирқ еттинчи йили демобилизациядан бир неча кун олдин ариза ёзганини ва Пидрусдан тавсиянома беришни сўрамоқчи бўлганини у на Пидрусга ва на бошқа бирор одамга айтган эди. Бироқ демобилизациядан кейин аризаси оқибатсиз қолишини билиб, бу ниятини ичига ютган эди. Ҳозир у, турган гапки, партияга киришни хаёлига ҳам келтирмасди.

— Берардим,— деди Пидрус зўр-базўр эшитиладиган қилиб.— Бироқ ҳозир менинг тавсиям ўтмайди. Ўтган куни бошланғич ташкилот мени партиядан ўчирди.

— Кечирасиз,— деди Роогас гўлдираб.

«Нима учун Роогас кечирим сўраяпти?»— деб ўйлади Пидрус. Айни вақтда партиядан ҳайдалганини Роогасга айтганидан пушаймон қилди. Энди уни Роогас нотўғри тушунади. Пидрус тўлқинланиб:

— Энг муҳими шуки, биз ўзимизни коммунист деб ҳисоблашимиз керак. Ҳар қандай вазиятда коммунистлигимизча қолайлик,— деди.

3

Майор Роогас бўлиб ўтган ишлар уни ниҳоятда жизсаки қилиб қўйганини тушунди. Кўпгина нарсалар ўзгариб кетди, энди унинг милициядан ўз ихтиёри билан бўшаб кетиши унинг калтабинлигини ҳамда васваслигини тасдиқлаган бўлар эди. Бундан тўрт йил

олдин, автоинспекцияга ўтиб ишланг, дейишларининг ўзидек унга ишонмаганларини кўрсатмайди. Агар у ёш бўлганда яна ҳарбий бўлиб кетарди.

Унинг ҳамма нарсага ақли етарди. Бироқ алланарсадан ҳадиксирарди. Бу унинг оёқ-қўлини боғлаб қўйган эди. Шу нарса бугун унга партияга киришга халал берар, баъзан дамнингни чиқарма, ҳушёр бўл, бор-йўғи бир майорсан, милиция майорисан, деб қулоғига шипширди.

Булар жудаям расво фикрлар эди. Роогас кўнглида ногаҳон пайдо бўладиган умидсизлик туйғуларини ёмон кўрарди-ю, лекин шу пайтгача улардан халос бўлолмасди. Бундан қачон халос бўлишини билмасди. Лекин бу туйғудан халос бўлишни истарди.

УН ТўРТИНЧИ БОВ

1

Реэт ҳали шу пайтгача уни бундай ўпмаган эди.

Лапетеус бинафшаранг диванда ҳар хил рангдаги катта-кичик ёстиқларга суяниб ёнбошлаб ётарди.

Реэт болалар сингари лабини чўччайтириб:

— Энди сен облисполкомда бизнинг министрликда қилган хатоларингни қилма,— деб шивирлади.

Лапетеус унинг хипча белидан қучди.

— Хато қилмайдиган одам борми,— деди у ва Реэт шу топда одатдагидан бошқача, ҳароратли, табиий, хушфеъл эканини ҳис қилди.

Реэт шивирлашини қўймай:

— Ҳамма ишни ўзинг қилаверма, қўл остингдаги одамларга юкла,— деди.

Лапетеус жилмайди.

— Сен ажойибсан!

Реэт яна уни ўпди. Адрес уни маҳкам бағрига босди.

— Сен жуда... қизиққонсан,— деди Реэт ва қучоғидан сирғалиб чиқиб, ён томондаги хонага кириб кетди.

Лапетеус, бугун ҳам ҳамма иш илгаригидек тугайди, деб ўйлади. Шу аснода Реэтга нафрати қўзиди. Унинг сохта ўпишлари, ўзини қаттиқ тугиши, маккорлиги Адреснинг жонига тегди.

Реэт тонгги халат кийиб чиқди.

Лапетеус уни қучоқлади.

Муродлари ҳосил бўлгач, Реэт:

— Мен ҳам буни худди сен каби кутиб юрган эдим. Сени биринчи бор кўрганимдаёқ кўнглимга гулгула тушиб қолган эди,— деб тан олди.— Бироқ мен сенинг ўйнашинг бўлишни истамасдим. Сени бутунлай эгаллаб олмоқчи эдим. Ёки мени ортиқ ёқтирмайсанми?

— Менга янада кўпроқ ёқяпсан.

Лапетеус шу кеча бинафшаранг диванда ётди.

Лапетеуснинг эркалашларидан толиққан Реэт эрталаб:

— Қизик, орзуларимиз сира ушалмайди,— деди.— Афсуски, партия аъзоларининг черковга бориши мумкин эмас. Биз жуда бир-биримизга муносибмиз. Баланд бўйли қадди расо йигит билан қиз доим жуда бир-бирига мос тушади. Сен фракдасан, мен этаги ерга тегадиган қордек оппоқ кўйлақдаман. Черков нурафшон. Пастор сипо ва улуғвор. Орган янграйди. Орқамизда янгалар ва куёвжўралар туради. Ун икки жуфт. Нимагадир мен уларнинг ўн иккита бўлишини истардим. Мен ҳаммасини, органини, пасторни, фрак кийган куёвжўраларни, оқ шоҳи кўйлакли янгаларни ўзим топардим. Бироқ сен партия аъзосисан, черковга қадам босмайсан. Айниқса, ҳозир сен кўтарилган вақтингда бу мумкин эмас. Бироқ мен тўй бўлишни хоҳлайман. Ажойиб тўй қиламиз. Сен фрак кийиб оласан, хўпми, Андрес?

Лапетеус, чиндан ҳам биз жуда ажойиб жуфт бўлардик-да, деб ўйлади. Яхшиямки Реэт черковга боришни талаб қилмапти. У шароитга хўпам мослашди-да.

— Фрак дедингми? Фрак киймайман.

— Нима, фрак кийиш мумкин эмасми сизга?

Реэтнинг соддалиги Лапетеуснинг кулгисини қислатди.

— Мумкин эмас. Смокинг кийиб юришимиз ҳам тўғри келмайди. Қора костюмнинг йўриғи бошқа. Бироқ уни ҳам фақат байрамларда кийиш мумкин.

— Кулма, азизим. Ахир бу даҳшат-ку. Аёл киши ҳаётининг энг гўзал, қувноқ дамани нашъасиз қилиш яхшими?! Нима учун коммунистлар гўзалликни, хушчақчақликни, ҳашамни ёқтиришмайди? Мен боль-

певизм авомнинг бир бўлаги, айрим шахс ўз хусусияти, қувончлари, ташвишу изтироблари билан оморасида йўқолиб кетади, деб нафратомуз гапирадиганларнинг ҳамиша оғзига уриб келганман. Мана энди сен оладиган шахсий маошнинг ўзиёқ Совет ҳокимияти барчани баравар кўрмаслигини исботлаб турибди. Лекин бари бир сиз одми одамлигингизча қоласиз. Хотинларга ҳашам керак, нега буни тушунмайсиз?

Лапетеус Реэтнинг кўкракларига қараб турарди. У янглишмабди, Реэтнинг кўкраклари чиндан ҳам қизларникидек диркиллаган, олмадек думалоқ экан.

— Сен раисни тўйга таклиф қил. Қўрқма, мен шундай қиламанки, уялиб қолмайсан. Стол тузашимдан ҳам, меҳмонлардан ҳам кўнглинг тўлади. Менинг танишларим қаерда нима қилишини, нималар тўғрисида гапиришини билишади. Улар бутунлай совет кишилари. Тўйни шу ерда, бизникида ўтказамиз. Ойнаванд эшикларни сурса, иккита хонадан кенг-мўл зал пайдо бўлади. Стол атрофида бемалол эллик киши ўтирса бўлади. Бурчакдаги уйда танца тушамиз. Биз буларнинг ҳаммасини архитектор билан пухта ўйлаганмиз. Мени бағрингга қаттиқ бос. Билагада кучи йўқ эркакларга тоб-тоқатим йўқ. Шундай қучоқлагинки, нафасим чиқмай қолсин, яна қаттиқроқ! Сен мени зўрлаб ҳам қўлга олишинг мумкин эди. Нега бундай қилмадинг?.. Эсингдан чиқмасин, мен ишга боришим керак. Ўзимиз машина олганимиздан кейин бемалол ётаверамиз.

Электричка вагони одамга лиқ тўла, тиқилинч эди. Лапетеус, Ниммега ишга ўтганимдан кейин, эрталаб машина олиб кетадиган қиламан, деб ўйлади. Хусусий машина бўлгани қайтага яхши эди. Реэт ажойиб аёл, у ҳамма нарсани муҳайё қилади.

Тўсатдан Хельви эсига тушди. Бу шундай кутилмаган ҳол бўлдики, у Реэтнинг олдида сира ҳам Хельвини ўйламасди. Реэт унинг бутун ақлу ҳушини олиб қўярди. У Хельвининг ўзини эмас, баланд кўтарилган қўлини эслади. У Хельвининг қўлини ўқтин-ўқтин кўз олдида кўрар, бундан ҳамиша дили оғрир эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Реэт паст овозда бидирлаб гап бошлади:

— Менимча, тўй тараддудига бир ой вақтим кетади. Бу қулоғингга бўлсин. Ахир тўй куни командиров-

кага жўнаб қолишинг ҳам мумкин-да. Сени ёнимдан бир қарич ҳам жилдирмайман. Бугунги кечадан кейин сени фақат иш юзасидан кетма-кет командировкага юборишларига ишонмайман. Ҳозир тагингда машина бор, область ҳам унча катта эмас, кечқурун қайтиб келсанг бўлади. Бир ой ичида ҳамма нарсани тахт қиламан. Кўк костюминг бўлса ҳамки, янгисини тиктириш лозим. Мен яхши қора материал топаман. Инглиз молини топиб берадиган бир одам бор. Машиначи танишим ҳам бор.

Лапетеус унинг гапига қулоқ солиб турганида, Хельвининг қўли кўз олдидан йўқолди-ю, у яна ўзини шод-хуррам сизди.

Лапетеус ёш болалардек тилини яссилаб:

— Сен мендек эрдан ёлчимайсан,— деди.— Мен ёмон эрман, ярим кечагача кабинетда ўтираман ёки доим сафарда бўламан. Вақт ганиматда яхшилаб яна ўйлаб кўр.

Ҳозир Реэт унинг ҳар қандай истагига монелик билдирмай қўйган эди, у яна ўзини тутиб олди. Дастлаб учрашган вақтларидаги каби ҳатто ундан ўзини банд ҳам олди.

— Сен ҳам мендек хотиндан барака топмайсан,— деди Реэт.— У сени ишу командировкалар билан ўралишиб қолишингга йўл қўймайди. Жуда бўлмаса, катта темир бола унинг кўнглига ургунга қадар шундай қилади.

Сўнги сўзлар Лапетеуснинг дилини сиёҳ қилди. Унинг иззат-нафсига қаттиқ тегди. Яна уни, қалби совуқ хотин, деб ўйлади. Одатда Лапетеус Реэтникидан қайтиб келаётганда кўпинча шу ўйга борарди. Реэт таъсирчан, эҳтиросли, эркалашларга ўч бўлса ҳамки, совуқ эди. «Мени севармикин ўзи?»— деган гапни кўнглидан ўтказди-да, унинг кўзига диққат билан тикилди.

— Бундай қарама менга. Биз ўринда ётганимиз йўқ, поездда кетяпмиз.

— Сен дарров тўйдан гапирасан-а, Реэт. Ахир мен сенга муҳаббат изҳор қилганим йўқ-ку.

Реэтнинг кўзларида алланарса йилтиллаб кетди.

— Бизга қарашяпти, Андрес. Кечқурун мени кутиб ол. Бирга тикувчиникига борамиз.

Лапетеуснинг яна қулфи дили очилиб кетди.

— Соат нечада бўшайсан?

— Бугун сени уйимга таклиф қилмайман. Ишим кўп. Бир ойда тўй тарадудини кўриш ҳазил эмас. Тўйга раис келадими? Дурустроқ танишмисиз? Мабодо ҳозир унчалик яхши таниш бўлмасанг, сен билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишига икки ҳафта кифоя. Сен у билан министримишга қиладиган муомаладан бошқача муомала қилишинг керак. Бизнинг министр латта одам эди, бу эса, айтишларига қараганда, ҳурматини ўрнига қўядиган одамларни ёқтирармиш.

Унинг гаплари Лапетеусга ёқмади.

Реэт унинг авзойи бузилганини кўриб:

— Биладан, сен мағрурсан,— деди.— Кечир мени, жуда бахтлиман. Агар истасанг, тўй қилмай қўя қоламиз. ЗАГСдан ўтамизу, бир шиша вино олиб ичамиз ва ётоққа йўл оламиз.— Реэтнинг киприкларида ёш кўринди.

— Сен бебаҳосан,— деди Лапетеус шивирлаб.

Реэт ажралишаётганларида Лапетеусга яна, мени кут, деб эслатиб қўйди. У тикувчи билан телефонда гаплашиб қўяр эмш.

2

Область ижроия комитетида Лапетеус вақтини ҳам, ғайратини ҳам аямасдан ишларди. Кечқурунлари ишдан ҳаммадан кеч кетар, эрталаблари сира кечикмасдан келар эди. Иш бошланмасдан ропна-роса йигирма беш минут олдин уни машина кутиб турарди, шаҳарга ўн минутда етиб келишар эди. У кун тартибига қаттиқ риоя қиларди. У ҳал қилиши лозим бўлган барча масалаларни сира эринмасдан муфассал ёзиб қўяр, шунга қараб иш кўрар эди. У ҳеч нарсани унутмас, ҳеч нарсани назаридан четда қолдирмас эди. У ижроком қарорларини ва ўзининг топшириқларини рўйхатга олиб борар, уларнинг бажарилишини мудом текшириб турар эди. Энди у доклад ва ҳисоботлар билангина кифояланиб қолмас, тез-тез районларга чиқиб кетар эди. Одатда у ўз ишидан мамнун ҳолда, вақти чоғ бўлиб кечқурун қайтиб келарди. Реэт уни кутарди, ўзи бека ва ёрдамчим деб атайдиган уй хизматчисини кеткиз-

май турарди. Апил-тапил стол тузашар, кейин Андресикови юқорига чиқиб кетишарди.

Лапетеус итоатидаги одамларга илгаригидан қаттиқроқ муомала қила бошлади. У бошқарадиган бўлимдагилар кўп ўтмай умумий гаплар уни қаноатлантирмаслигини тушуниб қолдилар. Ҳар қайси бўлимдан у муайян, аниқ далилларни, вазиятни билишликни талаб қиларди. Итоатидаги одамларни кўнгилчанлик билан обрў орттиришга уринмасликлари тўғрисида бир неча бор огоҳлантирди. Ишда ошна-оғайнигарчилик ва шакаргуфторликни ёқтирмасди. Министрликда эканидаёқ ишда одамлар билан эл бўлолмасди, ҳозир у одамлардан яна ҳам узоқлашиб кетди.

Тўй кўнгилдагидек ўтди. Очиғи, Лапетеус хавотир олган эди. Чунки Реэтнинг танишларини яхши билмас, нима бўлишидан беҳабар эди. Бирор нарса тўғрисида чақимчилик қилсалар,— бундайларнинг ҳозир сон-саногги йўқ,— борми, унда мен ундай одамларни танимайман, деб исботлашинг осон бўлмайди. Тўйга қарбий дўстларидан фақат Виктор Хаавикни таклиф қилди. Пидрус билан Роогасни ҳам ўйлади-ю, лекин кўнгилчайлик фақат кўнгилсизлик келтиради, деб ўйлаб қолди. Паювийдикни эсига ҳам олмади. Лапетеусни айниқса Реэтнинг назокати қойил қолдирди. У никоҳ узуги тақиш тўғрисидаги орузидан қайтмаса ҳамки, бироқ узугини меҳмонлар кетганидан кейин тақди. Реэт узукни фақат уйда ва яқин ўртоқлари орасида тақар эди. Лапетеус ҳам кечқурунлари узук тақиб юришга одатланиб қолди. Ботинкасини ечиб, шиппак кияётганида бир йўла ингичка олтин узукни ҳам тақиб оларди.

Реэт Андресни ҳамон метин одам деб атарди.

— Кўнгилнинг билган эдим,— дерди у тез-тез.— Бизнинг министрликда сен сиқилиб қолган эдинг. Мен ишонаман, қатъий ишонаманки, мартабанг бундан ҳам баланд бўлади.

Бундай вақтларда Лапетеус мийиғи остида кулиб қўярди. Эркалатишлар орасида Реэтнинг чуғурлаши унга мойдек ёқарди. Областни ижрокомнинг ҳозирги раисидан яхшироқ бошқаришига кўзи етса ҳамки, бу тўғрида Реэтга лом-мим демасди.

— Сен юқори жамятдагилар билан қаттиқ алоқа боғлашинг керак,— деб у тиқилинч қиларди.— Уларни

уйга меҳмонга чақир. Сенинг мавқеинг бор, йўқ дейишмас балки. Уйимиз шинам, уяладиган жойимиз йўқ. Яқин кунларда менга Сталиннинг ноёб портретини келтириб беришади, у жиҳоз ва гулқоғозларга жуда мос тушади. Бошлиқлар келган куни амаким даф бўлиши мумкин. Буни тушунади, у сен ўйлаганчалик бефаросат эмас.

— Амакинг илгари нима иш қиларди?

Лапетеус кўпдан бери шу саволни бермоқчи бўлиб юрар эди. Буни у тўйдан олдиноқ аниқламоқчи бўлган эди-ю, бироқ ҳар хил ишлар чолнинг ижтимоий келиб чиқиши тўғрисидаги масалани ойдинлаштиришга имкон бермаган эди. Нафсиламр, Реэтнинг олтмиш саккиз ёшлик пенсионер амакиси унга қариндош эмас. Бироқ шундай бўлса ҳам ҳамма нарсадан хабардор бўлиши керак.

— Тегирмони бор эди.

Лапетеуснинг назарида уни алдагандек бўлишди. У зардаси қайнаб пўнғиллади.

— Тегирмони билан етмиш гектар мулки бор эди, шундайми?

Реэт ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Буни қаердан биласан?

— Шаҳарга қачон кўчиб келган?

— Қирқ олтинчи йили.

— Ўрмонни кесиб, молларни пуллаб, дон-дунни Ленинградга олиб бориб бозорда сотган-да, колхозлардан шаҳарга келиб яширинган. Ниммеда уй қуриб, эҳтиёт чораси қўллаб, уни сенинг номингга ўтказиб қўйган.

Реэтнинг дами ичига тушиб кетди. Умрида биринчи марта эрига нима дейишини билмай қолди.

— Нимага асосланиб пенсия олади?

Энди Реэт тутақиб кетди.

— Менинг анкетам тоза — амаким бегона одам, ҳисобга кирмайди. Сенинг анкетангга доғ туширмайман. Лекин сенинг урушдаги хотининг эса халқ душманларининг думи.

Лапетеус тили калимага келмай тахта бўлиб қолди.

— Мен ҳаммасини биламан, — деди Реэт пиқиллаб йиғлаб. — Сиз уч йил бирга тургансиз, ҳамма сизларни турмуш қуради, деб ўйлаган. Сен менга бу тўғрида

чурқ этиб оғиз очганинг йўқ. Мунофиқ! Энди мен сенга ёмон бўлдимми? Амалпараст!

Эрталабгача ярашиб қолсалар ҳамки, Лапетеус турмушлари у умид қилгандек бўлмаслигини фаҳмлади. Уйланишга шопилмадимми экан? Йўқ, Реэт ақлли хотин, ўзини қаерда қандай тутишни билади, деб Лапетеус ўзига тасалли бермоқчи бўлди. Бироқ ўтган ишларни унга ким айтдйкин? Викторми? Йўқ-э. Бордию Викторни оғзидан гуллашга у мажбур қилган бўлсачи? Реэт ўзини соддаликка солиб гап ўғирлашга уста, кейин икир-чикирларни тўплаб бутун бошли бир воқеани билиб олади. Қачон улгурдйкин бунга? Лапетеус Хельви билан Пидруснинг кафедаги суҳбатини Хаавик гапириб берганини эслади-ю, шубҳаси ўринлидай туюлди. Ҳай, майли, деди у мулоҳаза қилиб, Виктор мен тўғримда оғзига сиққанча гапириши мумкин. Бироқ Реэт амалингга путур етишини ўйлаб Хельвига уйланмагансан, деган гапни қаердан олди? Агар Бурни Хаавик шипшитган бўлса, у аблаҳ одам экан. Борди-ю, мен тўғримда Реэтнинг ўзи шундай деб ўйласачи?

Лапетеус мен Хельвини сира ҳам ташлаб кетганим йўқ, деб ўзини-ўзи ишонтирмоқчи бўлди. Улар яхшиликча алоқани уздилар, бу ҳол табиий ва бундай ишлар ҳаётда қўпинча учраб туради. Бироқ шу заҳотиёқ бунинг нотўғрилигини ҳис қилди. «Нега... Хельвидан узоқлашдим?» Миясига ногаҳон келган бу саволдан Лапетеуснинг дили сиёҳ бўлди. У бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга ўзини мажбур қилди.

Амалпараст!

Наҳотки амалпараст кечасию кундузи баравар меҳнат қилади? Наҳот амалпараст учун энг муҳими иш бўлса?

Амалпараст деб Хаавикни айтади. Шароитдан фойдаланиб қолишга уста. Ғийбат ва тумтароқли гапларни ишга солиб редакторлик ўрнини эгалламоқчи.

Лапетеус эртаси куни кечқурун никоҳ узугини тақмади. Реэтнинг амакиси билан ҳам алоқани узишга қарор қилди. Ошхона ёнидаги каталакда ивирсиб юрверсин, бу муртад қулоқни у оила аъзоси ҳисобламайди. Қар нима бўлганда ҳам у масъул ходим, башарти принципиалликни амалпараст деб аташса, майли...

Лапетеус бир куни ижроком коридорида Оскар Пидрусни кўриб қолди. Дастлабки дақиқада кўнглига, менинг қабулимга келган бўлса-я, деган шубҳа келди. Пидрус билан совуққина саломлашаркан: «Унга ёрдам қилиш қўлимдан келмайди», деб ўйлади. Бироқ маълум бўлишича, Пидрус халқ маорифи бўлими мудирини кутиб турган экан. Лапетеуснинг елкасидан тоғ қулагандек бўлди. Одоб юзасидан у билан алланарса тўғрисида гаплашди ва шоша-пиша жўнаб кетаётиб, вақтингиз билан хоҳишингиз бўлса, қачон бўлмасин бир киринг, деб мулозамат қилди.

— Менинг хонам юқори қаватда, — деди у. — Хайр. Мен ҳозир жўнаб кетяпман.

Бир неча кундан кейин Лапетеуснинг ҳузурига чиндан ҳам унинг ҳарбий дўстларидан бири Антс Паювийдик келди. У бўсағада тўхтаб:

— Киришга ижозат этасизми? — деб сўради.

Лапетеус қарор лойиҳасини кўриб, столга ёзилган қоғозлар устига мук тушиб ўтирарди. Бегона овозни эшитган заҳоти хуноб бўлиб, секретарь қаерда ўзи, биров келганидан хабардор қилмайдими, деб ўйлади.

Кейин бошини кўтариб Паювийдикни кўрди.

— Киринг, кираверинг, — деди у расмий оҳангда. Лекин шу пайт улар илгари сенсирашиб гапиришганини эслаб қолди ва шоша-пиша: — Нега бошни қотирасан, дадил киравер, — деди.

Паювийдик довдираб қолгандек кўринарди.

Шунданми ёки бошқа нарсаданми, кўнгли кўтарилди. У баҳайбат стол орқасидан чиқди-да, Паювийдикнинг қўлини маҳкам қисиб, уни ёзув столи ёнида бир-бирига қараб турган иккита чарм креслонинг бирига ўтқазди. Шу аснода янги жиҳозланган кабинетининг кенглигидан, Паювийдикнинг довдираб қолганидан мамнун бўлди.

— Мана буни команда пункти деса арзийди! — деди Паювийдик у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб.

Лапетеус бир пачка «Казбек»ни очди-да, унга тутди.

Паювийдик бошини сарак-сарак қилди-да:

— Бундай кабинет учун курашса арзийди, — деди.

Лапетеус ўзини бу пичингни пайқаманга солди. У суянчиғига сайқал берилган кенг стулга чўкаётиб:

— Ўз ротамдаги одамни кўрганимдан хурсандман,— деди.

— Тезда қандиллар, пастда гиламлар, олдинда футбол майдонидек стол, орқада ойнаванд шкаф,— деди Паювийдик.— Бундай кабинетда фармонбардорлик қиладиган одамнинг қўлида ҳукмронлик ва куч бўлиши даркор.

— Сен бу ерга хушомадгўйлик қилгани келмаган бўлсанг керак,— деди Лапетеус энсаси қотиб.— Қандай юмуш билан келдинг?

Паювийдик унга синчиклаб разм солди-да, ўз навбатида ундан сўради:

— Қурилиш ишлари сенга қарайдими?

Лапетеуснинг кўнглида, тагига сув кетганмикин,— бир вақт Паювийдик шу сўзни айтган эди,— энди бошига мусибат тушганда мендан кўмак ва ҳимоя сўраб келдимикин, деган шубҳа пайдо бўлди. Дастлаб Роогас, кейин Пидрус, энди бу, ахир у уларнинг ҳаммасини қандай ҳимоя қилади, уларга қандай ёрдам беради? Унинг ўзини ким ҳимоясига олади? Уддабурон одам нима қилишини ўзи билади, бошига ёққан қорни ўзи куради. Шуларни кўнглидан ўтказиб, расмий оҳангда:

— Мен, дарҳақиқат, қурилиш масалалари билан шуғулланаман,— деди.

— Бизнинг қурилишга бир борсанг.

— Нима бўлди у ерда? Қийин-қистовга олишдими?

Паювийдик яна Лапетеусга диққат билан тикилди. Гўё у Лапетеусни ўрганар, унга баҳо бериб, мулоҳаза юритар эди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди у ниҳоят бамайлихотир.— Бу ерга мен ўз манфаатимни кўзлаб келганим йўқ. Агар сен қурилиш ишлари билан шуғуллансанг, қурилишдаги тартибсизликларни пайқаган бўлар эдинг. Мана шу нарса одамни қонига ташна қилади. Биринчидан, биз планни бажармаймиз. Ҳамма бунга кўникиб қолган, қани айт-чи, бундай аҳволга чидаб бўладими?

Паювийдикнинг гапини эшитгач, Лапетеуснинг кўнгли жойига тушди. Қачондир Паювийдик худди шундай деганини ғира-шира эслади. Ресторандами-ей, қаердаям эди. Лапетеус соат тўртда раис мажлис ўтказиши кераклигини ўйлади. Саноат бўлими муфассал

ҳисобот бериши керак, у бўлса ҳали уни кўриб чиққанни ҳам йўқ.

— Шундай дегин,— деб луқма ташлади Лапетеус. Паювийдик сўзида давом этди:

— Агар ишни бизнинг қурилишдагидек ташкил қилса, ҳар қандай корхона эгаси синган бўларди. Ло-йиҳалар ўн марталаб қайта тузилади. Ғишт терувчилар девор уради, сувоқчилар сувайди, бўёқчилар бўяйди, кейин бошқа одамлар келади-да, деворлардан эшик учун жой очади, уйни илма-тешиқ қилиб юборади. Яна ҳамма иш бошидан бошланади. Материал нобуд бўлади. Бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ, ҳеч ким жавоб ҳам бермайди. Қонимга ташна бўлиб кетаман. Прораб билан, инженерлар билан суҳбатлашасан, мажлисларда гапирасан, бари бир фойдаси бўлмайди. Улар чигал гаплар билан оғзингга урадилар, кўрсаткичлар, нормалар, ошириб бажарилган ва бажарилмаган планларни, ихтисослаштириш ва мослашни рўкач қиладилар. Тартиб деган нарсани эса, кундуз кун чироқ ёқиб тошиб бўлмайди.

— Ҳозир,— деб Лапетеус унинг сўзини бўлди.— Мен саноат бўлимига телефон қилай.

Паювийдик индамади.

Лапетеус стол четининг тагига ўрнатилган тугмани босди.

— Гапиравер,— деди у Паювийдикка.— Қулоғим сенда. Гапим қулоғингга кирмайди, деб қўрқма.

— Тартибсизлик, нарсаларнинг қаровсизлиги, ўз ҳолига ташлаб қўйилгани олғир ва юлғичларга жуда қўл келяпти. Уғирлик жуда авжига чиқиб кетди. Бир машина ғишт ёки цементни қурилишга олиб келсалар, бошқасини шаҳар четига чиқиб хусусий уй қураётганларга пуллайдилар. Қўлларига нимаки илинса, рух қувурми, электр симларими, бўёқми, унитарми, ойнами, ғиштми, цементми, оҳакми, пуллашади. Наҳотки биз ҳар хил учарлар ва олибсотарлар ўзларига сарой қуришлари учун жанг қилган бўлсак?!

Эшикда упа-элик қўйган малла қиз кўринди.

— Мени Коорик билан уланг,— деди Лапетеус унга. Паювийдик уларга қараб турди.

— Хусусий уйлар қуришга давлат ёрдамлашади,— деди Лапетеус Паювийдикка.

— Мен зарурат юзасидан уй қураётган ҳалол одам-

ларни эмас, ўғриларни гапиряпман, — деб эътироз билдирди Паювийдик.

Телефон жиринглаб қолди. Лапетеус шартта телефон трубкасини олди.

— Коорикми? Мен столим устида сводкаларни кўрмадим-ку... Дарҳол юборинг... Ишонаманки, бундан кейин бу тўғрида яна эслатишга ҳожат қолмайди.

Паювийдикнинг ҳафсаласи пир бўлди, гапиргиси келмай қолди.

— Сен энг жиддий нарсалар тўғрисида гапиряпсан, — деди Лапетеус. — Далилларинг борми?

— Қандай далил?

— Давлат мулкани ўғирлаётганлар тўғрисида.

— Одамларингни юбор қурилишга, ўзинг ҳам бор. Аҳволни ўрганишсин. Ишчилар билан суҳбатлашинг. Келадиган одамлар бир неча дақиқа қурилиш ҳавозаларида югуриб юришади-да, соатлаб идорада ўтиришади. Идорада қинғир ишларни ҳам тўғри қилиб кўрса-тишади.

Лапетеус соатига қаради.

— Вақтинг зиқми? — деб сўради Паювийдик.

— Ўн беш минут вақтим бор. Кўнглингга олма, мажлису кенгашларнинг кети узилмайди.

— Тушунаман. Агар мажлис раҳбарликнинг асосий воситаси бўлса, унга пухта тайёрланиш керак, — деди истеҳзо билан Паювийдик тарвузи қўлтиғидан тушиб. — Қўшимча қиладиган гапим йўқ. Қурилиш майдонларида ҳеч қандай тартиб йўқ. Материалларга ҳеч ким жавобгар эмас. Ҳар хил инженерлар, техниклар, планловчи ва нормаловчиларнинг сон-саноғи йўқ, лекин иш ётиб қолган.

Лапетеус тутақиб кетди:

— Гапларинг худди...

— Синфий душманнинг гапларига ўхшайди, — деб унинг оғзидан илиб кетди Паювийдик. — Сен ҳам бизнинг бошлққа ўхшайсан. Унга бирор нарса десанг, худди граммафондек варанглаб кетади: синфий душман, эски тузумни қўмсапсан-а, қолоқ одам ва ҳоказолар. Бироқ виждони пок ишчи тартибсизликни, бошбошдоқликни, бепарволикни, ўғирликни ва ношудликни кўриб юраги эзилса ҳам, ичига ютиб, ялло қилиб юраверади-ми?!

— Ҳамма нарсанинг истиқболини кўриш керак, —

деди Лапетеус ҳорғин овоз билан.— Албатта, гапингда жон бор. Афтидан, қурилиш масалаларини чуқурроқ ўрганиш керак. Ўрганиб, текшириб чиқамиз ва керак бўлса масалани ижроком мажлисига ёки обком бюросига қўямиз.

— «Чуқур ўрганамиз», «жиддий тушунамиз», «бюрога қўямиз», деган гапларга менинг унчалик тишим ўтмайди. Борди-ю, бу гапларда маъни бўлса, ана, ўрган, шуғуллан. Лекин аввал қурилишга кел. У ёқ-бу ёқни кўр. Амалинг бор, ким билсин, бирор иш қўлингдан келиб қолар балки. Хўп, хайр.

Лапетеус стол орқасидан чиқди.

— Сен яккаш амал тўғрисида гапирасан. Амалим бўлгани билан қўлим ҳамма ёққа етмайди.

У Паювийдикни эшиккача кузатиб қўйди-да, яна қўлини маҳкам сиқди.

— Хайр. Бориб қурилишингизни кўраман. Бундан қанча фойда чиқиш-чиқмаслиги бошқа гап. Бироқ бирор тадбир қўллаймиз... Омон бўл, камтарин газетхон.

Паювийдик орқасидан эшик ёпилгач, Лапетеус аста кулиб қўйди. Сўнгги гаплари кўнглида жуда ўринли ҳазилдек кўринди.

Мажлисга у пухта тайёргарлик кўриб борди.

ҲН БЕШИНЧИ ВОБ

1

Реэт Лапетеус кўнглига тугиб қўйган ишни қилди. Бироқ иши ўнгидан келмади, район партия комитетида биринчи секретарь йўқ эди.

Нима қилсин? Кутиб турсинми? Бошқа куни келгани дурустмикан-а? Ёки иккинчи секретарь билан гаплаша қолсинми? Унинг на кетгиси, на иккинчи секретарь билан гаплашгиси келар эди. У вазифаларининг номи ҳар қанча дабдабали бўлмасин, турли-туман ёрдамчи-ю ўринбосарлар ва иккинчи ёки учинчи секретарлардан фойда йўқ, деб ишонарди. Министр ёки мудир, директор ё биринчи секретарнинг айтгани айтган, дегани деган. Катта хўжайин атрофида ўралашиб юрадиганлар ҳеч нарсани ўзларича мустақил ҳал қилолмайдилар, майда-чуйда нарсалар тўғрисидагина

фармойиш бера оладилар. Жиндек муҳим масала чиққудек бўлса, бошлиқлари билан маслаҳатлашмай бирор тadbир кўролмайдилар. Хўжалик корхоналарида, масалан, базалар ва таъминот идораларида аҳвол бошқача, у ерларда қайтага иккинчи даражали одамлар билан алоқа қилган яхши, улар ҳамма нарсдан хабардор, тап тортмай ҳар нарсани эплашади. Қани энди ҳам бошлиқлар, ҳам итoатдагилар билан алоқа боғланса, у ҳолда ҳар нарсдан хабардор қилиб туришади. Ишни тўғрилашади, катта хўжайинлар эса резолюцияга «розиман», «берилсин», деб имзо чекишади.

Резт ҳар қалай иккинчи секретарь билан гаплашмоқчи бўлди. Бироқ хийла вақт кутишга тўғри келди.

У йўғон болишлари бўлган пружинали кўҳна диванга ўтирди. Идоранинг ўзига хос ҳавосидан нафас олди. Бу ердаги шкафларда ва столларнинг тортмаларида қоғозлар уюлиб ётади, дам ўтмай одамлар келиб туради, чекишади, полнинг бўёғини сийқалашади. У ўнгиган қоғозларга, шифт тагидаги тўлқинсимон карнизга, баланд оқ эшикларга кўз югуртирди.

Назарида бутун оворагарчиликлари беҳуда бўлиб кўринди. Адреснинг соғайиб кетиши даргумон. Соғайиб кетганда ҳам энди бари бир у бурунги ишида ишлай олмайди. Уни директорлик вазифасида қолдиришмайди. Нафсиламр, энди комбинатни бошқариш унинг қўлидан келмайди. Борди-ю, суд Адреснинг хизматларини ва соғлиғини эътиборга олган тақдирда ҳам бари бир у бирон жойга бош суқиб киролмайди. Ахир ногирон одам нимагаям умид боғлаши мумкин? Бир он у Адреснинг қилтанглаб юқоридаги хонадан пастга тушиб келаётганини кўз олдига келтирди. Кўз олдида букчайган, соч-соқоли ўсган одам намоён бўлди. Унинг устида яғири чиққан халат, икки қадам босиб тўхтайдиди-да, йўталади ва қон туфллайди. Бу кимсанинг нигоҳи ҳаммага қаҳр ва шубҳа билан боқади, у ҳаммадан домонгир, аламзада, тили аччиқ.

«Йўқ, йўқ, йўқ!»

Кўз олдида намоён бўлган манзара унга шу қадар қабиҳ ва жирканч кўриндики, оз бўлмаса у қичқириб юбораёзди.

Вақт ниҳоятда имиллаб ўтарди.

Турмадан қутулиб қолиши гумон. Авария қилган одамларга қонун раҳм-шафқат қилмайди. Адрес ҳам

бундан мустасно эмас, унга атаб қонун ва янги модда ўйлаб чиқармайдилар. Бас, шундай экан, ҳамманинг эшигини пойлаб, қабулхоналарда мудраб ўтиришнинг, асабийлашишнинг нима ҳожати бор? Кошки шунча жон койитганига яраша бирор ишнинг улдасидан чиқа олса? «Умуман, улдасидан чиқа олармикин? Унинг обрўсини сақлаб қолиш қўлидан келармикин? Ўзининг обрўйини-чи?» Реэт Мурук билан суҳбатлашганда ҳаётининг энг гуллаган пайти орқада қолганини сезган эди, ҳозир ҳам шуни сезди. Энди ҳаёт унга яна нималарни инъом этиши мумкин? Андресга турмага овқат ташиш ёки уни парвариш қилишдан худо асрасин.

Э, бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар, Андрес ўзини ҳам, уни ҳам роса шармандаи шармисор қилди. Уларнинг иши чапшасидан кетди, энди бунинг сира олдини олиб бўлмайди. Ҳамманинг кўзи олдида бадном бўлди, шаънига доғ тушди. Ҳозир у Андресни қутқариш учун ҳар қанча жон куйдирмасин, бари бир бундан фойда йўқ.

Бели зирқираб кетди.

Реэт, «бориб ётишим керак», деган гапни кўнглидан ўтказди. Кейин дабдурустан: «Одамлар нима деса деяверсин, Викторнинг моворига гул олиб бораман», деб ўйлади.

Унинг Викторга баттар юраги ачиди.

Эри олдида ўзини гуноҳкор ҳис қилди. Бутун умри вое кетгандай бўлди. «Андрес сезганмикин? — деб ўзига-ўзи савол берди Реэт. — Албатта сезган. Бўлмаса Пиритда унга шириб қўйибдимми?»

Бели янада қаттиқроқ зирқираб оғриди.

У соатига қаради. Орадан йигирма минут ўтибди. Ешгина секретарь қиз уни кузатиб турган экан шекилли, далда берди:

— Ўртоқ Каартнанинг олдида мебель фабрикасидан келган одамлар бор. Ҳадемай улар чиқиб кетишади.

Реэт бу гапни эшитди-ю, довдираб қолди.

— Ўртоқ Каартна, дейсизми?

— Ҳа, ўртоқ Каартна яна бизда ишлаяпти, — деб бажонудил тушунтирди секретарь қиз эзмалик қилиб. — У бу ерда илгари ҳам урушдан кейин ҳам ишлаган эди. Ўша вақтда инструктор эди. У ҳадемай бўшайди.

Реэт иложи борича мулойимроқ табассум қилиб:

— У киши эркакми ё хотинми?¹— деб сўради.

— Аёл. Бироқ парторгларнинг гапига қараганда, эркаклардек битта гапирар эмиш.

Секретарь машинкасини чиқиллата бошлади.

Гап Хельви Каартна тўғрисида кетаётганига Реэт ортиқ шубҳа қилмади. Бир кўнгли ўрнидан тура жўнаб қолмоқчи бўлди. Лекин ўйлаб туриб, қайтага бу яхши-ку, деган қарорга келди. Андрес билан Каартна ўртасидаги ишлар уруш вақтида бўлиб ўтган. У Каартна олдида ўзини ҳеч нима билмаган қилиб кўрсатиши мумкин. Йўқ, яхшиси, жўнаб қолгани тузук. Ишим зарур, шошилиб турибман, деб важ-корсон кўрсатиши мумкин. Реэт бирор қарорга келганча бўлмай, секретарь кабинетидан учта эркак чиқди-да, унга:

— Марҳамат, кираверинг,— деди.

Реэт апил-тапил сумкачасини очди-да, кўзгуга қаради. Сочини тузатди, тили билан лабини ялади. У одати бўйича бу ишларни қилиб бўлгач, эшикни очди-да, кабинетга кирди.

Йўқ, у янглишмаган эди.

Стол ёнида Хельви Каартна турарди. Уни Реэт бир куни кафедра кўрган эди. Ушанда Хаавик улардан икки столча нарида ўтирган аёлни имлаб кўрсатиб:

— Анави хонимни яхшилаб кўриб олинг. Бир вақтлар у Андресга жонидан ҳам азиз эди...— деган эди.

Реэтнинг хаёлидан: «Ҳалиям нозандек», деган фикр ўтди.

Шу пайт қулоғига:

— Марҳамат, ўтиринг,— деган гап кирди.

Реэт ўтирди. У:

— Мен Реэт Лапетеусман,— деди-ю, ҳамма гапни олдиндан ўйлаб қўйганига қарамай тили калимага келмай қолди. У секретарга ўзини танитгач, бошига тушган оғир мусибат уни бу ерга келишга мажбур қилганини айтмоқчи эди. У Совнархоз бошқармаси бошлиғининг ёрдамчисига илгари шундай гапларни бир марта айтган эди. Кейин гапи қандай таъсир қилганига қараб иш кўрмоқчи эди. Бироқ ҳозир нафаси бўғилди. Тилига калтак келди-ю, бошини қўйи солиб қўнграб юборди.

¹ Эстонларда эркаклар билан хотинлар фамилияси орасида фарқ йўқ.

Ёнига Каартна келганиниям сезмади. Фақат у тинч-ланинг, ўзингизни қўлга олинг, деганини эшитибгина Каартна ёнида турганини билди.

— Эрим... Эрим...— У яна ортиқ ҳеч нарса деёлмади.

Хельви Каартна ҳамон унинг ёнида чурқ этмай турарди.

— Ҳозир... эрингизнинг аҳволи қалай?

Гарчи Реэт беҳуд бўлса ҳамки, секретарнинг овозида ташвиш оҳанги борлигини пайқади.

— Унинг... куни битган.

Бу гапга жавобан Хельви шошилиб:

— Йўқ, йўқ! Врачлар соғайиб кетади, дейишяпти,— деди. Реэт бошини кўтарди.

— Кечиринг,— деди у пичирлаб,— кечиринг.

Рўмолчасини олиб кўзини артди. Яна ёнида турган Каартнага разм солди, унинг ранги ўчиб кетган, безовталаниб қолган эди.

Реэтнинг кетгиси келди, ўрнидан турди, учинчи марта:

— Кечиринг,— деди-да, на Каартнанинг ва на секретарнинг, сабр қилинг, ўзингизни босинг, дейишига қулоқ солмай, илдам юриб чиқиб кетди.

У кўчага чиққандагина ўзига келди.

Омонат кассанинг коридорида ола-була бўлиб қолган башарасига уна чаплар экан, у ўзининг нақадар паст тушганини ўйлади. Викторни ўлдирган, унинг ўзини эса оз бўлмаса у дунёга жўнатай деган Андресдан жаҳли чиқиб кетди. Ҳозирги аҳволига лаънатлар ўқиди. Хельви Каартнага нафрати қўзиди, чунки у унинг олдида латталиқ қилди, ўзини кўнгилдагидек тутолмади.

Реэт район комитети секретарининг олдидан чиққач, адвокат билан маслаҳатлашмоқчи бўлган эди, бироқ ҳозир бу аҳдидан қайтди.

Ниммега борадиган автобуста ўтирар экан, ўз ҳолига жуда ачинди.

2

Реэт Лапетеуснинг орқасидан зинага югуриб чиққан секретарь қайтиб келиб Хельви Каартнага:

— Ерда ҳам йўқ, кўкда ҳам,— деди.

— Унинг авзойи бузуқ эди, Лапетеуснинг уй адресини билинг. Телефон дафтарида йўқ экан.

— Ҳозир у жудаям ташвишли эди. Гапларимга қулоқ ҳам солмади,— деди сергап қиз.

— Уларнинг бошига оғир мусибат тушган. Бу унга қаттиқ таъсир қилган. Эрининг аҳволи ҳали ҳам ёмон,— деб Хельви Каартна унга тушунтирди.— Соат ўн бир яримда академиядан келишади. Дарҳол менга хабар қилинг.

Қиз бўсағада тўхтаб:

— У кўз ёши тўкиб кабинетингиздан отилиб чиққанини кўриб юрагим ёрилай деди. Телефон номерини кўз очиб-юмгунча топаман,— деди.

Бўлиб ўтган ишларни ўйлашга Хельви Каартнанинг вақти йўқ эди. Олдига тинмай одам келиб турарди. Бироқ Лапетеуснинг хотини қолдирган ғалати таассурот сира хаёлидан кетмасди. Нега у қочиб кетди? Миясида хира папшадек айланган бу саволга у кечқурун уйида ҳам жавоб тополмади. Лапетеуснинг хотини билан телефонда гаплашганидан кейин ҳам бу савол жумбоқлигича қолди.

Бу сафар Реэт ўзини жуда эркин тутди.

— Ўртоқ Реэт Лапетеусми?

— Қулоғим сизда.

— Райкомдан, Каартна гапиряпти.

— Кечингиз хайрли бўлсин, ўртоқ секретарь.

— Кундузи гапимиз чала қолувди. Сиз жуда безовта эдингиз. Қандай иш юзасидан келиб эдингиз?

— Яна бир бор кечирим сўрайман. Менинг чиндан ҳам эсим жойида эмас. Телефон қилганингиз учун ғоятда миннатдорман. Ҳузурингизга нима сабабдан борганимни ўзим ҳам билмайман. Шунчаки асабим бузилган.

— Аҳволингизга тушунаман. Ҳозир сизга жуда қийин. Бироқ, ишонинг, эрингизнинг аҳволи нажотсиз эмас. Мен касалхона мудири билан яна гаплашдим. У ҳамма иш жойида бўлиши мумкин, деяпти.

— Гапларингиз менга умид бағишлайди. Қуллуқ.

— Бирор зарурат чиқиб қолса, маслаҳатга муҳтож бўлсангиз, бемалол райкомга келинг.

— Миннатдорман сиздан.

— Яхши қолинг.

— Саломат бўлинг.

Телефонда гаплашиб бўлганидан кейин Хельви Реэт Лапетеус райкомга иккинчи қадам босмаслигига ишонди. Унинг овози совуқ, зўрма-зўраки эди.

Нима учун у эрталаб келган эди?

Адрес юборганмикин-а уни?

Хельви бунга ишонмади. Гарчи у Андресни ҳеч қачон узил-кесил тушунолмаган бўлса ҳам, унинг феълини сал-пал билиб олган эди.

Кейинги йилларда унга бегона одам сифатида қарарди. Гўё ораларида ҳеч қандай яқинлик бўлмагандек эди. У Андресни аҳён-аҳёнда бир ўйлаб қоларди. Одатда Армияда уруш вақтида бирга хизмат қилган одамлар бир-бирлари тўғрисида шундай ўйлашади. Кўнглига бошқа ҳеч нарса келмасди, деса бўлади. Рост-да, армиядан қайтганлари ҳаммоно ҳамма нарсани унутган бундай одамни хотирасида сақлаб юриб нима қилади?

Бироқ Лапетеуснинг бошига кулфат тушгач, уни бот-бот ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Йўқ, бу ҳол унинг сўнги ҳис-туйғуларини алангалатгани йўқ. Унинг кўнглидаги ишқ ўтини Андреснинг ўзи сўндирди. Бироқ Хельви уни кўнглидан бутунлай чиқариб юборолмаслигини фаҳмлади. Уни унутишга, у ҳақда ўйламасликка ҳаракат қиларди-ю, лекин буни эплотмасди.

Лапетеусга Хельви ачинарди. Андресни нима кутишини у яхши биларди. Унинг соғлиғи касалхонадан чиққанидан кейин ҳам ниҳоятда ёмон бўлиб, у бир умрга ўрнидан туролмай ётиб қолгандагина қамоқдан қутулиб қолиши мумкин. Бундан бошқа иложи йўқ. Бироқ бировларнинг оғирини енгил қилолмай, кунинг фақат дори ичишу даволаниш, азобу изтироб билан ўтса, ҳаётингдан нима фойда?

Биринчи секретарь, Лапетеусдек одамларни суддан олдиноқ партиядан ўчириш керак, деди. Бу гап Хельвининг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Уртоқ Лапетеус икки марта яраланган, — деди у, — бундан ташқари, яхши, ҳатто намунали ишларди, — деб қўшимча қилди.

Гарчи Хельви бир вақтлар уни яна тўқимачилик фабрикасига қайтаришганда, бу ерда Андресни учратиб, у билан суҳбатлашгач, ундан тамомила ихлоси қайтган бўлса ҳам, шундай деб Лапетеуснинг ёнини олди.

Хельви район партия комитетидан Юрвен билан тўқнашиб қолгандан кейин кетган эди. Бир куни райком ходимларини тўсатдан мажлисга чақириб қолишди. Хельви жиндек кечикиб келди. Одатда ходимларнинг мажлиси ўтадиган биринчи секретарнинг кабинетига кирганда ҳамма йиғилиб бўлган эди.

— Энди бошласак бўлар,— деди Юрвен биринчи секретарга.

Бу гап Хельвигга ғалати туюлди. Наҳотки мажлис чиндан ҳам унинг айби билан бошланмаган бўлса? Нима гап ўзи?

— Марҳамат,— деди биринчи секретарь розилик бериб, кейин овозини баландлатди-да, расмий оҳангда: — Ўртоқлар, биз сизларни ошғич суратда йиғишга қарор қилдик. Сабабини ҳозир биласиз. Сўз ўртоқ Юрвенга,— деб қўшимча қилди.

Юрвен ўрнидан туриб тикандек ўткир ва синчков нигоҳи билан ўтирганларни бир қур кўздан кечириб чиқди. Кейин салмоқланиб гап бошлади.

— Партия йўлини ҳамма билиши ва тушуниши даркор эди. Даркор эди, дейишимнинг боиси шуки, далилларга қараганда, бизнинг орамизда бу қондани назар-писанд қилмайдиган баъзи кимсалар бор. Бироқ ҳозирча буни аниқроқ таъриф ва тавсиф этишдан ўзимни тутиб тураман.

Юрвен сукутга чўмди.

У ўзи севган ҳолатда: тугилган катта муштларини столга тираб, олдинга ўзини ташлаганча япасқи даҳанини юқори кўтариб турарди.

Юрвеннинг нутқ сўзлаш тарзи, унинг минбарда турганида ёки ёзув столида ўтирганида чайқалиши, маъноли қилиб сукут сақлаши, луқма ташлаши ва дўқ-пўписа қилиши Хельвининг ғашини келтирарди... Бу сафар Хельви унга душманлик назари билан қараб, ҳақиқатга кўчилса, бу одам партия ходимлигига ярамайди, деб ўйлади. У ё бераҳм одам ёки ўлгудай ҳафтафаҳм, пайтавақулоғу, лекин қандай бўлмасин ўзини доно ва иродали қилиб кўрсатишга тиришади.

Юрвен ғашини давом эттирди:

— Пидруснинг кимлигини ҳаммангиз биласиз. У халқ маорифи соҳасида нозик жойга кириб олган ман-

сабпараст. У интеллигенциямизнинг ғоявий ва назарий томондан кам чиниққан ёш вакилларининг субутсизлик ва ғоясизлик ботқоғига ботишига бефарқ, менинг назаримда ичидан суюниб қараб турган. Ҳўқитувчиларни марксизм-ленинизм таълимотини назар-писанд қилмасликка очиқ-ойдин ундаган, халқнинг ашаддий душмани Пидруснинг партиёга ҳеч қандай алоқаси йўқ, шу вайдан ҳам у партиё сафидан ўчирилди. Ҳозирги вақтда, Пидруснинг майда буржуазия маддоҳи ва манфур миллатчилиги фoш қилинган, ҳар қандай кўр ҳам гап тўғридан-тўғри идеология душмани тўғрисида кетаётганини тушуниши керак.

У яна сукут сақлаб, атрофига маъноли боқди.

Юрвен ҳозир ўзи тўғрисида гапиришини Хельви билди.

— Ҳа, партиё бизни Пидрус синфий душманнинг малайи эканини кўришга ўргатган. Ҳўш, бизнинг инструкторларимиздан бири ўзини қандай тутяпти? У халқ душмани билан алоқани узмаяпти. У билан учрашишни уюштиряпти! Бу ишлар қандай мақсадда қилиняпти? Бахтимизга партиёнинг минглаб дўстлари бор. Содик, принципал ва ҳушёр бу ўртоқлар кабар бериб туришади. Партиёга қаратилган душманлик қаракатлари бари бир ошкор бўлишини ҳеч ким унутмасин. Ҳамма қулоғига яхшилаб қуйиб олсинки, партиё ва Совет тузумига қарши унсурларга, уларнинг таъсирига берилган, уларга хайрихоҳ бўлган кимсаларга партиё, совет, хўжалик ҳамда маданият органларида ўрин йўқ.

Гап ўзи устида кетаётганига энди Хельви ортиқ шубҳа қилмади. У, гапни айланторманг, дўқ урманг, деб Юрвенга қичқирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини босди. Йўқ, йўқ, йўқ, у оғир бўлиши керак. Бу нарса ҳозир унга энг муҳим бўлиб кўринди.

Ҳозирга довур гапни тобига келтираётган Юрвен энди лўнда қилиб:

— Мен ўртоқ Каартна тўғрисида гапиряпман,— деди. Хона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Хельви ўзини тутди. Ҳаяжони қайтага камайгандек туюлди. Назарида, биринчи секретарь далда бериб нигоҳ ташлагандек бўлди.

Мадис Юрвен Хельвигга тикилиб:

— Айтадиган гапингиз борми? — деб талаб қилди.

Хельви ўрнидан турди. Лаблари сал-пал пирпиради.
— Бор, Нега менга дўқ урасиз? Сиз доим пўписа қиласиз. Нега сиз одамларни қўрқитасиз?

Хельви ўзини оқлаш учун бундан бошқа ҳеч нарса деёлмаслигини сизди.

Бир дақиқа Юрвен иттифоқо гарангсираб қолди. Кейин ўзини тутиб олди-ю, ўшқирди:

— Сиз Пидрус билан учрашганингиз ростми? Ҳалиги синфий душман, душман малайи-чи?

Хельви шикаста овоз билан:

— Ўртоқ Пидруснинг синфий душман малайи эмаслигини мен бюрода айтганман,— деди.

Ҳамма диққат билан унга разм солиб турди. Биринчи секретарнинг нигоҳи ҳали ҳам хайрихоҳлик билан боқарди.

Юрвен бўғриқиб кетди.

— Бюро бунга бошқача қаради,— деди у қарийб кичқириб.— Жавоб беринг, Пидрус билан учрашдингизми, йўқми? Бу гап ростми, ёлғонми, лўнда жавоб беринг.

— Рост, учрашдим.

— Қандай мақсадда?

Бу саволга Хельви жавоб бермади. Унинг Юрвенга қахру газаби қўзиб кетди. Унинг жавоби Юрвеннинг янада қонини қайнатишини, у бундан хунукроқ савол беришини очик-ойдин тушунди.

Юрвен гапида давом этди:

— Бу гапларни мен секретарь сифатида сиздан сўраяпман. Партия манфаатини кўзлаган ҳолда сиз билан гаплашяпман. Райком ишига жавобгар бўлганимиз важдан биз райкомимизнинг инструктори партия олдида ишончини йўқотган шубҳали шахс билан нима мақсадда алоқани узмаганини билишимиз керак.

Бу сафар ҳам Хельви индамади. У Юрвеннинг на унга, на бошқа бирор одамга бундай қўрс муомала қилишга ҳаққи йўқлигини ўйлади. Бироқ у индамасагина энгиши мумкин эди.

— Сиз партия интизомини тан оласизми?— деб Юрвен ўжарлик билан тиқилинч қилди.— Демократик централизмни эътироф этасизми?

— Жавоб беринг,— деди биринчи секретарь маслаҳат бериб.

Юрвен масхараомуз гап ташлади:

— Бизни сизнинг шахсий сирларингиз қизиқтирмайди, бизни партия ашарати ходими сифатида сизнинг сиёсий мафжурангиз қизиқтиради.

Бу гапларни эшитди-ю, Хельвининг қалбида алланарса узилиб кетгандек бўлди. Шу пайтгача у партия секретарларига ҳурмат-эҳтиром билан қарарди, уларга жуда қойил қоларди. Секретарь унинг кўзи олдида қалби пок, ҳақгўй ва ҳалол одам бўлиб кўринарди. Бир вақтлар у шундай секретарларни учратган, уларни ҳаминша шундай кўришни орзу қилар эди. Буржуа тузумининг охирги босқичида ва Совет ҳокимияти барпо этилганининг дастлабки йилларида коммунистлар чиндан ҳам ана шундай улуғ ва ақлли одамлар бўлган эди. Балки уларда ҳам нуқсон бўлгандир, бироқ буни у сезмаган ёки коммунистларнинг ўз халқига ишонishi, уларнинг жонбозлиги, поклиги ва одамга ишончи ҳамма нарсани унинг кўзидан яширган. Хельви уруш вақтида ҳам сиёсий ходимларга меҳр билан қарар эди. Гарчи у уларнинг нуқсонини кўрса ҳамки, сиёсий бўлим бошлиғи ўзига ўйнаш топиб олган эди, бундай иллатларни у урушнинг касофати деб биларди. Бошда у Мадис Юрвенга ҳам шундай ихлос қўйган эди. У тўғрида узи-кесил бирор хулосага келишга кўнгли бўлмаган, Юрвеннинг қилиқларини оқлашга ҳаражат қилган эди. Бироқ Юрвеннинг тазйиқи билан Пидрус ҳайдалган актив мажлисидан кейин Юрвендан унинг бутунлай кўнгли қолди. Одамларни, яна жанговар ўртоқларни бундай хўрлаш керак эмас. Бироқ Хельви ўшанда ҳам Юрвеннинг ҳақиқатда кимлигини батамом билмаган эди. Мана ҳозир у унинг ўзини тупроққа қориштирмоқчи бўлиб турган бир пайтда Юрвеннинг ҳеч кимга, ҳатто ўзига ҳам ишонмайдиган калтабин ва кекчи одам эканлигини билиб қолди. Партия аъзоси бундай бўлмаслиги керак. Бўлмаслиги керак, бўлмаслиги керак, бўлмаслиги керак!

Ошғич қақирилган бу мажлисда Хельви буни айтишга очиқ-ойдин ҳис қилди. Юрвеннинг у ҳар доим, ҳар қандай вазиятда энг доно кишилар қаторида кўришиб, истаган улуғ одамларга болаларча ишончини барбод этгани Хельвига жуда алам қилди.

У яна бирпас индамай турди. Кейин:

— Мен бу ерда ўтирган ҳар бир одамнинг саволига

жавоб бераману, лекин сизнинг биронта саволингизга жавоб бермайман,— деди.

Шуниси қизиқки, Юрвен уни ишдан бўшатишларини талаб қилмади. «Ҳайдалсин», «бўшатилсин», «четлатилсин», деган сўзларни Юрвен тан олмасди. Бундан кейин ҳам у Хельвининг пайига тушмади. Ҳар ҳолда, Хельвига шундай туюлди ва у амалидан фойдаланиб ўзини олмагани учун Юрвенга нисбатан кўнглида ҳурматга ўхшаш бир нарса уйғонди. Мажлисда у узоқ гапирса-да, Хельвини, иродаси бўш, кўнгличан, пролетариатнинг революцион курашининг моҳиятини тушунмайдиган содда аёл, дейиш билан чекланиб қўя қолди. Унинг бу қилиғи Хельвини таажжубга солди: баъзан у Юрвен тўғрисидаги фикрининг тўғрилигига шубҳаланиб қоларди. Бироқ шунга қарамай энди Хельви у билан бирга ишлаёлмас эди. Хельви кўнглидаги бу гапларини уни тушунадиган ва ҳатто ҳимоя қилган биринчи секретарга очиқ айтди. Биринчи секретарь унга партия мактабига кириб ўқишни маслаҳат берди. Хельви узоқ ўйлаб ўтирмай бунга рози бўлди.

Юрвен йўлланмага имзо чекаётиб (биринчи секретарь касал бўлиб қолган эди) Хельвига:

— Ҳар бир коммунистга назария сув билан ҳаводек зарур. Марксизм-ленинизм таълимотини чуқур ўрганишингиз сизга партиянинг бош йўли моҳиятини яхшироқ тушунишингизга ёрдам беради,— деди.— Одам шахсий феъл-атворини партиянинг бош йўли билан узвий боғлаши керак, бу ҳар бир коммунистнинг барқарор фазилати бўлмоғи даркор. Баъзан бунга эришиш қийин, лекин биз партияга ўзимизга ишонгандан кўра кўпроқ ишонимиз лозим. Одамларни кўнглига ёққан-ёқмаганига қараб эмас, унинг ишига қараб қадрлаш зарур. Принципиаллик, принципиаллик ва яна принципиаллик керак.

Хельви Юрвеннинг гапини эшитиб бўлгач, орқасига ўгирилди-да, эшик томон юрди. У эшикка етай деганда Юрвен:

— Ҳа, одоб масаласида ҳам принципиаллик керак,— деб илова қилди.

Хельви ёзув столи ёнига қайтиб келди.

Юрвен унга ҳадиксираб қаради.

— Нега бундай деясиз?— деб сўради Хельви.

Юрвен ўрнидан турди-да, муштини столга тираб,

гавдасини олдинга ташлади. Кейин қўлини столдан олиб, даҳанини паст туширди-да, аста, ҳатто меҳр билан:

— Бу менинг бурчим, — деди.

Хельви тилининг учида турган сўзни айтишдан ўзини зўр-базўр тийди.

— Йўқ, ўртоқ Юрвен! Бекорларни айтибсиз! Партия одамларни ҳақорат қилишга изн бергани йўқ сизга.

Хельвининг айтган гапи шу бўлди. Юрвен чурқ этмади.

4

Хельви кенгайтирилаётган катта тўқимачилик корхона ишчиларининг мажлисида доклад қилган Лапетеус билан учрашгач, дили сиёҳ бўлди. Партия мактабини тамомлаганидан кейин бу ерга парторг бўлиб келган Хельви Андресни мажлис бошланишидан сал олдин кўрди. Касаба комитети қизил бурчақда мажлис ўтказаётган эди. Хельви ҳам шу ерда эди, бир вақт эшик тўсатдан очилди-ю, бўсағада директор билан баланд бўйли, башанг кийинган одам пайдо бўлди. Хельви Андресни бир қарашдаёқ таниди.

— Бир минутга, ўртоқлар. Сизларга халал бермаймиз. Бу ер бизнинг қизил бурчагимиз. Балки бошқа жойларни ҳам кўрармиз. Ўртоқ раис ўринбосари?

Директор уларни безовта қилгиси келмаганини Хельви тушунди. У ишнинг кўзини биладиган, корхона ишини яхши йўлга қўйган, ажойиб мутахассис ва назокатли одам эди. Камтаргина директор ёнида Лапетеуснинг гўдаиши жуда эриш кўринарди. Андрес ўзини шундай тутардики, одатда ҳурмат қилишларига, ҳамма нарсани кўрсатишларига одатланиб қолган одамлар ўзларини шундай тутишади, муруват юзасидан бошларини қимирлатиб қўйишни, тил учида ишнинг қандай силжиётганини суриштиришни ўз вазифалари деб билишади.

Андрес Хельвини кўрмади. Стол атрофида улар ўнчага эдилар, Андрес эса бўсағада бор-йўғи бир дақиқача турди-да, жўнаб қолди.

Директор билан Лапетеус кетишгач, ҳамма қатори

Хельви ҳам уларни унутди. Улар шошилишарди. Ҳадемай мажлис бошланади. Утган кварталдаги социалистик мусобақанинг натижалари ҳали кўриб чиқилмаган.

Умумий мажлисда Хельви яна Андресни кўрди. У минбарга кўтарилиб докладини бошлади. Андрес нима деяётганига аввал Хельви қулоқ солмади, бироқ кўп ўтмай у ўқиб бераётган текст унга таниш кўринди — бу текстларни докладчиларга пропаганда бўлимлари тайёрлаб беришарди. Лекторлар ва ҳар хил вакиллар нима учундир тезислар деб ном олган бу текстлардан турлича фойдаланишади: баъзилар ундан ёрдамчи материал сифатида фойдаланса, бошқалар худди тўтиқушдек уни бошдан-оёқ сўзма-сўз такрорлаб чиқади. Андрес иккинчи тоифа одамларга мансублигини кўриб, Хельви изза бўлди. Уни яна бир нарса ташвишга солди. Андрес кеккаяр, ўзини мағрур тутарди, бундай ҳолатни Хельви марказдаги идораларда ишлайдиган одамларда кўрган эди. Бундай арбоблар итоатларидаги муассасаларнинг ходимлари билаъ уларни ўзларига тенг билиб гаплашмайдилар, бошқача муомала қилдилар. Улар ҳатто гапираётган нарсалари тўғрисида ҳеч балони билмасалар-да, ақл ўргатишни ҳам қарз, ҳам фарз деб биладилар. Одамлар ҳар доим обрўли кишиларга ҳурмат билан қараб келганини тушуниб, иззат қилишларини кутиб туришади, гап қайтарганларни ёмон кўришади. Жузъий масалаларни четлаб ўтишади, умумий мулоҳазалар билан чекланишади. Уларнинг хато қилмаслигини тан олмаган одамларга умумий гаплар билан зарба беришади. Бутун туриш-турмушларидан: «Мен юқори органнинг вакилиман, шунинг учун мен ҳақман», деган нарса яққол кўриниб туради.

Лапетеус баланд бўйли, минбар эса паст эди. У бирор фикрни таъкидлар экан, олдинга энгашар, қўлини минбарга тирар ва энгагини юқори кўтарар эди. Бундай вақтда у Юрвенга ўхшаб кетарди.

Хельви ундан кўзини олди. Андресни бу вазиятда кўриб, таъби хира бўлди. Минбар олдида кеккайиб турганча, бировлар ёзиб берган қоғозлардаги сўзларни гоҳ бақириб, гоҳ овозини пасайтириб такрорлаётган одам унга бегона эди.

Етти ёт бегона эди.

Буни ҳис қилиш унга жуда оғир эди.

Хельвининг орқасида хотинлар, бозорда олибсатарлар сут ва ёғ сотиб одамларни шилишади, деб пичирлашар, ҳар маошда яримтага пул ундирадиган мастерни қарғашарди.

Хельви кўнглидан, Лапетеус энди тамомласа ҳам бўларди, деган гапни ўтказди.

Шу пайт, одамларни тез орада сира ҳам тушунолмасам керак, деб ўйлади. Дастлаб Андресни қўрқоқ ва манфаатпараст, деб ўйлади, кейин эса у мард, ҳар қалай тўғри сўз одам, деган хулосага келди, энди билса, у тамомила бошқача одам экан.

Хельви ҳамон шукуҳ-салобат билан гапдонлик қилаётган нотикқа қаради. Назарида Андрес уни кўргандек бўлди. Хельви бунга парво қилмади. Жуда қисик-а, одамлар бир-бирлари билан топишишади — кейин яна ажралиб кетишади. Ахир у Андресни севарди-ку. Унинг қалбида меҳр уйғонди. Ҳозир борса-да, Андресга, раҳбар арбобга ўхшаб кеккайма, жиллақурмаса, бировлар ёзиб берган сўзларни ўзиники қилиб кўрсатма, деса. Йўқ, Хельви Андреснинг олдига бормаслигини, у билан гаплашмаслигини биларди. Чунки унинг гапларига Андрес зор эмас. Очиғини айтганда, бунга ҳеч қачон эҳтиёж сезганмас.

Чорак соатдан кейин Андрес сўзини тугатди.

Орқада ўтирган хотинлар ҳамон пичир-пичир қилишарди. Энди улар одамларнинг қишлоқдан шаҳарга кетиб қолаётгани, квартира йўқлиги, бу масала доим бошга бало бўлиб келаётгани тўғрисида гапиришарди.

Танаффус эълон қилишди. Танаффусдан кейин филармония артистлари концерт беради, дейишди.

Коридорга тор эшикдан чиқиларди. Коридорнинг ўзи ҳам кенг эмасди. Шу ваздан залдаги одамлар имиллаб чиқишарди. Хельви концерт берилмаса ҳам бўларди, бари бир одамларнинг ярмиси кетиб қолади, деб ўйлади.

Аллаким уни чақирди.

Хельви директорнинг овозини таниди.

— Сизни ўртоқ Лапетеус йўқлаяпти.

Директорнинг ҳайратга тушгани очиқ кўриниб турса-да, баодоб одам бўлганидан ҳеч нарса сўрамади. Хельви: «Мабодо мен унга бир вақтлар Лапетеуснинг

уйнаши бўлганман, десам, у нима деркин?» — деб ўйлади. Шу тонда ўзидан жирканди.

Лапетеус президиум столи олдида оёғини кериб турар ва ўз сўзларининг ўринлилигига ишонган одам сингари баланд овоз билан, квартал охиридаги шошқалоқлик корхонада ишни ташкил қилишдаги жиддий камчиликларни кўрсатади, цехлару корхонанинг қатъий график бўйича бир маромда ишлашини таъминлаш учун барча зарур чораларни кўриш керак, деб ваъзхонлик қилар эди.

— Салом, — деди у Хельвиг ва бақувват қўлини узатди.

— Салом.

Лапетеус уни одамлардан четроққа олиб борди-да, гап бошлади.

— Кўришмаганимизга ҳам анча бўлди. Вақт елдек учади. Фабрикангиз яхши. Планни бажариш бўйича областдаги энг илғор фабрикаларнинг бири. Ҳали ҳам штурмовшина бор, бироқ... Сени бу ерда ишлаётганингни билардим.

— Фабрикамиз яхши.

— Мен баъзан ишлаб чиқаришда бевосита қатнашадиган, ўз қўли билан бирор нарса ясайдиган одамларга ҳасад қиламан. Чунончи, станокда ишловчи эркак ва аёлларга. Улар меҳнатлари самарасини аниқ кўриб, уни ушлаб боқишлари ҳам мумкин. Урмонда арра кўтариб юрганимда ўзимни ниҳоятда эркин ҳис қилардим.

Андрес батамом ўзгариб кетганини Хельви у доклад қилаётган вақтидагига қараганда ортиқроқ сизди. Илгари у бундай такаббур ва сергап эмасди. Нега у бундай деяпти? Ўзини яқин тутиб айтяптимикин ёки муғамбирлик қиялтимикин?

Улар майда-чуйда нарсалар тўғрисида гаплашдилар. Чамаси, бир-бирларига айтадиган гаплари йўқлигини Лапетеус ҳам тушунди шекилли, гапни умумий танишлари устига бурди.

— Майор Роогас Вильянддан кетиб қолди. Нега кетганига сира ақлим бовар қилмайди. У менинг ёрдимимга кўз тутса бўларди. Яқинда ижрокомга, ҳузуримга Паювийдик келди. Шикоят қилди. Яқин кунлар ичида бориб қандай машмаша юз берганини билиб келаман. Хаавик кўтарилиб кетди — уни марказий

орган редакциясига ўтказишди. Қаламиям ўткир-да ўзи. Қийин бўлгандан Пидрусга қийин бўлди.

— Пидрус ёрдамга муҳтож, — деди Хельви.

— Узига ўзи қилди, — деди Лапетеус.

— Унга ўқитувчилик қилишга ҳам рухсат бермайдилар. Энди нима қилади у? Ҳузурингга чақириб гаплаш у билан. Балки ёрдам қилиш қўлингдан келар?

— Мактабдан бари бир кетиши керак, — деди Лапетеус.

— У ўқитувчи. Математика ўқитувчиси.

— Бундай одамга мактабни боғлаб бергани йўқ, бошқа жойдан ҳам иш топса бўлади.

— Албатта... арра ушлашни эплайди. Бироқ бизда педагоглар жудаям сероб эмас-ку.

— Пидрусни партиядан ҳайдашган, — деди Лапетеус совуқина қилиб. — Уни ҳимоя қилиш ошна-оғайничилик демакдир. Бундай қилинса гап тегиб қолиши мумкин.

Хельви бош чайқади.

— Пидрус коммунист эди, коммунист бўлиб қолади.

— Бунга ишончим комил эмас.

— Бу гапни жиддий айтяпсанми? — Хельви унга қўрқа-писа қаради.

— Ҳа, — деди у бамайлихотир.

Хельви ноилож жим қолди.

Лапетеус атрофга аланглаб қаради.

— Фабрикангизга янги ишлаб чиқариш корпуси керак.

Хельви гап мавзуини ўзгартирмай:

— Бундай хаёлга боришинг мумкин эмас! — деди ҳаяжонланиб, — мумкин эмас! Гапларингга ишонмайман.

— Илгари у тўғрида ҳамма нарсани билмасдим, — деди Лапетеус норози оҳангда. — У ҳар хил буржуа арбобларига хайрихоҳлик билдирган. Пятс¹ замонасининг вакиллари мактабларга ўрнашиб олаётганига панжа орасидан қараган. Марксизм-ленинизм асарларини назар-писанд қилмаган. Пионер ва комсомол ишлари уни қизиқтирмаган. Ниҳоят, нима учун фашистлар унинг отасини отиб ташламаган?

¹ Пятс — буржуа Эстониясининг сўнгги президенти.

Танаффус тугади.

Местком райси эшик олдида туриб ҳаммани концертга таклиф қилмоқда эди.

Хельви билан Лапетеус ёнига директор ва касаба комитетининг райси келди.

УН ОЛТИНЧИ ВОВ

1

Кунлардан бир кун хирург палатага кирганда Лапетеус ундан ҳоли нима кечишини сўради. Хирург унинг саволидан таажжубланди. Шу пайтгача у соғлиги тўғрисида на хирурглардан, на терапевтлардан суриштирган эди. Башарти ундан гап сўрашса бир-икки оғиз сўз билан чекланарди. Лапетеуснинг қайсарлик қилиб чурқ этмай ётиши врачларнинг чаккасига теккан эди. Улар уни гапга солишга, соғлиғига қизиқиш уйғотишга ҳар қанча уринмасинлар, фойдаси бўлмаган эди. Шунинг учун врач ҳозир жуда ҳайрон бўлди-ю, бироқ буни билдирмади. У иложи борича ишончлироқ қилиб:

— Уч-тўрт ҳафтадан кейин уйингизга кетасиз,— деди. Лапетеус унга диққат билан тикилди.

Докторнинг назарида бемор яна аввалги аҳволига қайтиб индамас бўлиб қоладигандек туюлди-ю, у:

— Аҳволингиз жуда оғир эди,— деб гап бошлади.— Нимжонроқ одам бўлганда тоб бермасди. Организмингиз жуда пишиқ экан. Юрагингиз эса ниҳоятда бақувват. Шу юрагингиз сизни омон сақлаб қолди. Таҳликали кунлар орқада қолиб кетди. Энди соғлигингиз тобора тезроқ яхшиланаверади.

Лапетеус қаттиқ қийналиб йўталди. Қон миясига уриб, бўғилиб қолди. Нафасини ростлагач эса:

— Ростини айтинг,— деб талаб қилди.

Врач хотиржамлик билан:

— Ҳеч қандай хавф йўқ. Албатта, бутунлай соғайиб кетишингиз учун вақт керак, тузалиб кетишингизга эса заррача ҳам шубҳа йўқ,— деди.

— Ўпкамга нима қилган?— Лапетеуснинг овозида сезилар-сезилмас ташвиш бор эди.

У ҳамон қийналиб нафас олар, кунига бир неча соат кислород ютарди.

— Кўкрагингиз эзилган. Синган қовурғаларингиз ўпкангиз ва ўпка пардасига зарар етказган. Натижада, эмпиэма, пневмоторакс ва гемоторакс пайдо бўлган. Ённки оддий тил билан айтганда, қон қуйилиши натижасида ичингизда йиринг йиғилиб, ўпка пардаси бўшлиқларида ҳаво тўпланиб қолган. Ўпкангиз ҳозир ҳам унчалик тоза эмас. Қон олиш ёки операция қилиш лозим бўлар, бироқ булар оддий усул. Балки касалхонадан чиққанингиздан кейин бирор ерда махсус санаторийда узоқ вақт даволанарсиз.

Лапетеус истеҳзо билан жилмайди.

— Узоқ вақт махсус санаторийда даволаниш...— деб киноя билан такрорлади.— Мен ёш бола эмасман.

Хирург хотиржам жилмайишга ўзини мажбур қилди.

— Ҳар қалай, даволаш режимини аниқлашни биз врачларга ҳавола қилганингиз тузук.

Лапетеус тўлқинланиб кетди:

— Мен одам ўлдирдим! Ахир сиз... буни била-сизми?

У гапим қандай таъсир қиларкин, деб врачни синовчан, айти вақтда айбситувчи назар билан кузатиб турди.

Врачга жабрланувчининг мияси жойида эмасдек туюлди.

— Сиз ҳеч кимни ўлдирганингиз йўқ,— деди тараддудланиб.— Бахтсиз ҳодиса — қотиллик эмас.

Лапетеус энтикиб нафас оларди.

— Қонун олдида... мен... бир одамнинг... ўлимига... айбдорман,— деди у сўзларини араит талаффуз этиб. Энди у врачга жафокан, бахтсиз бир бемор кўринди.

— Қонун қасддан қилинган қотиллик билан авариянинг фарқига боради,— деди врач оҳиста эътироз билдириб.— Сизга жиноятчи деб эмас, авария гуноҳкори деб қарайди.

Лапетеуснинг кўзи жавдиради. У хириллаб ҳаяжон билан:

— Мен... қотил... эмасман,— деди паст овозда.— Мен... маст эдим. Ҳеч нарсани... билмайман... Нима учун... Машинани олиб... чиқиб кетганимниям. Мен уйимга... Меҳмонга... уруш вақтида орттирган... дўст-

ларимни... чақирган эдим... Ҳалок бўлган... Виктор Хаавик... дўстим эди... Хотиним ҳам... оз бўлмаса ҳалок бўлай... деган... Бу ишлар... қандай содир... бўлдийкин? Бундай бўлишини... хоҳламаган эдим... Мен... ҳеч кимни... ўлдирганим йўқ... Сиз ҳақсиз, бу бахтсиз ҳодиса... Қонун бунинг фарқига... боради... Бориши керак.

У жимиб қолди. Кўзлари сўнгандек бўлди. У тез-тез, қисқа-қисқа нафас оларди.

Бир вақт яна жонланиб, врач томон талпинди.

— Мен... ўлмайманми?

— Улмайсиз. Анча йил яшайсиз,— деди хирург ишонтириб.

Лапетеус кўзини юмди. Шу аснода у мурдага ўхшаб кетди. У узоқ вақт шу алфозда ётарди. Фақат хириллаб, вишиллаб, зўриқиб ўқтин-ўқтин нафас олишигина унинг жони борлигидан далолат берарди.

— Ўртоқ доктор... Мен... жиноятчи эмасман,— деб у яна ҳаяжон билан гап бошлади.— Бу иш... қандай юз берганини... билмайман. Бахтсиз ҳодиса... мудҳиш бахтсиз ҳодиса... Мен энди ёш боламасман... Илгари мен... Кайфим борида... сира ҳам... рулга ўтирмасдим... Бу ишга... мени... нима мажбур қилганини... сира эс-лолмайман... Мен... масъулиятли лавозимларда... ишлаб келганман... Нима қилиш мумкину... нима қилиш... мумкин эмаслигини... яхши биламан... Мен қотил... эмасман... Йўқ, ўртоқ доктор! Мен... жазвамни едим... Шафқатсиз жазоландим...

Бир оз нафасини ростлаб олди-да, давом этди:

— Бутун ҳаётим... иш билан... ўтди. Урушда икки марта яраландим... Менга... осон бўлмаган... Ҳамиша... жон куйдириб... ишлаганман... Мана энди... аҳволимни қаранг... Илгари... қилган ишларим... ҳисобга кирмайдди... Ҳаётим зое кетди... Ўртоқ доктор... Виктор... дўстим эди... Мен... қотил... эмасман... Ҳеч ким... ўзимга сололмайди... Мен ҳеч кимни... сотганим йўқ... Мен фақат... ўзимни... ўйлаганим йўқ... Мен тўғри деб топилган... талаб қилинган... ишларни... бажардим... Энди... мен... ҳеч кимга керак эмасман.

У, мен қотил эмасман, бахтсиз ҳодиса қандай содир бўлганини билмайман, маст эдим, қаттиқ жазомни тортдим, деб узоқ гапирди.

Ниҳоят, уни тинчитишга муваффақ бўлинди.

Орадан икки кун ўтгач, ҳамшира кириб, Совнархоздан бир одам келиб албатта киришим керак, деб тиқилинч қиляпти, деб Лапетеусга хабар қилди. Яқиндагина Лапетеус ёнимга расмий одамлардан бошқа ҳеч кимни киритманг, деб яна шарт қўйган эди. У хирург олдиди ярагида тўпланиб қолган бутун дарди ҳасратини тўкиб солгандан кейин тагин одамови бўлиб қолган эди. Лапетеус яна чурқ этмай ётар, бирор нарса сўрашса иложи борича қисқа жавоб қилар эди. Бундай бўлишига иссиғи кўтарилиши сабабмиди, нафаси қисилишими ёки бошқа бирор нарсами, буни ҳеч ким билмасди. Бугун беморнинг аҳволи бирмунча яхшилиги, иситмаси сал-пал тушгани учун врачлар унинг ёнига Совнархознинг вакилини қўйишга қарор қилишди. Гарчи врачлар Совнархоз вакилининг Лапетеус билан суҳбатлашмоқчи бўлганини маъқул топиб, йўқлаб келган одамнинг расмий иш юзасидан келганини таъ олишса ҳамки, бари бир ҳамшира вакилга коридорда қутиб туришни илтимос қилиб, замин ҳозирлагани палатага кириб кетди. Йўқса, Лапетеус қовун тушириб қасалхона номига доғ тушириши мумкин. Ахир у олиҳиммат, меҳрибон хотинидан ҳам бутун бир соат ичида икки оғиз сўзини аяди-ку. Қилган иши афтини бужмайтириб, инграш бўлди. Унинг ёнида ётган беморнинг гапига қараганда, хотини йиғлабди, ялиниб-ёлворибди, бироқ директор Лапетеус эса кўзини юмганча қимир этмай ётаверибди. Кейин бош врачга, оёқ-қўлимни узатиб, тинчгина ўлишга ҳам қўймайдилар, деб шикоят қилибди.

— Кўргани келган бир одамни киритсам майлими? — деб сўради ҳамшира.

— Ким экан у?

— Совнархоздан, зарур гапи бор эмиш.

— Кира қолсин.

Термометр ҳарорати пасаяётганидан далолат берса ҳамки, Лапетеус ўзини ёмон ҳис қилар, нафаси бўғилишидан қўрқиб ҳадеб кислород сўрар эди. Айниқса кечалари васвасага тушиб, деярли соат сайин навбатчи врачни йўқлатарди. Кундуз кунлари у мудраб ётар, ҳаловатини бузгудек бўлишса, тутақиб кетар эди. Ҳозир ҳам унинг овозида зарда бор эди.

Ҳамшира чиқиб кетди. Хийла вақт ўтгач, палата эшиги очилди-ю, ичкарига оқ халат кийган одам кирди.

У Антс Паювийдик эди.

Лапетеус унга ҳасад билан, маънос қаради. Паювийдик қачондан бери Совнархозда ишлайдиган бўлиб қолди? Қандай лавозимда? Қурилиш бошқармасида ишлаётганмикин? Бўлиши мумкин эмас. Паювийдик оддий ишчи, гишт терувчи, бошқармада инженерлар, техниклар, экономист ва шунга ўхшаш одамлар ишлашади. Нима деган гап бу ўзи?

Паювийдик унинг тўшаги ёнига келди-да, каравот оёғида турган стулни яқин суриб, ўтирди ва Лапетеусга қўлини узатди. Лапетеус узатилган қўлни ушлади-ю, келган одамнинг қўли дағал ва қадоқ эканлигини билди.

— Салом, капитан! Директорлик инжиқлиги қонқонингга шунчалик сингиб кетибдики, касалхонадаям даставвал ахборот беришларини талаб қиласан. Гапнинг пўскалласини айтсам, аҳволинг жуда ночор бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Ҳа, сен бақувват одамсан, ростим.

Паювийдик ҳазил-ҳузул гаплар билан Лапетеус қолдирган кўнгилсиз таассуротни хаспўшламоқчи бўлди. Лунжи ич-ичига ботиб, ёноқлари ирғиб чиққан ориқ башарадан унга шубҳа билан боқувчи кўзлар қараб турарди. Паювийдик собиқ рота командиримнинг эти бориб устихонига ёпишиб қолгандир, ахир у озмунча қон йўқотдимми, уколлару дори-дармон билан жон сақлаб тургандир-да, деб ўйлаган эди. Ҳозир у Лапетеуснинг сарғайиб кетганини ва ёстиқ устида ҳолсизланиб ётганини кўриб ажабланмади. Чунки у кўчма лазаретларда одамларнинг бир неча соат ичида мурдага ўхшаб қолишини билар эди. Ҳафталаб ўлим билан ҳаёт орасида нари бориб-бери келишининг нималигини у бошидан кечирган эди. Паювийдикка таъсир қилган нарса Лапетеуснинг кўриниши эмасди. Уни собиқ командирининг феъл-ҳўйи лол қолдирган эди. Нима учун у одамлардан қочади? Нега у ҳозир унга ўкрайиб қараяпти? Ҳа, шундай, Паювийдикни Лапетеуснинг феъли, унинг нигоҳи ҳаммадан кўп эзди. Паювийдик Лапетеуснинг нигоҳида шубҳа, даъват, қайсарлик ва одамнинг ғазабу нафратини кўзгайдиган алланарсани кўр-

ди. Лапетеус Паювийдикнинг башарасидан кўзини узмай, унга тикилиб турди.

— Сен... нимага келдинг? — Лапетеус унга ҳамон ёв назари билан қараб турарди.

Паювийдик чор-ночор жилмайди.

— Ростини айтсам, ҳозирги пайтда сенинг ёнингга киргандан кўра, немисларнинг мудофаа чизиғини ёриб ўтиш осон эди. Ҳар қадамда кўндаланг бўладиган тўғилардан ўтиш учун гвардияча уддабурошликни ишга солишга тўғри келди. Кўкрагини қалқон қилиб, йўлимни тўсган ҳамширани инсофга келтириш учун қанчадан-қанча важ-корсон кўрсатишга тўғри келди. Шуниси қизиқки, обрўлироқ бирор идорадан эканингни рўкач қилсанг, баъзи ойимчалар ипакдек эшилишади. Совнархоз деган сўзни эшитиб унинг капалаги учиб кетди. Нафсиламр, жудаям оширворганим йўқ, ахир Совнархоз соҳасида ишлайман-ку.

Лапетеус Паювийдикка ярим ёпиқ қовоқлари тагидан диққат билан тикилиб, ҳар бир сўзи орасида узоқ сукут сақлаб:

— Бу... ерга... нима... учун... келдинг?.. — деди.

Паювийдик жиддий тус олиб таъна қилди:

— Борди-ю, сенинг ўрнингда мен ётганимда мени келиб кўрмасмидинг?

Лапетеус қовоғини осилтирди. Фронтчи дўстининг кўзига қарашга уялди, чунки Паювийдик касал бўлиб қолса, у кўргани келмасди. Шунда у одамлар ундан эмас, ўзи улардан тонганини тушунди. Бироқ Лапетеус бунга тан олмади. Бундай хулосага қарши бутун вужуди тугён урди. У ўзини жафокаш, жабрдийда сифатида тасаввур қилар, бу фикрга ўзини ишонтирар эди. У кунни тунга улаб минг машаққат билан барпо этган ишонч қалъасини барбод қилишга Паювийдикнинг нима ҳаққи бор? Агар у ўзини жабрдийда қилиб кўрсатмаса абгор бўлишини кўнгли сезарди. У шароитга мослашиб майда кўнғиз каби беҳуда кун кечирганини, ҳаётида бирон марта эзгу ният ёки хайрли иш қилганини, доим ўз манфаатини кўзлаб, оромини бузадиган ҳар қандай ташвишлардан ўзини четга олганини эътироф этишга юраги бетламасди. Ахир бундай ҳаёт кечиринининг оқибати абгорлик-ку. Йўқ, йўқ, йўқ! У ҳамма вақт дўстларига ёрдам бериб келди, ҳеч қачон ўз манфаатини кўзлагани йўқ. Ҳеч ким, ҳатто Паю-

вийдик ҳам унга бирор нарсада таъна қилолмайди. Ланетеус хаёлида хира пашшадек айланган фикрлардан ўтақаси ёрилаёзди: борди-ю, бу нохуш фикрларни калласидан қуволмаса ҳоли қароб бўлишини севди.

У жон ҳолатда тимирскилаб ёстиги ёнидаги қўнғироқ тугмасини қидирди.

Қўнғироқ товушини эшитиб бўсағада ҳамшира пайдо бўлди.

— Кислород! — деб талаб қилди Ланетеус хириллаб. Ҳамшира унинг бурнига янги чка найчағи тикдида, Паювийдикка кетинг, деб ишора қилди.

Паювийдик ҳамширанинг гапига парво қилмади.

— Беморни толиқтирмаслик керак, — деди ҳамшира.

Гарчи Ланетеус ҳамширани чақириб Паювийдикдан халос бўлишни ўйласа ҳамки, қўли билан у қолсин, дегандек ишора қилди.

Хийла вақтдан кейин:

— Тузукман, — деб шивирлади.

Ҳамшира чиқиб кетди.

Паювийдик ҳамма нарсага тушуниб тургандек беморга хотиржам боқарди.

Тўсатдан Ланетеус ўтирмоқчи бўлиб қолди. У Паювийдикка кўзини лўқ қилиб:

— Мен Хаавикни ўлдирдим, — деди.

У бош чайқади.

— Бахтсиз ҳодиса бу.

Ланетеус гўё Паювийдикдан худди шу сўзларни эшитишни олдиндан билгандек шовша-пиша:

— Ҳа, бахтсиз ҳодиса, — деди. — Мен... итдек... маст... эдим... Сен кетгач... Пидрус билан яна ичдик... У кетганидан кейин ҳам ёлғиз ўзим ичавердим... Минг лаънат... нега ичдим-а... машинада елдек учишга... мени... нима мажбур... қилдийкин... Бахтсизлик, ҳа, бахтсизлик.

У жимиб, Паювийдикка ҳадиксираб қаради.

— Борди-ю, одамнинг сендек абжағи чиқиб ётса, унинг бошида ҳар хил ғаройиб фикрлар айланаб юради, — деди Паювийдик. — Буни бир ўзим бешимдан кечирганман. Мен сендан беш-олтита кўйлакни ортиқ йиртганман, ҳар турли одамларни учратганман, шу вайдан мен сенга айтсам, рулга ўтиришингга фақат ичкилик сабаб бўлган эмас. Сени нимадир жонингдан

тўйдирган. Гапларимга яхшилаб қулоқ сол. Жин урсин, қўлларимни ёнимда тутганча, олдингда хода ютгандек озмунча қаққайиб турганманми?! Нима жонингдан ўтганини ҳаммадан кўра ўзинг яхши биласан.

Лапетеус жилмайишга ҳаракат қилди.

— Сен... ҳеч қачон... одоб сақлашни... билмагансан...

— Сен ҳали отдек бўлиб кетасан, капитан. Нега келдинг, деб сўраяпсанми? Шу гапларни айтгани келдим. Яна бошқа гапим ҳам бор: биз сен тўғрингда ўзинг ўйлаганчалик ёмон фикрда эмасмиз.

Лапетеус ҳамон Паювийдикка тикилиб турарди.

— Ушанда... Олдиларингга... боролмадим,— деди.— Областни тугатишди.

— Ўтган ишга салават. Қўлингдан нима ҳам келарди! Эндиликда анча дуруст қурапмиз, бироқ бари бир одамнинг кўнгли тўлмайди. Ҳар бир одам моддий жиҳатдан жавобгар бўлмагунча иш юришиб кетмайди. Гишт терувчидан министрғача, министрдан гишт терувчигача жавобгар бўлиши керак. Хўп, бу тўғрида бас қилсак ҳам бўлар. Агар қуйидан бўладиган танқидни, обрўйимни ва совет тузумини барбод қилиш, деб ҳисобламасанг, сенга бир гап айтаман. Соқчиларни йўқот! Нима учун ўртоқлардан қочасан? Ишон менга, ўзингга яхши бўлади. Мен Пидрусни кўрдим. Ёнингга қўйишмабди.

Лапетеус Паювийдикнинг сўзини бўлди:

— Сизларни... йиғганимда... ҳаммангиз... тезроқ кетишинг... пайдан бўлдингиз...

— Бир-биримиздан узоқлашиб кетгандик, капитан.

— Ҳеч бирингиз... бажонудил... келганингиз йўқ,— Лапетеус йўталиб олди-да, давом этди:— Сен ҳам... Роогас ҳам... Пидрус ҳам... Бунинг... сабабини биламан... Балки... мен... сизларнинг... олдингизда... айбдордирман... Хельвининг олдида... гуноҳкорман, бу тўғри... Бошқалар олдида гуноҳим йўқ... Йўқ... Йўқ! Мен... ҳеч кимни... сотганим йўқ... Нима учун... менга худди... моховга қарагандек... қарайсизлар?

— Сен ўзингни қўлга олишинг керак,— деди у.

— Мен мансабпараст эмасман.

— Директорлик лавозимидан мен ҳам бош тортмаган бўлур эдим,— деди Паювийдик жиддий оҳангда.

Палатага врач кириб, Паювийдикка беморни ортиқ

уринтирманг, деди. Лапетеус Паювийдикнинг қўлини сиқиб:

— Келганинг учун раҳмат. Элбурутдан... мени... ёмонотлиққа чиқарманглар... жонимдан эса... мени бошқалар тўйдирди,— деди.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

1

Паювийдикка, областлар тугатилгани важида қурилиш масалаларини чуқурроқ ўрганолмадим, деганда Лапетеус ёлгон сўзламаган эди. Паювийдик гишт терувчиларга бригадир бўлиб ишлаётган ерга у чиндан ҳам бормоқчи эди. Ҳатто Паювийдикни суриштириб, унинг разряди, ойлиги, обрўси қанақалиги билан танишиб чиққан эди... Ҳужжатлар орасида муҳр ва имзо билан тасдиқланган характеристика ҳам бор эди. Бунда Антс Паювийдик 1910 йилда туғилган, маълумоти ибтидоий, ижтимоий чиқиши ишчи, партида йўқ, моҳир гишт терувчи ва сувоқчи, бир неча марта мукофотланган, дейилган эди. Инструктор, қурилиш бошқармасининг бошлиғи ва парторг Паювийдикни одамнинг мансабию мавқеига қарамай танқид қилаврадиган энг фаол ва талабчан одам сифатида қадрлашади, деб оғзаки равишда изоҳ берди. Лапетеус ҳеч нарсани унутмаслик учун Паювийдикнинг характеристикасига қалам билан, баъзан жуда ҳаддидан ошиб кетади, лекин кимда нуқсон йўқ, деб ёзиб қўйди. Бироқ бу далиллар унга иш бермади. Кундалик иш билан ўралашиб қолди, ниҳоят, қўли бўшаб, ниятини амалга оширмақчи бўлганида областларни тугатиб юборишди.

Областларнинг тугатилиши Лапетеусга жуда оғир ботди. Гарчи бундан хавфсираса ҳамки,— Сталиннинг ўлиmidан кейин давлат аппарати анчагина қайта тuzилган эди,— ҳамма нарса илгаригисича қолишини умид қилган эди. Туманли ва рутубатли апрель кунларидан бирида раис эрта билан областларнинг тугатилиши тўғрисидаги қарор Москвада тасдиқланганини хабар қилганда Лапетеус қаттиқ хафа бўлди. Аллаким қасддан унга жабр қилгандек туюлди. Ичида: «Бўлмаган гап», деб ўйласа ҳам овозини чиқариб:

— Жуда тўғри қилишибди, — деб маъқуллади.

Раис унга ўқрайиб қаради-ю, индамади.

Лапетеус сўзида давом этди:

— Ростимни айтсам, Эстонияда областлар ташкил этишгани менга бултурроқ галати кўринган эди. Ахир бизнинг республикамиз кичик-ку. Россия Федерацияси областларининг аксарияти аҳолиси ва территорияси жиҳатидан Эстониядан катта. Бироқ бизда областлар ижобий роль ўйнаганидан кўз юмолмайман.

Тили шундай деса ҳам ичини ит тирнарди.

Лапетеус раиснинг кабинетидан ҳаяжонланиб чиқди.

Эрталаб идорага келганда қўли ишга бормади. Бўлим мудури вазифасини бажариб турган жодим кечқурун соат саккиз яримда, раис Лапетеусдан Локсакс райони бўйича маълумот сўраган вақтдан ўн минут олдин кетиб қолгани учун уни ҳўл койиди. Маълумот эса мудирнинг столи устида тайёр турган экан. Сўнг Лапетеус пешиндан кейин раиснинг олдида муҳоама қилиниши лозим бўлган қарор лойиҳасини кўздан кечира бошлади.

Лапетеус область саноат ривожланишининг истиқболлари тўғрисида Хаавик билан биргаликда мақола ёзмоқчи эди. У фактларни берар, Хаавик эса буларга жон киритиб қоғозга туширар эди. Мақола Лапетеуснинг фамилияси билан чиқар, гонорарни эса ўртада «арра» қилишар эди. Хаавик мақолани ҳаш-паш дегунча ёзиб ташлар, тўғрида-тўғри машинкада босаверар эди. У танқид қилишни биларди, лозим бўлса ўзиниям аяб ўтирмай танқид қилаверарди. Хаавик деярли ўйламасди, жумлалар ўз-ўзидан қўйилиб келаверарди, унинг мақолалари равон ўқиларди. Мақолани Хаавик ёзарди-ю, мақтовини Лапетеус эшитарди. У ҳатто мақолалар тўпламини чиқаришни ҳам ўйлаб қўйган эди. Қалин муқовали бўлмаса ҳам, ҳар қалай, брошюра қилиб чиқарса бўлар.

Эрталаб ҳамма нарса одагдагича эди.

Кабинет яхши шамоллатилган, овода эди. Лапетеус ҳар вақтдагидек қаламларнинг учи очилган-очилмаганини, календарь варағи йиртилган-йиртилмаганини текширарди. Ҳамма иши ўзи талаб қилгандек бажо келтирилган эди.

Шу субҳидамда унинг келажак тўғрисидаги режа-

лари ҳам аниқ ва равшан эди. Лапетеус, бир-икки йил ичида областда ишлаб тураману, кейин йўлимни топиб кетаман, деган фикрга кўникиб қолган эди... Бироқ, очигини айтганда, кейин нима бўлишини аниқ кўз олдига келтиролмасди. Аммо унда ўзига ишонч пайдо бўлган эди. Урмон хўжалиги министрлигида, область ижроия комитетида ишни дурустгина эплади. Шунга қўйс қилганда каттароқ вазифаларни адо этиш ҳам унинг қўлидан келади. Эртами-кеч бундай имконият туғилишига ишонарди. Уни юқори доираларда ҳам таниб қолишади ҳали. Мансабпарастлар сабр-тоқат деган нарсани билишмайди, улар тирсақларини ишга солиб, олдинга интилишади, лаганбардорлик қилишади, гап пойлашади, қўлларида келган хизматни аяшмайди, товон ялаб, мунофиқларча яшади, ишчан одам эса ҳамма нарсага ўз меҳнати билан эришади.

Лапетеус ўзини ишчан одам деб ҳисобларди. У саранжом-сарипта, кун тартибига қаттиқ риоя қиладиган одам эди, ён дафтарининг шарофати билан камданкам нарсани эсидан чиқарарди. У узоқ чўзиладиган мажлисларда чидам билан ўтирар, уларда тобора чечанроқ нутқ сўзлар эди. Ишга кўпчиликдан олдин келар, кечқурун эса ҳаммадан кейин кетар эди. Итоатидаги бошқарма ва бўлимларнинг ходимлари унинг талабчанлигидан додга келган эди, бироқ Лапетеус буни билса ҳамки, иш услубини ўзгартирмасди.

Ҳақиқий совет маъмурий ходими эканлигига энди Лапетеус заррача шубҳа қилмай қўйган эди. Ҳақиқий маъмурий ходим кенг маълумотли, энг муҳим нарсаларни тез илғаб оладиган, ҳозирги кунги сиёсатнинг моҳиятини тушунадиган салоҳиятли одам бўлиши керак. Лапетеус ўзида шу фазилатларнинг ҳаммаси мужассам деб биларди. Утган ишларни эслаганда баъзан Паювийдик ва Пидрус билан тортиниб қолганда уларни мот қилганини ўйлаб ўзига-ўзи қойил қоларди. Область ижроия комитети унинг назарида гўё истеъдоди ва қобилиятини ҳар томонлама ўстириш мумкин бўлган жой туюларди.

Бироқ энди ҳамма нарса остин-устин бўлиб кетди.

Андрес Лапетеус энди нима бўлишини ўйлаб столи ёнида қоғоз титиб ўтирарди. Бу қоғозларни унинг фикрини билиш, келишиб олиш ёки ахборот учун унга

келтириб беришган эди. Областнинг раҳбар кадрлари, жумладан, унинг ўзи энди нима қилади?

Таъби хира бўлди.

Редакцияга телефон қилиб, Хаавикка мақола ёзишдан айнаганини айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини ким деб аташини билмай тараддудга тушиб қолди. У телефонда: «Лапетеус гапиряпти, область ижроия комитетидан», деб сўзлашга ўрганиб қолган эди. Бироқ бу сафар бундай дейишга тили бормади. У жўнгина қилиб Хаавикни телефонга чақирди-да, гапни чўзиб ўтирмай, областлар тугатилиши муносабати билан мақола ёзмаслигини айтди.

Уйга келиб, Реэт ҳамма нарсадан хабардор эканлигини билди.

— Юрвеннинг олдига бор,— деди у маслаҳат бериб.

— Нима қиламан унинг олдида?

— Ундан обрўлироқ бошқа танишинг йўқ-ку,— деди Реэт кесатиб.— Гапимга кирмадинг. Шундай уйимиздан ошна-оғайни орттириш учун фойдаланмадинг.

У ҳақ эди. Лапетеуснинг ошна-оғайни орттиришга, таниш одамларнинг илтифотидан фойдаланишга уқуви йўқ эди. У одамлар билан эл бўлиб кетолмас, дўстлашмоқчи бўлганлардан ҳадиксирар, гўё атрофини девор билан ўраб олган эди. Бироқ Реэт фақат шунигина кўзда тутмаган эди. Лапетеус у дастлабки жанжалларини унутмаганини фаҳмлади. Уша жанжални уни ўзи ҳам эслар, Реэт алдагани важдан буни сира унутолмас эди. Шу-шу Лапетеус хотинидан дарғазаб эди. Хуллас; уларнинг тез орада бир-бирларидан кўнгиллари қолган эди. Арзимаган нарсагаям уришиб қолишарди. Ҳозир ҳам улар бир-бирларига таъна тошлари отдилар.

Реэт ўринда яна гап очди, бироқ бу сафар анча илиқ, меҳр билан гапирди.

— Энди нима қилмоқчисан?

Лапетеус дилидагини очиқ айтмади. Мужмал қилиб, ишсиз қўйишмас, деб ғудранди.

— Сенинг қўлингдан катта ишлар келади,— деди Реэт уни ишонтириб.— Сен зўрсан. Биздан кетганингга одамлар хафа. Сен майда иш билан кифояланиб қолмаслигинг керак. Ишончим комил, сени Марказий Комитетда ёки бирон-бир бошқа ерда эслашади. Бироқ бошқаларга умид боғлаш керакмас.

Тумбочка устида будильник чиқилларди, Реэтдан ландиш совунининг ҳиди анқирди. Ҳовлида бўрибосар ит эринчоқлик билан вовулларди. Лапетеус хотинининг сўзини бўлмади.

— Мен биламан, сиз партиялиларни зўрлаб бирор ишга қўймайдилар. Сен баъзан ҳаддан ташқари... интизомли бўлиб кетасан. Албатта, сизга ўхшаш одамлар биринчи ўринга партия ва давлат манфаатини қўйишади, бироқ одам ўз майли билан қобилиятини ҳам эътиборга олиши лозим. Сенга ҳар томонлама мустақил иш бўлса дуруст бўларди. Бизда сен қанчадан-қанча одамларни ишга солиб, министрликни тебратиб турдинг, бироқ орденни министр олди. Имоним комил, ҳозирги бошлиғинг ҳам сенинг хизматларингни ўзиники қилиб олади.

Реэт бу гапларни мулойимгина, кўнглидан чиқариб гапирди.

Лапетеуснинг хаёлига ҳар хил фикрлар келди. Области жуда эрта тугатишди. Ҳа, ниҳоятда эрта тугатиб юборишди. Министрнинг кўкрагига Меҳнат Қизил Байроқ ордени осиб қўйишди, унга эса фахрий ёрлиқ тутқазишди... Баъзан Реэт хўпам ёқимтой бўлиб кетди-да... Албатта, одам ўз обрўсини сақлаши керак. Агар раис эртага областнинг раҳбар кадрларидан қандай ишларда фойдаланиш тўғрисида гап очмаса, Марказий Комитетга боради, Юрвен билан гаплашса ҳам бўлади... Реэт ишнинг кўзини билади... Ўзининг хоҳишига қарши бирор ерга ишга тайинлашларига йўл қўймаслик керак. Демобилизация вақтида аҳвол бошқача эди. У пайтда унинг иш соҳаси аниқ эмасди... Мустақил иш дегани нима? Ҳар томонлама мустақил иш бўлмайди...

Реэт шивирлади:

— Менинг метин эрим.

— Менимча областларнинг тугатилиши бежиз эмас,— деди Лапетеус.— Бутун ҳокимиятни сиёсий бюронинг чиниққан кекса аъзолари қўлига топширишмоқчи. Марказлаштириш яна кучайса керак. Чамаси, шу ваздан областларни тугатишяпти. Ҳозир бутун ҳокимият ягона қўлга ўтиши керак.

Реэт эрига маҳлиё бўлиб қаради ва:

— Менинг метиндек мустаҳкам эрим,— деб такрорлади.

Лапетеус хотинининг елкасини силаб, ярим ҳазил-ярим чин қилиб:

— Мени ким бўлишимни хоҳлайсан? — деб сўради.

— Катта, катта, катта одам бўлишингни.

Резт ҳам ярим ҳазил қилиб жавоб берди. Лапетеус хотини уни ҳозиргидан бутунлай бошқача бўлишини орзу қилаётганини билди.

Эртасига Лапетеус Юрвеннинг ҳузурига борди, индинига Марказий Комитетда бўлди.

Уни промкомбинат директори қилиб тайинлашди.

Лапетеус, менга ноинсофлик қилишди, деб ўйлади.

2

Лапетеус директорлик лавозимида ишлар экан, мақолалар ҳам чиқариб турди. У илгаригидек фактга асосланган материалларни топиб берар, Хаавик эса ёзар эди. Ҳамон мақола Лапетеуснинг номи билан чиқар, гонорарни эса «арра» қилишар эди. Бироқ мақолани унга тобора камроқ буюрадиган бўлишди. Газета ҳадеб бир комбинатнинг иши тўғрисида ёзавермаслигини тушуниб, иқтисодий мавзуда умумлаштирувчи мақолалар уюштира бошлади. Бироқ Хаавик бундай мақолани илгаригидек осонгина, раvon қилиб ёзолмагани учун бу ишдан бўйин товларди. У ўзини оқлаб: «Мен публицистман, экономист эмасман», дерди. Лапетеус ёзишга ўзи уриниб кўрди-ю, бироқ энлолмади. Мақолалари хом, дағал чиқар, уни ёзишга эса жуда кўп вақти кетар эди. Охири у тақдирга тан бериб, бу ишни йиғиштириб қўйди.

Шаҳар совети депутатлигига сайлангач, Лапетеуснинг анча кўнгли кўтарилди. Илғор корхона раҳбари бўлгани учун кўпинча ҳар хил активлар ва конференцияларда президиумда ўтирарди, бу унга айниқса хуш ёқарди.

Лапетеус активда бор эди. Бироқ қалбини алланарса тирнарди. Бундан ортиқ парвоз қилолмаслигига йилдан-йилга тобора кўпроқ ишонарди. «Парвоз» деган сўз Виктордан чиққан эди, бироқ уни Резтдан эшитганда Лапетеус жуда ажабланди. Навбатдаги гижиллашлардан бирида у:

— Сен министрликка ярамасдинг ҳам, — деб таъна қилди. — Сенинг парвозинг паст. — Бу гапдан Лапетеус

ҳанг-манг бўлиб, лом-мим деёлмай қолди, шу билан хотини устун келди.

У директорлик лавозимига аста-секин кўникди. Комбинат планини бажарарди. Лапетеус мажлисларда фабрикаси ва цехларининг янги техникани ўзлаштириш тажрибаси ҳақида, илғорлар тажрибасини ёйиш ва таннархни пасайтириш тўғрисида гапирарди. У кабинетда ўтириб раҳбарлик қиладиган бошлиқларга ўхшамас, цех ва бўлимларга тез-тез бориб турар, илгаригидек талабчан эди. Борди-ю, кун тартибида бирор янги масала, хозрасчётми, маҳсулотнинг сифатини оширишми, ассортиментини кўпайтиришми, эски маҳсулотдан янги, ҳозирги замон маҳсулотига кўчишми пайдо бўлса, Лапетеус ҳамма вақт замон билан одим ташлашга ҳаракат қилар, бирор ишни амалга оширса, дарров Хаавикни чақиртирар, шундан кейин биргалашиб мақола ёзишар, мақоалар: «Ишлаб чиқариш командирларининг тажрибаси», «Хўжалик ходимининг мулоҳазалари» ёки «Илғорлар тажрибасидан ҳамма баҳраманд бўлсин» деган рубрика остида босилиб чиқар эди. Эрини шаҳар советига депутатликка сайлаганларидан Реэт хурсанд бўлди. Бироқ, ҳар қалай, унинг кўнгли тўлгани йўқ. Агар уни Республика Олий Советига депутат қилиб сайлашганда унинг боши кўкка етган бўларди. Лапетеуснинг назарида шундай эди. Реэт мени бошқача кўришни хоҳлайди, деган фикр энди бутунлай тасдиқланди. Хотини энди уни метин одам деб атамас, уйимиздан ошна-оғайни орттириш учун фойдалансанг-чи, деб тиқилинч ҳам қилмас эди. Унинг ўзи тез-тез меҳмон чақирар, уларнинг орасида деярли ҳар сафар доцент Мурук билан профессор Самасель бўларди.

Гарчи Лапетеуснинг улфатларга тоқати бўлмаса ҳамки, ҳамма қатори стол ёнига ўтирарди. Ичиб олгач, тажанг бўлиб кетарди.

Реэтнинг қистови билан улар аввал «Победа», кейин «Волга» машинаси олдилар. «Волга»ни у резерв фондидан олди, Реэт буни эшитиб, яна унга илтифот кўрсата бошлади.

Лапетеус ёлғизлигини тобора кўпроқ ҳис қиларди. Қутилмаганда дардлашадиган битта ҳам сирдош дўсти йўқлигини билиб қолди. Хотинига сир айтмас, Виктор

билан эса оралари бузилиб қолган эди. Танишлари се-
роб бўлса ҳам яқин одами йўқ эди.

Бундай вақтларда у: «Инжиқлик бу», деб ўзини юпатарди. Лапетеус нохуш фикрларни хаёлидан қу-
вишга одатланиб қолган эди. Ҳозир ҳам шундай қил-
ди. Бироқ бу ундан борган сари кўпроқ куч талаб қила
бошлади.

3

Бир мажлисда Лапетеус кутилмаганда Пидрус би-
лан ёнма-ён ўтириб қолди. У кечикиброқ келгани учун
дуч келган бўш стулга чўккан эди. Чамаси, бундан
бошқа бўш стул йўқ эди. Ҳатто концерт залининг бал-
конларигача одамларга лиқ тўлган эди. Унг томонида
Пидрус ўтирганини аввалига Лапетеус билмади. Унинг
бутун диққат-эътибори президиумга қаратилган эди.
Устига яшил мато ёпилган узун стол ортида ҳаммага
таниш одамлар ўтиришарди. Мени президиумга сай-
лашганмикин, йўқми, деган фикр Лапетеусни изтироб-
га солар эди. Кечиккани учун ўзини хўп койиди.
Манави бемаъни ишни қаранг, уни президиумга сай-
лашгану, у бўлса охирги қаторда қаққайиб ўтирибди.
Нима деб ўйлашади энди?

Съездлар, конференциялар, активлар мажлиси очи-
лаётганда Лапетеус мени сайлашадими, йўқми, деб ҳар
сафар ташвишга тушарди. Район конференцияларида
у ҳамма вақт президиумда ўтирарди. Шаҳардаги маж-
лисларда президиумга таклиф этилганлар орасида ўз
фамилиясини кам бўлса-да, ҳар қалай, эшитиб турар-
ди. Республика миқёсидаги йиғинларда ҳам у прези-
диумга сайланган. Энг охирги икки йиғинда ҳам у
президиумда ўтирди. Бугун сайлашган-сайлашмагани-
ни Лапетеус билмас, шунинг учун безовта бўлар эди.
Ахир ёнида ўтирган одамдан, барака топкур, мени пре-
зидиумга сайлашадими, йўқми, шуни айтиб беринг,
деса уят бўлади-ку. Буни энг яқин таниш ва Виктор
сингари дўстдан ҳам сўраб бўлмайди. Виктор ҳозир
ўрнидан туриб ён дафтариини ушлаганча шошилиб ал-
лақаёққа кетди. Хаавик бир жойда ҳеч тинч ўтирмай-
ди, дам-бадам саҳна олдида кўриниб қолади, танаф-
фусда коридорларда изғиб юради, президиум дам
оладиган хоналарга кириб чиқади, буфетда ўрали-
шади.

Қани энди бирор маънили одам келса-да, нима қилиб бу ерда ялпайиб ўтирибсан, президиумга чиқ, деса. Шунда ҳамма нарса очиқ-ойдин бўларди-қоларди. Ҳозир-чи... Шундаям расво иш бўладими?!

Нима қилса экан?

Лапетеус англаб қараб, нотиқнинг гапини диққат билан тинглаб ўтирган Пидруснинг ёнида ўтирганини билди.

У жуда қариб қолибди. Оғзининг бурчакларида ажинлар пайдо бўлибди. Буни Лапетеус бир қарашдаёқ кўрди.

Пидрусни дарров кўрмаганидан у хижолат бўлди. Бироқ у ёқ-бу ёққа қарашга ҳам улгургани йўқ-ку. Пидрус уни кўрганмикин? Албатта, кўрган. Миясига Пидрус партиядан тикланган бўлса керак, деган фикр келди. Ҳозир қаерда ишлаётганикин? Уни каттароқ ишга қўйишмаган, бўлмаса эшитарди.

Лапетеус хийла вақт нотиқнинг гапига қулоқ солди-да, кейин аллақандай қарорга келиб, Пидрусга қўл узатди ва:

— Салом,— деди.

— Салом.

Лапетеус унинг қўлини маҳкам сиқди. Пидрус ҳам Лапетеуснинг қўлини қаттиқ қисди. Улар бир-бирларига қараб кулиб қўйдилар-да, баб-баравар яна нотиққа тикилдилар.

Ҳамма иш табиий чиққанидан Лапетеус хурсанд бўлди. Унғайсизлиги йўқолди. Бироқ президиумга сайлашдими, йўқми, деган фикр уни ҳамон безовта қиларди. Рост, у докладчининг сўзларини диққат билан эшитди, лекин шунингдек, бу гал мени унутишдими, йўқми, деб буни билишга ҳаракат қилди.

Лапетеус танаффус вақтида кўнглини ғаш қилган саволга жавоб топиш ниятида одамлар билан суҳбатлашиб ҳам кўрди. Бироқ мажлис бошланиб қолди-ю, ҳеч нарсани билолмай чор-ночор залга қайтди. Энди бошқа жойга ўтирса ҳам бўларди, докладдан кейин кўпгина одам кетиб қолган, олдинда жой бўшаган эди. Лапетеус президиумга сайлашмаган вақтларида доим биринчи қаторда ўтирарди. Бироқ Пидрусни ташлаб кетишга уялди.

У яна Пидруснинг ёнига келиб ўтирди-да:

— Кечикиб қолдим. Комбинатга текшириш бригадаси келган, тиним йўқ,— деди.

Пидрус нима деркин, деб кутиб турди. Узоқ танаффусдан кейин республика активида биринчи марта қатнашаётгани учун у президиумга сайланган одамларнинг фамилияларини диққат билан тинглаган бўлса керак. Башарти Лапетеуснинг ҳам номи чиққан бўлса, Пидрус эшитгандир.

— Мен ҳам оз бўлмаса кечикиб қолай дедим,— деди Пидрус,— педсовет чўзилиб кетди.

Шунда Лапетеус яна унинг қўйнига қўл солиб кўрди.

— Президиумда ўтирганларнинг ҳаммаси таниш одамлар.

— Партия активи жуда ўзгариб кетибди,— деди Пидрус.— Президиум орқасида ўтирганлар ҳам.

Бу сафар уни президиумга сайлашмаганини Лапетеус фахмлади. Йўқса, Пидрус айтган бўларди.

Одамлар чиқиб гапира бошлашди.

Лапетеус ахир ҳар бир одамни президиумга сайлайвериш ҳам тўғри эмас-да, деб ўзига тасалли берди. Ахир у президиумдан ўрин олиши шарт бўлган каттароқ лавозимда ишламайди-ку. Шундай бўлса ҳам бошқа директорларга қараганда уни кўпроқ президиумга сайлашади. Очиғини айтганда, бунинг кеч аҳамияти йўқ. Энг муҳими шуки, шу пайтга довур у ўз ишгини эплаб келяпти.

Пидрус унга алланарса деган эди, у гарчи эшитмаса ҳам, бош ирғаб маъқуллади. Балки Пидрус бирер мактабда ишласа керак-да, деб ўйлади. Педсовет мактабда бўлади, институтларда олимлар совети ўтказишади. Э бўлмаса қандайдир ўрта мактабга директор қилиб тайинлашганимикин? Шундай бўлса керак, йўқса республика активига оддий ўқитувчиларни чақиришмайди. Уқув юртлари директорларидан ҳам энг манхурларини чақиришади.

Хельви нима иш қилаётганикин? Ҳали ҳам тўқимачилик фабрикасида шарторганмикин?

Юрвенга сўз беришди.

Юрвен ҳам президиумда ўтирмаганини кўриб Лапетеус хайрон бўлди. У ўнинчими, ўн биринчи қаторданми чиқди-да, тез-тез юриб саҳна томон ўтди. Лапетеус унинг Пидрусга қаҳру қазаб билан ҳамла қилганини

эслади. У Пидрус ҳайдаб чиқарилган активни ҳам эсига олди.

Лапетеуснинг кўнгли бузилди.

Юрвен аввал партия пропагандасида шахсга сизиниши давридан бери давом этиб келаётган догматизм борлигини гапирди. Йигирманчи съездни тарихий ва ўта муҳим деб атади, сўнг уларнинг партия ташкилоти съезд қарорларини бажариш учун нималар қилаётганини сўзлади.

Юрвен сўзини тугатгач, Лапетеус Пидрусга:

— Йигирманчи съезд ҳақиқатан ҳам тарихий съезд бўлди, — деди. Пидрус унга жавобан:

— Бу гапни айтаётган кўпгина одамлар ҳақиқатда йигирманчи съезднинг маъносини ва руҳини унчалик тушунмайди, — деди.

Лапетеус бу гапни Пидрус Юрвенгагина эмас, унга ҳам тегизиб айтганини фаҳмласа-да:

— Жуда тўғри, — деб тасдиқлади.

Кейин, Пидрус менинг тўғримда ёмон фикрга бориши мумкин эмас, деган гапни кўнглидан ўтказди. Бирдан Пидрус, менга яхшироқ тушунса жуда саз бўларди, деб ўйлаб қолди.

Мажлисдан кейин у Пидрусни уйига таклиф қилди.

4

— Дарвоқе, шу нарса яхши эсимдаки, Юрвен мени чақиртириб сен билан Хельви тўғрисида қандайдир маълумот сўраган эди.

Бу гапни у уйда айтди. Реэт стол тузаб, ўзи юқори-га чиқиб кетди. У меҳмон бўлиб келган дугонасига қараши керак эди. Унинг уйдан меҳмон узилмасди.

— Юрвен мендан, Пидрус билан Хельвининг муносабати қанақа, деб суриштирган эди. Кулгили гап-а, тўғрими? Мен унга Хельви билан уруш вақтида аноқ-чапоқ эдик, шунинг учун у тўғрида ҳеч нарса демайман, дедим. У тушунини лозим эди, бироқ догма орқасида одамларни кўрмайдиган бу қовоқкалла ҳеч нарсани тушунмади. Бу борада саз ҳақсан. Айтгандек, ҳозир у ўзгариб кетди.

— Ҳаммамиз ҳам ўзгардик, — деб гап қўстирди Пидрус.

Бу гап Лапетеусга маъқул тушди.

— Ижозат эт, ўшанда нима бўлганини охиригача

сўзлаб берай. У мендан сизнинг орангиздаги муносабатни суриштирганда, мен улар бир-бирларини танийдилар, дедим.

— Бундан бошқа нима ҳам дер эдинг?

— Гапинг тўғри. Бироқ энг муҳими энди келади. Қани, бир рюмкадан ичиб олайлик, кейин гапириб бераман.

Лапетеуснинг вақти чоғ бўлиб жонланиб кетди. Пидрус одамови ва серзарда бўлиб қолган бўлса керак, деган гумони бекор чиқди. У ўзини ҳар вақтдагидек тутди. Ҳали-ҳали ўшандай шартаки, киноячи, сал-пал кеккайган. Таранг қилиб ўтирмай ароқни ҳам ичаверади.

— Манови илонбалиқдан еб кўр,— деди Лапетеус унинг олдига балиқ солинган идишни суриб.— Ўзим тутиб дудлаганман. Менда икки юзта қармоқли тўр бор. Бу унчалик кўп эмас, лекин ортиғига ҳафсалам йўқ. Қармоқларга хўрак илишнинг ўзига ярим кун вақт кетади. Бироқ дудлайдиган жой жуда яхши. Ольха ўтинини ёқаман, ажойиб ранг беради у. Еб кўр, юмшоқ, мазали... Қаерда тўхтаган эдим? Ҳа, эсимга тушди. Юрвен менга нигоҳини тикандек қадаб,— сезганмидинг, қирғийникидек ўткир кўзлари болаларникидек тўмтоқ даҳанига мос тушмасди,— турди-турди-да, маъноли қилиб: «Сиз Пидрус ўртоқ Каартнага партияга киришига тавсия берганини биласизми?»— деб сўраб қолди. Айнан шундай деди.

Пидрус дўстона қизиқиш билан қулоқ солаётганини кўрган Лапетеус руҳланиб кетди.

— Унга, Пидрус менга ҳам тавсия берган, дедим.

Лапетеус хахолаб кулди. У, Пидрус ҳам кулар, деб ўйлаган эди, бироқ унинг жиддий тортганини кўриб тилини тишлаб қолди.

— Бу гапларни нима учун менга гапиряпсан?

Пидруснинг саволидан Лапетеус сувга тушган нондек бўшашиб қолди. Гўштга вилка санчди-да, бир тишлам узиб олиб, оғзига тиқди.

— Шундай, ўзим. Эсимга тушиб қолди. У вақтда жуда кўп бемаъни ишлар қилинган эди.

— Ким қилган эди бу бемаъни ишларни? Узимиз. Гап очишга очдингми, энди шуни ҳам айт. Отамни нима учун отишмагани тўғрисидаги шубҳани Юрвен сен билан ўртоқлашганмиди, йўқми?

— Уртоқлашган эди,— деб тасдиқлади Лапетеус қизишиб.— Бироқ бу гапни у эллигинчи йилда эмас, ундан анча олдин айтган эди. Йўқ, адашяпман. Буни, ҳар қалай, эллигинчи йилнинг бошида ёки қирқ тўққизинчи йилнинг охирида айтган эди. Ҳа, тахминан ўшанда айтган. Унинг саволига қисқа қилиб, менинг ота-онамни ҳам ўлдиришмаган, дегандим.

Бу сафар Пидрус хахолаб кулиб юборди.

— Сенга қойилман. Мени у мот қилган эди, калламга бундоқ маънилироқ биронта ҳам гап келмовди.

— Ҳа, мен шундай дедим. Баъзан ақлим равшан ишлайди. Ол, балиқдан еб ўтир. Уч кун олдин дудлаган эдим. Бу хусусда омадим бор. Бултур Реэт олти килосини сиркалаган эди. Илонбалиқдан ўтадиган закуска йўқ оламда. Лосось ҳам дуруст. Лососни ўзим тутмайман. Уни хотиним қирғоқдан олиб келади. Айниқса унинг дудланган яхнасини яхши кўраман. Юмшоқ, оғзинга солсанг эриб кетади. Афсуски, олдинга қўёлмайман, ҳозир уйда йўқ. Бошқа вақтда яна келганинда тотиб кўрасан.

Пидрус талинкасига яна балиқ солди. Лапетеус яна йўраб кетди. Рюмкасини тўлдириб, салатга қўл чўзди.

— Мен сендан кўпдан бери бир нарсани сўрамоқчи бўламан,— деди Пидрус меҳмондўст мезбонга.— Мени ҳайдаб чиқаришган мажлисда сен ҳақиқатан ҳам бошлиғингни қидириб юрганмидинг?

Бундай саволни Лапетеус кутмаган эди. Шунинг учун ҳанг-манг бўлиб қолди. Ҳозир тилга олинган мажлисни у жуда яхши эсларди. Бугун ҳам Юрвен сўзга чиққанда ўша мажлисни эслаган эди. Лапетеус ҳозир ўшанда Пидрус унга ишонмаганини билди. Лапетеус шуни сездики, агар ўшанда Пидруснинг ўрнида у бўлса-ю, унга ҳамла қилинса, Пидрус ташлаб кетмасди.

Яна кайфи бузилди. Меҳмоннинг ёнига қараб:

— Ҳа, министр мендан яқун талаб қилган эди,— деб гудранди.— Ҳозир нима иш қиляпсан?

— Болаларга математикадан дарс берапман. Бошимга тушган кулфат қайтага менга бахт келтирди. Юрвеннинг шарофати билан ниҳоят орзу қилган ҳақиқий ўрнимни топдим.

Лапетеус Пидруснинг сўнги гапида умидсизлик оҳангини сезгандек бўлди. Албатта-да, Пидрусдек одам ҳозирги аҳволига тоқат қилолмайди. Нега уни кўта-

ришмайди? Илгари урилиб-сурилган одамлардан бир қаччасини кўтаринди-ку. Чамаси, Пидрусга ҳам бирор жойни мўлжаллаб қўйган бўлишга керак. Бўлмаса уни активга қўйишармиди.

— Баъзан мен, бир вақтлар биз ўлгудек калтабин ва бепаросат эканмиз, деб ўйлаб қоламан, — деди Лапетеус. — Мен бошқалар тўғрисида эмас, ўзим тўғримда гапиряпман. Ҳатто шикоят узуги тақрибга ҳам журъат этмасдим! Сенга очигини айтсам, уйда тақардим, ишга метаётганда ечиб қўярдим. Ғирт аҳмоқлик-ку бу, тўғримми? Ҳозир, — Лапетеус бармоғини кўтарди, — буни тамомила табиий деб билишади.

— Гап узукдамас.

— Тўғри, ҳақ гап.

— Мен узукни ҳозир ҳам тақмайман. Хоҳлаган одамлар тақаверсин. Узук масаласи ҳеч гапмас. Асосий масала шуки, биз ўз калламиз билан иш кўришга кўнгикишни истамаймиз.

Пидрус кетгач, Лапетеус узоқ вақт у ёқ-бу ёққа бориб келиб турди. Учрашувлари совуқ ўтганини сизди. Ҳар хил ғалвали фикрлари бошидан қувиш учун китоб ўқишга тутинди. Бироқ китоб уни қизиқтирмади.

Менга олайиб қарашга Пидруснинг нима ҳаққи бор? «Бу гапларни нима учун менга гапиряпсан?» — дейди-я. Ахир у сира ҳам ёлгон сўзлагани йўқ-ку. Юрвандан ҳамма зириллайдиган бир вақтда унга, Пидрус менга ҳам партияга киришга тавсия берган, деб айтмадими? Ота-онамни ҳам немислар отмаган, деб айтган-ку. Бу гапларни у, Пидрус мени тўғри тушунсин, деб айтди-ку. «Унга ёрдам бериш қўлимдан келмаслигини тушунса эди. Область ижроия комитетида қўлим ҳеч қаёққа етмасди. Боз устига мактаб ишлари билан шуғулланмасдим-ку. Менга саноат қарарди».

Лапетеус гарчи ўзини оқласа ҳамки, бари бир вақти хуш бўлмади. Юқоридан Реэт билан меҳмонларининг овози эшитилди. Чамаси, эшик қия очилиб қолган эди. Таъби бутунлай тирриқ бўлди.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

1

Лапетеус майор Роогасни кутмоқда эди. У Роогасга телефон қилиб, уни касалхонага чақиришларини илтимос қилганди.

Мана, бешинчи кундирки, Лапетеуснинг иссиғи тушган. Врачлар қўрқинчли дамлар ортида қолди, бу ёғига яхши бўлиб кетади, деб ишонч билдиришарди. Бироқ ўқтин-ўқтин у кислород этишмаслигидан ва йўтал тутишидан қийналар, шундай вақтларда ҳаллослаб ўзини ёстиққа ташлар эди. Ўриннинг бош томони баланд қилиб қўйилганидан, у ярим ётса ҳам, ярим ўтирса ҳам бўларди. Бу унинг учун бирмунча қулай эди.

Мабодо Лапетеус юра олганда хотини билан телефонда гаплашган бўларди. Унинг ғайрат-шижоати жўш урар, кутишга сабри чидамас эди. Бироқ оёқлари гавдасини кўтара олмас, шунинг учун врачлар вақтидан олдин туришга руксат этишмас эди.

Келажакдаги тақдирига Лапетеус бефарқ қарамасди. У кун сайин ўтмиши тўғрисида камроқ, келажакга тўғрисида кўпроқ ўйларди. Уни уч нарса ташвишга соларди. У қамашларидан, партиядан ўчиришларидан, ниҳоят, раҳбар кадрлар рўйхатидан чиқариб ташлашларидан қўрқарди. Лапетеус ҳозир ишдан бўшатилларини сўраб ариза ёзганига пушаймон қилди. Бу иш билан у гўё айбини бўйнига олгандай бўлди. Албатта, у айбдор. Лекин айби шуки, мастлигида машина минаиб, авария қилган.

Эндиликда Лапетеус ҳамма нарсани ишдан иттириб ташлаб хотиржам ва пухта ўйлаб хулоса чиқарарди. Фақат Хаавикнинг ўлимини эсламасди. Бу тўғрида ўйлаганда ҳар сафар гўё аллаким омбур билан қисгандек юрак-бағри эзилиб кетарди. Айни вақтда у ўзини ҳам айбдор, ҳам айбловчи, ҳам қотил, ҳам жабрдордай ҳис қиларди. Баъзан юрагини ўртайдиган ачиниш ҳислари ўрнини шу заҳоти ҳатто бадхоҳликкача етиб борадиган ўзини оқлаш туйғуси эгаллаб оларди. Йўқ, гарчи Виктор тузини ичиб тузлигига тупурса ҳамки, унга ўлимни раво кўрмасди. Гоҳо кўзи олдида Хаавикнинг қўрқувдан ола-кула бўлиб кетган кўзлари, қийшайган оғзи, даҳшатдан бужмайган башараси намоён бўларди. Бундай вақтда у ўзини оқлашга ҳеч қандай баҳона тополмасди...

Кечга яқин майор Роогас келди. У формада эди, елкасига оқ халат ташлаб олганидан, ҳарбий врачга ўхшаб кетарди.

— Келганинг учун... раҳмат,— деди Лапетеус унга қоқ суяк, ҳали ҳам сарғиш қўлини узатиб.

— Бугун анча дуруст кўринасиз.
— Врачлар энди... тузаласиз, дейишяпти,— деб Лапетеус унинг гапига қўшилди.

— Сиз жуда ҳам бақувват одамсиз,— деди Роогас.— Ўнта, йўғ-э, юзта кишидан битта шунақа одам чиқади.

— Биздек... эски жангчилар... «сенсираб» гапирса бўларди,— деди Лапетеус кулиб.

— Бажонудил,— деди Роогас ҳам кулиб.— Бугундан бошлаб «сенсираш»га ўтамиз.

— Энди сендан... узр сўрашим... менга осон бўлади... Илгарилари келганинда... аҳволим шундай... танг эдики... менга ҳамма нарса бари бир эди... Мен ўзимни... ўлган деб ҳисоблаб қўйгандим.

— Узр сўрашга лойиқ бирор иш қилганинг йўқ,— деди Роогас шоша-пиша унинг галини бўлиб.— Сенга жуда яхши тушунаман.

— Раҳмат... қара-я... қанақа ишлар... бўлиб кетди... менинг касримга Хаавик... Шунчаки сизни кўргим келди... Охири нима бўлишини... билмайман.

— Уша куни шошилиб уйга кетганимга жуда хафаман,— деди Роогас.— Ушанда сенга тушунолмадим.

— Бир кун келиб... балки... яна йиғилармиз... Агар қамоқдан... ўлмай келсам... Қани, шуни айт-чи, мени... нима кутади?

Роогас жавоб бермади. Чамаси, ўйлаб олмоқда эди.

— Агар... сизга гап тегадиган... бўлса... жавоб бермай... қўя қолинг.

— Халқ суди ҳал қилади. Мен фақат қонунда кўрсатилган нарсани айтишим мумкин. Бундай айб қилганлар икки йилдан етти йилгача қамалади.

— Ҳеч нарса... қамоқдан... сақлаб қололмас эканда,— деди Лапетеус ташвишланиб.— Илгариги ишим, фаолиятим... ярадор бўлганимам фойда бермайдими?

— Суд ҳаммасини эътиборга олади,— деб Роогас тасалли берди.

— Мен жазомни олдим... Қаттиқ жазоландим...

— Соғлигингни албатта инобатга олишади. Жавобгарликни ўташга қодир эмас, деган гап бор. Башарти қамашга одамнинг соғлиғи йўл қўймаса, уни турмага тикишмайди.

Лапетеус зўрма-зўраки жилмайди.

— Бундан чиқди... майиб бўлиб қолиш... фойдали экан-да.

— Имоним комилки, ҳар қандай бўлганда ҳам суд аҳволингга қарайди.

— Мен... бундай бўлишини... хоҳламаган эдим... У менинг... дўстим эди... Маст эдим... Жанговар дўстларим... келганига... хурсанд бўлиб ичдим... охири... кайфим ошиб... қолди... Саккиз йилдан... бери машина... минаман... Талоним бирон марта... тешилмаган... Энди нима қиламан? Гапир, Лаури... Маслаҳат бер... Олижаноблик қил... Мен-ку бундай... қилолмадим...

Лапетеусга қараб туриб Роогаснинг юраги эзилди. Унинг ташвиши, қайғуси ва қўрқаётганига ачинмасдан бўлмасди. Бироқ Лапетеуснинг сўзларида ўкинч бор эди. Бу ҳолига ачинаётганидан дарак берадими ёки унинг раҳмини келтирмоқчими? «Йўқ, у шунчаки бахтсиз одам», деб ўйлади Роогас.

— Олдин тузал. Энг муҳими шу. Суддан ташвишланишга ҳали эрта. Прокуратура ва суддагилар баъзилар ўйлаганча тошбағир одамлар эмас. Улар адолатли кишилардир, нега энди сенга бекорга жабр қилишади?

Лапетеус Роогаснинг гапларини жон қулоғи билан тинглади. Бироқ назарида у жонига ора киролмайди-гандек туюлди. Қўлидан ачинишдан бошқа ҳеч нарса келмайди. Кўнгли ўксинди. Чиндан ҳам эски ўртоқлари ундан кечиб кетишди. Роогас ҳам ўшаларнинг бири, тагин унга ёрдам бериб уни ҳимоя қилган эди-я.

Лапетеус ҳар сўз орасида узоқ тўхтаб:

— Энди... менга... ҳамма... нарса... равшан, — деди.

— Мен хотининг билан гаплашдим, — деди Роогас. — Сенга ачинапти.

— Мен Рэетга ажралишни таклиф қилдим.

Лапетеус нега бундай деганига Роогас тушунмади.

— Бахтсиз... ҳодиса... содир бўлмасдан... олдиноқ... биз ажралиш... тўғрисида... гаплашган эдик. Бизнинг турмушимиз... одамлар... ўйлагандек... ширин... эмас.

Лапетеуснинг аҳволига майор Роогас янада кўпроқ ачинди. Уларнинг суҳбати узоққа чўзилмади. Роогас ундан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бироқ беморга ёмон таъсир қилишини ўйлаб индамай қўя қолди. Яхшиси, Лапетеус аввал соғайиб кетсин. Қулай фурсат келса, кимни уриб кетганини Лапетеус қаердан билганини ундан сўраб олади. Роогас буни сўраши шарт. Сўрамаса бўлмайди. Шу аснода у ортиқ ўзини айбдор қилмаётганини сезиб қолди.

Чиндан ҳам Лапетеус ажралиш тўғрисида хотини билан авариядан олдин гаплашган эди. Бу можаро Реэтнинг туғилган куни нишонланганда бўлиб ўтган эди. Зиёфат одатдагича ўтди.

Реэт меҳмонларни еб-ичишга қистарди, улар унинг шарафига: «Кўп яша!»¹ деган қўшиқни айтишди.

Лапетеус рюмкасини тўлдириб, бир томчи қолдирмай ичиб юборди. Беш-олти рюмка ичгач, қўлини ёнида ўтирган профессор хотинининг сонига қўйди. Аёл унинг қўлини олиб ташламади.

Реэт Хаавикка ноз-карашма қилмоқда эди.

Профессор Саммасельг Мурукка гап сотмоқда эди:

— Америкаликлар юзларча препаратларни текшириб чиқиб, ўсимлик мойи склерозга энг яхши даво деган хулосага келдилар. Дўстлар, келинлар, ҳайвон гўшти ва мойидан воз кечиб зайтун ва кунгабоқар мойига ўтамиз.

Лапетеус қўлини олди, бироқ шу заҳоти оёғига беғона оёқнинг салгина текканини сезди.

Мурук ваъзхонлик қилди:

— Газеталарнинг ёзишича, юраги хасталар Астрахань ва Рязанга қараганда Эстонияда кўпмиш. Бунга сабаб шу эмишки, Эстонияда мол ёғини, чўчқа мойи, гўштни ва тухумни кўп ейишармиш...

Мурук сўзини бўлмоқчи бўлган профессор Саммасельгга гап бермади.

— Узр, мен ҳали гапимни тугатганим йўқ,— деди зарда билан.— Мой, чўчқа ёғи, чўчқа гўшти, тухум... Мой, чўчқа ёғи, гўшт ва тухумни кўп истеъмол қилиш инфаркт ва тутқалоқ касалларига сабабчи бўлади. Бу хил касаллар Эстонияда Астрахань билан Рязанга қараганда уч марта кўп. Бироқ муҳтарам медиклар ўртача эстонияликнинг асаби қай аҳволдалигини эътиборга олмайдилар. Бир ҳокимият келса, бошқаси даф бўлади, бир йўналиш тугаб, бошқаси бошланади, ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетади, қатъий ва доимий ҳеч нарса йўқ. Буларнинг асабга қанчалик зиён етказиши сизга маълумми, ўртоқ профессор? Асабни бузадилар,

¹ Узоқ умр тиловчи эстон қўшиғи.

жалқ асабига тегадилар. Ҳаммасига ёғ билан чўчқа гўштини айбдор қилиб кўрсатиш жуда жўн иш.

Лапетеус, Мурук ҳамма нарсани қийшиқ ойнада кўрсатяпти, унинг танобини тортиб қўйиш керак, деб ўйлади-ю, бироқ бунга ҳафсаласи келмади.

— Бундай кўнгилсиз нарсалар тўғрисида гапириш керак эмас, — деди Хаавик кулиб. Йиллар ўтиши билан унинг юзи сўлиб қолса ҳам тароватини йўқотмаган эди. — Келинлар, туғилган кунини нишонланаётган гўзал бекамиз сингари ҳамиша қувноқ ва хушчақчақ бўлайлик. Унинг соғлиғи учун, қани, кўтаринлар!

Хаавикдан сал-пал чўчийдиган Мурук мингиллаб:

— Кўнгилсиз нарсалармиш, — деди. — Ҳеч балога ақлим етмай қолди. Борди-ю, Май ва Октябрь байрамларида Ғалаба майдонида портретларни осийшмаганда кимга суяниш мумкину, кимга мумкин эмаслигини ҳеч ким билмасди.

Профессор ҳиринглаб кулди.

— Бу нарса ақлимга келмаган экан. Портретлар, ҳм... Тўғри, ҳақиқатан ҳам ажойиб даракчи. Ўсимлик ёғи хусусида сиз адашяпсиз. Асаб-ку, албатта, керакли нарсаку-я, бироқ... Айтмоқчи, биз бошқа ишлар билан ҳам соғлиғимизга путур етказамиз. Сайр қилиш, овқатланиш, уклагани ётиш маълум бир вақтда амалга оширилиши лозим. Соатга қараб. Павловнинг таълимотида нима дейлади? Павловнинг ўзи-чи? Ҳар бир дақиқанинг фарқига боради. Қанча умр кўрди у!

Лапетеус масхараомуз луқма ташлади:

— Сайр, овқат, уйқу... Сиз энг муҳим нарсани — ишни унутдингиз, ишни.

— Сиз ҳақсиз. Иш, албатта, энг асосий ўринни олоғи керак. Бироқ ишда ҳам аниқликнинг катта аҳамияти бор. Ҳеч қачон ишдан кела солиб одам ўзини овқатга урмаслиги керак. Ҳар хил фикрлардан мианг ғовлаб ётса-ю, сен оғзингга котлет тиқсанг, шуям ишми? Бундай овқатдан фойда йўқ. Организмни чинакамга овқатга тайёрлаш лозим. Овқатдан олдин энг қамида йигирма беш-ўттиз минут дам олиш керак. Фикрлар тинади. Юрак бир меъёрда уришини кутиб туриш даркор. Ана шундан кейин, марҳамат, дастурхонга ўтираверинг.

Профессорнинг хотини ҳамон сонини Лапетеуснинг сонига ишқамоқда эди. Лапетеус зерикиб кетди. Ҳеч

нарсага хуши қолмаганини аллақачон сезган эди. Ҳамма нарсага тахт турган профессорнинг хотини ҳам уни ҳаяжонга солмади. Лапетеус меҳмонлар ўртасида профессор борида соғлиқ тўғрисида бўладиган гап-сўзларга қулоқ солмади. Ичкилик ичиб, ёғлиқ овқат еяверганидан профессор Саммасельгнинг суроби тўғри бўлиб қолди. Ким нима дейишини Лапетеус олдиндан билиб турарди. Илгари у Реэтнинг танишларидан ётсирарди. Улар унга доцент ёки профессор бўлишларига қарамай, калтабин, такасалтанг одамларга ўхшаб кўринарди. Энди эса уларга кўникиб қолганди. Реэт жон-дили билан уюштирган зиёфатларда кайф қилиб оларди-да, хотинини хўрлашнинг пайига тушарди. Мастлигида уни кўргани кўзи йўқ эди. Реэт буни билар, шундай вақтларда бошқа хонада ётар эди.

Энди уларнинг бир-бирларига эҳтиёжи қолмаган эди, буни Лапетеус ҳушёр вақтида ҳам биларди. Улар номигагина эр-хотин эдилар. Диққинафас ҳаётларида баъзан шодиёна кунлар ҳам бўлиб турарди. «Победа»ни сотиб, «Волга» олганларида шундай кун келган эди. Шунда улар хийла узоқ вақт иноқ ва хушчақчақ яшган эдилар. Лапетеус хотинини ажойиб хотинсан, деб атаган, Реэт эса бир неча йилдан бери уни тагин «Темир одам» деган эди. Бироқ кейин ҳамма нарса яна ўша-ўша эски ҳолига қайтган эди.

Баъзан Лапетеус Реэтгагина эмас, ҳаётда ҳамма нарсаларга одатланиб қолганини ўйласа, юраги орқасига тортиб кетарди. У ҳамон ўзига ва қўли остидаги одамларга талабчан эди, уни ишбилармон директор деб ҳисоблашарди, ўзи ҳам бунга ишонар, бироқ баъзан буларнинг ҳаммаси пуч гаплар эканини сезиб қоларди. Ҳозир ҳам шундай дам яқинлашиб келаётган эди. Лапетеус ўзини оқлашга ожизлик қиладиган дамлардан чўчирди. Бундай пайтларда у «ўзини» ўйлаб, ўз роҳати ва ҳузур-ҳаловатини кўзлаши орқасида катта ишлар қилолмаганини англади. Дангасалар кун беришмагани учун у тиришиб ишларди. Агар у чекиниш обрўсига путур етказишидан қўрқмаганда, хароба уйни ташлаб кетган бўларди! Унинг жонини ҳам фидо қилишга тайёр улуг мақсади йўқ эди. Шунинг учун у Мурук ёки Саммасельгдан тузук эмасди. У жўн одам эди ва шундайлигича қолди. Бундай одамлар ҳаётни олдинга суролмайди.

Жин урсин ҳаммасини!

Лапетеус бир неча рамқа ароқ қуйиб ичди. Профессор хотинининг оёғи дессик ва юмшоқ эди.

Лапетеус стол ёнида ўтирганларга, хахолаб Хаавикнинг оғзига торт тикаётган Реэтга, инсонийлик ва одамгарчилик тўғрисида сафсата сотаётган Мурукка, соғлигига зарар етказишдан қўрқиб торт устидаги кремни қириб ташлаётган Саммасельгга, хумор кўзлари билан далда бераётган профессорнинг хотинига ва қолган ҳаммага жирканиб қаради. Уларга қараб туриб, қани, ҳамманг жўна бу ердан, деб қичқиргиси келди.

Унинг қулоғига Хаавикнинг Реэтдан:

— Андресга нима бўлди? — деб сўрагани кирди.

— Темир одам!

Реэтнинг овозида масхара оҳанги бор эди. Улар тил бириктирган одамлардек илжайишди.

Лапетеус ўрнидан турди. У дарҳол бу ердан кетиши керак. Қаёққалигининг унга аҳамияти йўқ, ишқилиб, шу ҳаворанг эшикли уйдан узоқроққа, одамларнинг ёнига кетма бўлгани. Жуда бўлмаса ҳарбий ўртоқларининг олдига боради. У, Андрес Лапетеус, ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишлар қилади.

Даҳлизга ўтиб, у ердан ҳовлига чиқди.

Кўчада изғирин еларди.

Лапетеус пиллапояда узоқ турди, кейин жунжикиб, елкасини учирди-да, уйга қайтиб кирди.

3

Реэт нимага шама қилаётганини Хаавик жуда яхши тушунди. Темир одам дегани сира ҳам темир эмас. Реэтнинг эридан ҳафсаласи пир бўлган эди.

Хаавик гўё Лапетеусга ачингандай:

— Андрес бугун сал бошқачароқми? — деди.

— Сиз яхши дўстсиз...

Реэт Хаавикдан нигоҳини олиб қочди. Унинг кўзлари қайғули эди.

— Биз эски дўстлармиз. Бир шинель тагида ухлаб, бир котелокдан сўк бўтқа еганмиз. Урушнинг таъсири урган ҳаммамизга. У шунчаки ишда уришиб қолган. Андрес жонини аямайди ҳеч. Урушдан кейинги дастлабки йилларда у ҳам ишлаб, ҳам ўқиди, бу жуда кат-

та куч-гайрат талаб қилди. Мен, кечасию кундузи тиним билмай бу ишланингда узоққа бормаيسان, деб уни огоҳлантиргая эдим.

Реэт қайғули кўзларини Хаавикка тикди.

— Турмушимиз тўтрисида ҳеч кимга ҳасрат қилмаган эдим. Лекин сиз Андреснинг оғайниси бўлганингиз учун сиздан яширмайман. Кейинги вақтларда Андреснинг доим қовоғидан қор ётади. Мени ортиқ севмайди. Қилдан қийиқ ахтаради. Менга қийин, жудаям қийин. Эрим бўлса ҳам доим ёлтизмаган. Андрес ҳеч қачон мени тушунмаган бўлса ҳам ажаб эмас.

— Мен унга гапириб қўлман, — деди Хаавик қизишиб. — Ахир у дўстим-ку. Унинг кўнглини нима безовта қилаётганини билишимиз керак. У дуруст одам. Буни менга айтганингиз яхши бўлди. Биз уни ҳаётта ва сизнинг ёнингизга қайтарамиз.

Реэт хомуш жилмайди. У сал-шай титраб турган, бармоқлари узун қўлини Хаавикнинг қўли устига қўйиб:

— Қўйинг, Виктор, бундай қилманг, — деди. — Сизга ишонганимдан айтдим бу гапни, сиримни фош қилманг. Бундан у хабар топганини истамайман. Унинг аслида қандайлигини мен ҳаммадан яшираман. Ганингиз ҳеч қандай ёрдам бермайди. Қайтага ҳаётим баттароқ... азобда ўтади.

Хаавик Реэтнинг қўлидан вужудига алланарса ўтаётганини сизди-ю, ҳаяжони яна ортди.

— Мен... Андресга ҳеч тушунолмаймаган. Нимадан камчилиги бор? Шундай данғиллама уйингиз бор. Ораста ва шинам, жиҳозлари ажойиб. Машинани айтмайсизми?! Машинада Кавказ ва Карпатга саёҳат қилиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Яна унга нима керак? Ҳаётдан яна нимани тама қилади?

Хаавик бир зум сукут сақлаб турди-да, кейин гапини давом эттирди:

— Мени, проуа¹ Реэт, бундай деганимга ажабланманг, Совет ҳокимияти замонавий муносабатларда янгича одатлар бунёд этишга улгургани йўқ, шу пайтгача сизга айтишга журъат этолмаган ганимни бугун айтаман. Мен қадимги, жуда яхши анъаналардан би-

¹ Турмушга чиққан аёлларга айтилади, «қоним» сўзита тўғри келади.

ри — назокатни тиклашни маъқул топаман. Шундай бўлса ҳам мени хушомадгўй деб ўйламанг. Андреснинг ўрнида сиздек хотиним бўлса, бошим кўкка етарди. Ҳақиқатан ҳам уни тушунмайман.

Улфатлар гуруҳ-гуруҳга бўлиниб кетди. Профессорнинг хотини хонама-хона ўтиб, Лапетеусни қидирарди.

— Кечирасиз, — деди Реэт ўрнидан қўзғалиб, — мен мезбонлигимни унутмаслигим керак.

У стол устидан овқатларни олиб кетишни, ароқ рюмкалари ўрнига коньяк рюмкалари келтиришни буюрди. Радиола қўйинди. Реэт биринчи танцага Хаавик билан тушди.

— Мен Андреснинг ўрнида бўлишни истардим, — деб шивирлади Хаавик. — Менга фақат ўзингиз керак-сиз. Машина билан уйни унга қолдирсак ҳам бўлади.

Реэт Хаавикка жиддий қаради.

— Сиз нуқул ҳазиллашяпсиз. Ҳозир йиғлаб юбораман. Бугун менинг туғилган куним, у бўлса ўншайиб юрмоди. Ҳаммага димоғ-фироқ қилади... Ўзингиз кўриб турибсиз-ку.

Хаавик, албатта, буни кўриб турарди. У чиндан ҳам Андресга тушунолмасди. Ахир Андресда ҳаёт инъом қилиши мумкин бўлган ҳамма нарса муҳайё-ку. У ўртамиёна корхонанинг директори, ахир министрлик лавозимлари ҳаммага етмайди-ку. Суриштириб келганда директор ўз корхонасида министрга қараганда катта хўжайин-ку. Хотинининг эса баҳоси йўқ. Реэт бўлмаганда Андресда на уй, на машина бўларди. Чамаси, ўринда ҳам Реэт совуқ ва шалвирраган бўлмаса керак. Бармоқлари қандай таъсирли. Утгиздан ошган бўлса ҳам ўн саккиз яшар қиздек танца тушади. Ўзи чаққон, бадани таранг.

Улар орасида ҳаммадан кўп Андресга бахт кулиб боқди. Ўрмон саноати министрлигида бўлим мудир, область ижроия комитети раисининг ўринбосари, комбинат директори. Бундан ортиқ мартаба бўладими! Лапетеус ҳаётдан нима тама қилишига Хаавик яна ажабланди.

Унга нисбатан Виктор Хаавикнинг унча омади чопмади. Редактор бўлганда-ку, иши беш эди-я. Бироқ икки дунёдаям редактор бўлолмайди-да. У дипломнинг қадрига етмай катта хато қилди. Ҳозир эса ўқишга кеч, энг яхши кунларни ўйин-кулги билан ўтказиб

юборди. Андрес узоқни кўрди, вақтида диплом олволди. Ҳозир политехника институтини тамомлагани Лапетеуснинг энг катта ютуғи, деб ҳисобларди Хаавик.

У Реэт билан иккинчи, учинчи танцага ҳам бирга тушди. Хаавикнинг гоятда вақти чоғ эди. Реэт ҳаяжонга соларди. У Андреснинг кайфи ошиб қолганини кўриб дўстини ётоқхонага олиб бориб ётқизиш келди.

Лапетеус зинадан аранг чиқаётиб унга:

— Биласанми, Виктор, ҳамма нарса жонимга тегди. Сен ҳам,— деди.— Сен ўлгудек риёкорсан. Сен учун социализм хотинларнинг яланғоч думбаси демакдир, бундан бошқа нарса эмас. Йўқол кўзимдан!

Хаавик зинадан тушаётиб, дўстидан жаҳли чиқди. Бундай гапни одам деган ҳатто мастлигида ҳам оғзига олмаслиги керак.

— Темир одам!— деди яна Реэт.

— Дарҳақиқат, сизга қийин,— деди Хаавик.— Андреснинг кўнглини нима безовта қилаётганини билаяпман. У мен ўйлагандан фаросатсизроқ экан. Қалтафаҳм ва пасткаш. Бироқ мен бари бир у билан гаплашиб қўяман. Сизни бахтсиз кўришга чидолмайман.

Хаавик энг сўнгги меҳмонлар билан бирга кетди. Орадан йигирма минутча ўтгач, қайтиб келиб эшикни аста қоқди.

Реэт кўзаларини ола-кула қилиб:

— Эсингизни едингизми?— деди.

— Юринг, бу машъум уйдан кетамиз,— деди Хаавик жиддий қилиб.— Сиз Андрес билан муроса қилолмайсиз, мен сизсиз яшолмайман.

Реэт ғиқ этмади, зинадан кўтарилди-да, ҳаворанг эшик олдида тўхтаб қулоқ солди. Эрининг ўринда ағдарилгани ва уйқусираб алланарса деб ғўлдирагани эшитилди.

Реэт пастга тушди-да, Хаавикни бурчакдаги мўъжаз хонага олиб кирди.

— Сиз барвақт чиқиб кетишингиз керак,— деди у бамайлихотир.— Андрес соат олтида уйғонади.

4

Лапетеус эртаси куни хотинига:

— Ҳарбий ўртоқларимни уйга меҳмонга чақиряпман,— деди.

— Ким улар? — деб сўради Реэт.

— Майорлардан Пидрус билан Роогас, сержант Паювийдик, Хаавикни ўзинг биласан, кейин лейтенант Каартна.

— Ким бўлиб ишлашади ҳозир улар?

— Роогас старший давлат автоинспектори, Пидрус халқ маорифи соҳасида ишлайди.

— Нима учун худди шу одамларни чақиряпсан? — деди Реэт истеҳзо билан.

Лапетеус гарансиб қолди.

— Сен Хельвини ёлғиз чақиришинг ҳам мумкин. Бошқаларни нима қиласан овора қилиб? Ҳеч ерга бориб шикоят қилмайман.

Кейинги вақтда тез-тез бўлиб тургани каби Лапетеуснинг котинидан жаҳли чиқди. Назарида Реэт жўрттага жиғига тегаётгандек бўлди. Шунда кечаги зиёфатни, у Хаавикнинг оғзига торт тиққанини, кесатиб «Темир одам» деганини ва Виктор билан бирга танца тушганини эслади. Миясига қон урганини сезди-ю, лекин ўзини бошиб, хотинига тасалли бериш учун ёлғон сўзлади:

— Билишимча, Хельви ҳозир Пидрус билан топишиб олганмиш.

Бир неча йил олдин буни унга Хаавик шипшиган эди, ҳозир унинг эсига Хаавикнинг сўзи тушди. Реэт янада ошириб истеҳзо қилди:

— Миллининг қонуний эри бор.

Милли профессор Саммасельгнинг хотини эди.

Лапетеус ўзини йўқотиб, ўшқирди:

— Учир овозингни!

Реэт бўш келмади:

— Сонини ушлаганингни ҳамма кўрибди. Профессор сафарга жўнаб кетяпти, бор уникига, кўнглинг тўлгунча ишрат қил. Милли сенинг Каартнангдан ёш. Ўртоқ Каартнамиш! Ҳарбий ўртоқлардан биримиш! Ё худо, қандай фосиқ, қандай разилсан-а, Андрёс!

Лапетеус, Реэтни беш қўлдек биламан, деб ўйларди. Унинг фикрича, ҳозир у муғамбирлик қилаётган эди. Бу сафар у ўзини кунчи хотин қилиб кўрсатмоқда эди. Янги жазман топган бўлса керак. Бундай вақтларда Реэт ҳуда-беҳудага жанжал чиқарар, уни бевафоликда, қўполликда, илтифотсизликда, фосиқликда айблар, бўйнига минг хил айб қўяр эди. Шу йўл билан

Реэт, чамаси, кўнглига таскин берарди. Хуллас, у кўрққан олдин мушт кўтаради қабилда иш кўрарди. Чунки Реэтга виждон азоби ёт бир нарса эди. У танишганлари ва турмуш қурганларининг дастлабки куниданоқ Анд्रेसни лақиллатиб келарди.

Лапетеус иложи борича хотиржамроқ гапиришга ҳаракат қилди.

— Улар якшанба куни келишади.

— Сен чиндан ҳам Каартнанинг ёлғиз ўзини таклиф қилишинг мумкин. Мен сизга бутербродлар тайёрлаб, кофе қайнатиб, дастурхон ёзаману, бирор дугонамникига бориб, уникида ётиб қоламан.

Реэтнинг киприкларида ёш кўринди.

Лапетеус илк бор бирга Ниммедан шаҳарга тушганларини, Реэтнинг ўшанда ўзини қандай тутганини эслади. У пайтда Реэт: «Агар сенга малол келса, тўй қилмай қўя қоламиз. ЗАГС дан ўтамизу, бир шиша вино сотиб олиб ичамиз ва ётиб ухлаймиз», деган эди. Бугун ҳам ҳамма нарса: овозининг жаранги ҳам, ҳолати ҳам, киприкларидаги ёш ҳам худди ўша вақтагидек эди. Шу дамгача бу воқеа Лапетеуснинг хотирида пок ва гўзал бир нарсасдек сақланиб келаётган эди, мана бугун унга ҳам доғ тушди. Лапетеус афсуснадомат билан:

— Нима қилиб юрганингни ўзинг биласанми?— деди.

Реэт тушунмай, эрига савол назари билан қаради.

— Бизларни бир-биримизга боғлаб турган энг гўзал нарсаларни барбод қиляпсан.

— Агар сен, бир-биримизни боғлаб турган нарсани барбод бўлган, деб ўйласанг, кел, ажрашамиз,— деди Реэт совуққина қилиб.— Янги квартира топгуниингча, тепада ётиб туришинг мумкин.

Лапетеус ҳозир хотини иложи борича қаттиқроқ чақмоқчи бўлганини билди. Энди у ўзини хотиржам тутиши керак. Бўлмаса жанжаллари яна ҳам шармандали тугайди. Бироқ бари бир ўзини босолмади:

— Бундан чиқди, министрингни топибсан-да?

Реэт эри нозик жойига текканига чидолмай:

— Сен разил, пасткаш одамсан!— деб қичқирди.— Сенга турмушга чиқиб хато қилдим! Хато қилдим, эшитяпсанми?! Мен сени тоғни урса толқон қиладиган

одам деб ўйлабман. Қандай қилиб қўлга тушиб қолдим-а! Хайриятки, сен ношуд, нотавонни шу ишингда ушлаб туришибди. Область ижроия комитети раиси бўлишни орзу қилган ким эди? Кечалари қулоғимга шивирлаб чиққанларингни эсларсан балки? Худбин, худбин, худбин! Каартнани деб қилганинг каби, мени ҳам йўлингдан олиб ташламоқчимсан? Худога шукурки, сендан болам йўқ!

Лапетеуснинг қўллари-ю, башараси қип-қизариб кетди. Реэт ҳеч аямай игнасини санчмоқда эди. У ўзидан ва ҳаммадан даргазаб бўлиб уйдан чиқиб кетди.

Эртаси кунини Реэт яна ўша гапни қўзғади.

— Бирор фикрга келдингми?

Лапетеус чўрт кесиб:

— Мен дўстларимга телефон қилиб қўйдим. Улар яқшанба кунини соат еттида келишади,— деди.

— Гапни бурма.

— Нима демоқчисан ўзи?

— Ажрашишни хоҳлайсанми, йўқми?

Реэт муғамбирлик қиляптими ёки астойдил гапиряптими, буни билолмади. У эҳтиёткорлик билан:

— Ажраш тўғрисида мен лом-мим деганим йўқку,— деди.

— Одатингни биламан, кўнгилсиз гап бошқалардан чиқишини пойлаб турасан. Майли, мен розиман. Ҳаётимда заҳар-заққумни кўп ютганман, буни ҳам ютишга тайёрман. Сен билан бирга турмайман.

Лапетеуснинг хаёлига ҳар хил фикр келди. Биринчиси: «Реэт муғамбирлик қиляпти». Иккинчиси: «Квартирани қаердан топаман?» Учинчиси: «Баттар бўлмайдимми?» Тўртинчиси: «Уй ҳам Реэтнинг номида». Бешинчиси: «Ажрашгудек бўлсам, номимга доғ тушади», Олтинчиси: «Машина ўзимда қолади». Еттинчиси: «Нега бундай қиляпти?» Саккизинчиси: «Жанжалга йўл қўймаслик керак». Тўққизинчиси: «Виктор — чўчқа». Унинчиси: «У жиддий айтаётгани йўқ, қувлик қиляпти». Шу кабилар.

— Мен ажралмайман,— деди у ниҳоят.

— Нима учун? Маиший бузуқликда айбашларидан қўрқясанми? Кўнглинг хотиржам бўлсин, шикоят қилгани райкомга югурмайман. Бундай ишни ҳамкасбларингнинг хотинлари қилади. Ҳамма айбни ўз бўйнимга оламан.

Лапетеус мушкул аҳволга тушиб қолди.

— Мен сенга кеча айтган эдим, сени қувиб чиқармайман, ҳозирча бемалол юқорида яшаб туришинг мумкин. Ишонаманки, янги квартира топасан. Ахир директорсан-ку. Э, айтмоқчи, комбинатингиз уй қурапти-ку, эдимдан кўтарилибди.

— Бўлмайди, Реэт, бўлмайди!

— Бўлади, Андрес, бўлади!

Уларнинг даҳанаки жанги масалани ойдинлаштирмади.

Реэт ўзига бурчакдаги мўъжаз уйга ўрин солди.

Орадан бир кун ўтди, Лапетеус кечқурун ишдан келиб, хотини ётоқхонадан кўйлаklarини олиб чиқиб кетганини билди. Кенг диван-каравот ҳам йўқ эди. Унинг ўрнига шу пайтгача пастдаги уйда турган оёқлари рангдор баланд кушетка қўйилган эди. Ётоқхонадаги шкэфларга нуқул Лапетеуснинг лаш-лушлари тиқилган эди. Ҳар қайси хонадаги нарсаларни шу ерга келтириб қўйилганди...

УН ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

1

Реэт касалхонага фақат Лапетеус чақирганига икки кун ўтгач келди. Узрини айтиб, врачлар қимирламай ётишни буюришди, деди. Врачлар кўчага чиқишни қатъиян тақиқлашганмиш. Касалхонадан ҳам уни даволаш тартибига қаттиқ амал қилишлик ва бемарид ҳеч қандай ишга қўл урмаслик шарти билан чиқаришганмиш. У бўлса аввалига уларнинг гапини қулоғига олмабди, чунки зарур ишлар чиқиб қолибди. (Унинг ҳаммадан олдин бу ерга югуриб келганини Андрес билади!) Нажот истаб анча-мунча жойларга борибди, охири бели зирқираб оғриб, қадам босса оёғи игна санчгандек азоб берибди. Ҳозир минг машаққат билан юрганмиш, бироқ кўпроқ юрса оёғи яна оғриб, аламга кирармиш.

Лапетеус Реэт ўзини анча босиқ тутаётганини пайқади. Илгаригидек ортиқ ўзини айбламади, қандай тадбир қўллаш тўғрисида гапирмади. Гўё у кутиб турмоқда эди. Гарчи нима учун чақиртирганини эридан суриштирмаса ҳамки, бу нарса уни ниҳоятда қизиқтиргани туриш-турмушидан билиниб турарди.

— Сен... қаттиқ жабрландинг,— деди Лапетеус.—
Буни сира истамаган эдим...

— Белимга жиддий бир нарса бўлганга ўхшайди,—
деди Реэт.— Сал тузалса, Тартуга консультацияга бо-
раман. Ўзинг тузукмисан?

— Бир оз дуруст.

— Соғайиб кетишингга сира шубҳа қилмаган эдим.

— Мен... шу кунгача... бунга ишонмайман.

— Врачлар, хавф ўтди, дейишяпти.

Реэт бу гапларни ишонч билан, бамайлихотир
айтди.

— Уй... қалай?— деб сўради Лапетеус.

— Тинч. Ҳеч ким кирмайди. Рост, ора-сира Мурук
кириб туради. Саммаселыг билан хотини ҳатто телефон
ҳам қилишмади. Брикет тугаб қолди. Пачоқ машина
гаражда турибди.

Лапетеус сурилган эди, кўрпанинг чети ерга туш-
ди. Реэт уни тузатди.

— Буни хоҳлаган эмасдим,— деди у яна.

Бу гал Реэт бидирлаб гап бошлади:

— Ҳарбий ўртоқларимни таклиф қиламан, деган-
нингда кўнглимга ёмон гап келиб, бир бало бўладиган-
дай мени ваҳима босган эди. Шу сабадан сенга эъти-
роз билдирган эдим. Сендан ўзини тортиб юрган
одамларнинг этагига ёпишиб олишининг нима кера-
ги бор эди? Ораларингдан нима ўтганини билмайман,
аммо бирор кўнгилсиз иш бўлиши муқаррар эди. Бўл-
маса эсингни еб қўймасдинг. Илгарилари мастлигингга
сира рулга ўтирмасдинг. Мен охиригача эътироз бил-
дириб, гапимда қаттиқ туришим керак эди. Унда сен
бу ерда ўз ёғингга ўзинг қовурилиб ётмасдинг, мен
ҳам уйда азоб чекмасдим. Виктор ҳам ўлмасди, маши-
на ҳам мажақ бўлмасди. Мана энди нима қилишимга,
қандай яшашимга ҳайронман.

Реэт гапирган сари Лапетеус унга кўпроқ разм со-
либ қарай бошлади. Хотинининг гаплари уни каловла-
тиб қўйди. Реэт нима демоқчи ўзи? Унинг баъзи гап-
лари юрагига бориб тегса ҳамки, бироқ бу айна вақтда
уни ташвишга ва хавотирликка солар эди.

— Мен судга бораман,— деди Лапетеус аста.

Реэт маъюс жилмайди.

— Бирор маслаҳат беролмайман. Миям ғовлаб кет-
ди. Мен сенга фақат яхшилик тилайман, бу йўлда би-

роҳ нарса қилгим келади. Ҳатто сан-манга бориб қолган вақтларимиздаям сенга ёмонликни тиламасдим.

— Мен сенга... ортиқча юк бўламан.

— Менга узоқ тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Кўнглингдаги ҳамма гапни билиб турибман.— Реэт яна бидирлаб гапирди.— Биз узоқ вақт бирга турдик, сени... сал-пал биламан. Менда ўйлашга вақт етарли эди. Охири сенинг ҳақлигингга ишондим. Олдинги сафар келганимда рози бўлмагандим. Менга бу ножўя иш бўлиб кўринган эди. Бироқ бу иш кўнглингда ёқса, шундай бўлишини маъқул топсанг, нега энди мен йўқ дерканман. Сенинг аҳволинг меникига қараганда оғир, шунинг учун сен айтганча бўла қолсин. Мен розиман. Сенга эркинлик бераман. Бизнинг ажралишимиз билан менинг томонимдан адвокат Дебин иш олиб боради. Авария борасидаги суд мажлисида ҳам у сени ҳимоя қилиши мумкин. Сенга буни айтган эдим, у рози.

Лапетеус хотинига кўзини лўқ қилганча, бақрайиб қараб қолди.

2

Реэт кетгач, Лапетеуснинг ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлди. Ўзи, хотини билан муносабати, ҳозирги аҳволи тўғрисида у худди бегона одамдек ўйлади. Гўё Реэтнинг ажрашишга қарор қилгани унга эмас, бошқа одамга тааллуқли эди. Гўёки ҳали-ҳануз тўшакда ётган у эмас, касалхонадан чиққан заҳоти прокуратура ва халқ судига борадиган одам ҳам у эмас. Албатта, юра оладиган аҳволда бўлса боради.

Лапетеус ҳамма нарса тўғрисида ажралишнинг муқаррарлигини, Реэт ўз одатига содиқ эканлигини, ҳозир ёлғиз қолганини, омонат кассада тўрт юз йигирма сўм пули борлигини заррача ўкинмай, бепарво ўйлади. Қандай бўлмасин уни жавобгарликка тортишадди, қамалиши Хаавикни дафн қилингани сингари табиий.

Ҳа, Лапетеус буларнинг ҳаммаси тўғрисида бепарво ўйлади. Ҳар хил масалалар ўз эътиборини йўқотди, гўё улар қаёққадир узоққа чекингандек бўлди. Фақат Реэтнинг ҳарбий дўстлари тўғрисида айтган гаплари, кўнгилсиз иш бўлишини кўнглим сезди, дегани уни

ташвишга солди. Реет бу гапларни қувлик қилиб гапирса-да, унга таъсир қилди. У одамлар кўзига ўзини оппоқ қилиб кўрсатмоқчи, шубҳалару жавобгарликни бўйнидан соқит қилмоқчи.

Лапетеус нима учун ҳарбий ўртоқларини меҳмонга чақирди. Буни у жуда яхши билади. Хотинининг танишлари, уйига келиб турадиган одамлар унинг меъдасига зиғирёғдек урди. Унга эски дўстлари билан алоқани тиклаш жуда муҳим нарса бўлиб кўринди. Бу шундай муҳим кўриндики, гўё ҳамма нарса: кайфияти, фаолияти, келажаги шунга боғлиқ эди. Тўғри, у учрашганимиздан кейин қайтага иш чаппасига келса-чи, ўртоқларим мени тушунишмасачи, деб хавотир ҳам олди. Ахир бундан бир йил олдин анави Пидрус башарасига тикка: «Нима учун менга бу гапларни гапиряпсан?» — деди-ку.

Ахир, одамни тўғри тушунишнинг қанчалик муҳим эканлигини худди шу Пидрус билиши керак эди-ку. Уни нотўғри тушунганлари учун ўзи озмунча жафо чекдими?! Лапетеус хўп бошини қотиргач, охири Пидруснинг истеҳвосига аҳамият бермаслик керак, деган қарорга келди. Агар лозим бўлса, у, яъни Лапетеус меҳмонга нима мақсадда чақирганини тувлунтиради. Хўш, демобилизация вақтидаёқ, уруш пайғида дўстлашган одамлар умрларининг охиригача дўст бўлиб қолишлари керак, деб у айтмабмиди?! Бегоналаниб кетишганига у айбдор эмас. Шунчаки ҳаёт уларни ҳар томонга тўзғитиб юборди. Ахир бир вақтлар уларни йиғиб, бошларини қовуштирган ўзи эди-ку, буни улар билишлари керак. Роогасга ёрдам қилгани-чи! Уша вақтда ундан бошқа ким бу ишга журъат қила оларди? Анкетаси қанчалар шубҳали одамни масъул ишга қўйиш ҳазилми? У вақтларда анкета одамдан аҳамиятлироқ эди, яна Роогасга эллигинчи йилда, ишдан бўшаётганида, кетишга ариза беришдан олдин, яхшилаб ўйлаб кўр, деб маслаҳат бермабмиди? Ҳеч вақт мансабпараст одам шундай қилармиди? Бебурд одам бунинг аксини қиларди.

Хўш, Пидрус унга нима деб таъна қилиши мумкин? Унинг қўлидан нима келарди? Бутун партия активига қарши бориши керакмиди? Овоз бериш вақтида Юрвеннинг таклифини қувватламаган одамлар ҳам ломим деб оғиз очганлари йўқ. Ҳолбуки улар Пидрус-

нинг фаолиятини ундан кўра яхшироқ билишарди. Мисол учун Хельви. Райком инструктори сифатида ҳамма нарсани биларди-ку. Масалани ойдинлаштириш унга осон эди. Лапетеус ўша вақтда тўғри иш қилганини, бошқача тадбир қўллаб олмаслигини ҳозир ҳам эътироф этди. Пидрус халқ маорифида, у эса саноат соҳасида ишларди, қайсиниси тўғри, қайсиниси нотўғрилигини у қаердан билсин? У обрўли, масъулиятли ўртоқларнинг фикрларига ишониши керак эди. Уни уларга ишониш руҳида тарбиялашган, бунга у кўникиб қолган. Наҳотки Пидрус буни тушунмаса? Ахир, Пидрус ҳайдалсин, дейишганда қўл кўтаргани йўқ-ку. Залдагилар ёшасига қўл кўтаришди, бироқ у, яъни Лапетеус эса қўлини кўтармади. Ушанда кўпгина одамлар унга ола қарашган эди. Оқимга қарши бориш учун катта журъат керак. Юрвеннинг олдида ҳам у фронтчи дўстини ҳимоя қилган. «Менинг ота-онамни ҳам ўлдиришмаган!» — деб айтган. Пидруснинг ўзи ҳам бу ишига қойил қолди-ку... Область ижроия комитетида ишлаганида эса, бирор иш қилишга фурсат ўтган эди. Бунинг устига у ўзини ўнглаб олмасдан областлар тугатиб юборилди.

Паювийдикка келганда шахсий ишларида у сира ҳам ёрдам сўрагани йўқ. Улар бир-бирларини унутиб юборишди. Бир куни кечаси перронда учрашганлари ҳисобга кирмайди. Нима қилганини ва гапирган гапини маст одам билмайди. Лапетеус пиёда кетмоқчи бўлган, фронтдаги юришларини эслаб ғайратга кириб кетган эди. Паювийдик эрталабки электрчкани кутишни маъқул кўрган эди. Уни зўрлаб судраб кетиши керакмиди? Айб Паювийдикнинг ўзида! Тили бошига етганда фронтчи дўстини эсга олди. Албатта, у Паювийдик ишлайдиган жойга бормоқчи эди, бироқ областлар ва раис ўринбосари лавозимлари олдинроқ йўқолиб кетди.

Хаавикни у қўллаб-қўлтиқлаб келди, ҳаммадан кўп унга ёрдам қилди. Пул қарз берди, бир неча бор уни мақтаб чиқди, газетага бирга мақолалар ёзди. Виктор билан дўстлиги давом этди. Бироқ кейинги вақтда ораларидан ола мушук ўтиб қолди. Виктор ундан ўзини тортадиган одат чиқарди. Ҳаёт умуман ел каби учди, унинг бурилишлари шу қадар қалтиски, одамни абгор қилади, натижада дили сиёҳ одам бировга ноҳақ ёмон гап гапириб юборади. Ахир ўзи Викторга, социализм

сен учун яланғоч хотиннинг думбаси, демакдир, деди-ку. Оғзига қараб гапирса бўлмасмиди! Хўш, нега бўл-маса Виктор Реег билан пичирлашади, нима учун тә-тез хотинларни алмаштиради? Ўзини тиядиган вақт ҳам келган. Бироқ яра газак олиб кетгани учун ҳақиқий дўст сифатида унинг башарасига бор гапни айтди. Ана энди бир рюмка ароқ устида улар бир-бирига кўнглидаги гапни айтиб олиши мумкин. Шунда икко-вига ҳам яхши бўлади.

Бироқ бу мулоҳазаларга ташвишли бир фикр халақит берарди. «Сен виждонсизсан,— деди Андрес Лапетеус ўзига-ўзи.— Сен ўртоқларингни демобилизациянинг иккинчи кунидеъ унутиб юбординг. Сен фақат ўзингни ўйладинг, ўз ғамингни единг. Илгариги дўстларингнинг бошига иш тушиб ҳоли танг бўлганда, сен уларнинг касофати менга урмаса бўлди, деб ўз ҳузур-ҳаловатингни кўзладинг». Бу тахлит фикрлар кутилмаганда илгарилар ҳам унинг миясига келар, бироқ у буларни осонгина хаёлидан қувар эди. Бироқ кейинги вақтда қувиш тобора қийинлаша бошлади. Бироқ бу сафар ҳам у ўзини юпатишга муваффақ бўлди.

У фақат Хельвининг олдида ўзини оқлолмади. Унга у ҳақиқатан аблаҳлик қилди. Армияда хизмат қилган аёл билан турмуш қуриши шаънига доғ туширишидан қўрқиб, Хельвини ташлаб кетди. Ахир у вақтда фронтга борган хотин-қизлар тўғрисида маза-бемаза гапларни гапиришарди-да. Қанча оғир бўлишига қарамай, Лапетеус Хельви билан алоқани узди. Мана энди юрагига наштадек санчилаётган ўкинч ҳисларини босадиган куч йўқ унда. У Хельви билан кўришмаганига бир неча йил бўлди, унинг қандайлигини ҳам билмайдди. Яна район партия комитетида ишлаётганини, инструкторликдан иккинчи секретарь даражасига кўтарилиганини эшитди-ю, бироқ ўзини учратолмади. Тасавурида Хельви ўша-ўшалигича: солдат блузаси, мошранг юбка ва этик кийиб юрадиган ёш жувонлигича қолди. Этикни унга унинг илтимосига кўра қўли гул Паювийдик плаш-палаткадан тикиб берган эди. Хельви Лапетеусни тушунадиган бирдан-бир одам эди. Ҳозир ҳам Лапетеус, Хельви мени тушунади, баъзи одамларга, айниқса, Пидрусга менинг олчоқ одам эмаслигимни исботлай олади, деб ўзини ишонтирарди. Лапетеус бунинг хомжаёллигини билса ҳам сира кўнг-

лидан чиқариб ташлолмасди. У бир кун келиб биз ол-
товлов — Шидрус, Шаювийдик, Рогоас, Хаавик, мен ва
Желви жамулжам бўлиб йирилишиб, яна дўстлашиб
ветамиз, илгариги муносабатларимиз тинчлигади, деб
ишонарди. Андре Ланетеус ўшанда нима бўлганини
аниқ бидмаса ҳамки, бирор нарса рўй беришига умид
борларди. Унинг бунга ишонгани келар, ишонарди ҳам.
Шунда яна асл ҳолатига қайтишини, қалбида тобора
кучайиб бораётган бепарволикдан, бир дам ҳам тинч
қўймайдиган умидсизлик даҳшатида, ҳаётини бар-
бод қилган ҳамма нарсадан халос бўлишини ўйларди.

Ланетеус кўнглидан шу нарсаларни ўтказиб, уруш
йилларидаги дўстларини ўйла чақирган эди.

3

Якшанба кун эрталаб Реег шундай деди:

— Нима қилишни Алавага тайинлаб қўйдим. Дас-
турхонга тил қийма, чўлча қўшти ва пишлоқ қўяди.
Яхна гўшт ҳам бўлади. Қизил ва оқ баглиқдан ҳам бор.
Сиркаланган қўзиқорин ва тузланган бодринг етарли.
Ароқ ёки ўзингиз ичадиган ичкиликни ўзинг топ.
Ковьяк ичсангиз лимон бери. Агар топиб келолсам, меҳ-
монларнинг олдига апельсин қўясан. Балки Каартна
апельсинни яхши кўрар. Мени кутма. Узримни айтиб,
у касал қариндошини кўргани кетди, дегин ёки бошқа
бирор вазе кўрсен кўрсал. Душанба кун кўришгун-
мизча хайр.

Реег шартта бурилдию, кетмоқчи бўлди.

Ланетеус унинг орқасидан шоша-пиша:

— Раҳмат, Реег. Мени уялтирмаслигингни билар-
дим. Биз билан бирга ўтир. Улар унчалик қўпол одам-
лар эмас. Хаавикни ўзинг биласан. Рогоас дилкаш, на-
зонатли офицер. Ангула айтади, танца тушади, Пидрус
рўй, лекин бетамиз эмас. Энг қўполи Шаювийдик; би-
роқ жуда ранга чечан. Зерикиб қолмайсан, — деди.

Реег унга ўйсаланиб қаради.

Ланетеус жон-жаҳди билан:

— Каартнани аллақачоғ умутиб юборганман. Бор-
ди-келдимиз қолмаган. У менга етти ёт бегона. Қол, —
деди.

— Йўқ, — деди Реег бош чайқаб. — Ҳамма нарса

тахт: стол ва уйни тартибга солиб қўйдим, янги пластинкалар олиб келдим. Балки сен пайқаматадирсан, вазаларга янги гуллар солиб қўйдим. Ўзим бўлмаман, жўндираман, деб овора бўлма, фойдаси йўқ. Икки хотиннинг кўнглини оламан, деб қийналиб қоласан. Жуда қийналасан. Хайр. Кераги йўқ, ўнма, ҳовир лабимни бўяганман.

— Кийим-бонларингни яна юзориға олиб чиқ.

Реэт унга маънос қараб қўйди-да, чиқиб кетди. Кеч-қурун маълум бўлдики, дарҳақиқат, у ҳамма нарсани мухайё қилиб қўйган эди.

Дастурхонда нов-неъмат сероб эди. Қизил ва оқ баликлар, думбул нўхат билан тил, яхна гўшт, қийма, чўчқа гўшти, салат ва сиркаланган оқ вамбурутлар солинган идишларнинг ўртасидаги вазада қиш-қизил апельсинлар уюлиб ётарди. Яна қат-қат қолбаса, икки хил пишмоқ ва қора донадор икра ҳам бор эди. Тавба, Реэт икрани қаердан топдидики-а?

Хоналар ёғ томса ялагудай тоза эди.

Ҳамма ёқда анвойим гуллар: гладполуслар, қўқонгуллар, чиннигуллар ва юмини Лапетеус билмайдиган яна хилма-хил чечаклар яшнаб турарди.

У хоналарни кўздан кечириб чиқди, кўнгли тўлди. Реэт бир йил олдин буюртирган, оёқлари узун-узун рангдор жиҳозлар уйни яна ҳам яннам, ораста қилиб юборган эди. Реэт говак резинани қалин қилиб ётқи-зишни буюрди. Кемса амаксион бошлиқ ҳамма яна Реэтнинг уйдабуронлигини тақташди, чунки жиҳозлар самонавий бўлиб, кишида катта таассурот қолдирар эди.

— Жиҳозлар уйга худди увужка кўз қўйгандек ярашиб тушди,— деб таъкидлади Мурук.— Илоснинг уйи шундай бўлиши керак. Бундай уйда кишининг бақри дили очилади.

Реэтнинг қари амакси ўзининг ёқимсиз чийилдоқ овози билан:

— Ҳатто эски замонда ҳам бунга қойил қилинган бўларди. Реэтнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Қани, қалинлиги саккиз сантиметр келадиган новак резинани топиб кўринг-чи, мен қойил қолай! Ҳатто бухорилган жиҳозларга ҳам икки сантиметр чиқинди қўшишади,— деди.

Лапетеус кўндан ўзини бунчалик бахтиёр ҳис қил-

маган эди. У зиёфатимиз кўнглили ўтади, эски дўстларим билан яна апоқ-чаноқ бўлиб кетамиз, деб ўйларди. Уларни илгари чақиролмагани учун уэр сўрайди. Чақириш кўнглимда бор эди-ю, лекин ҳар сафар бирор нарса халақит бериб қоларди, дейди. Лапетеус яна Реэт кийим-бошларини юқорига олиб чиқишига ҳам ишонарди.

Энг олдин Паювийдик келди. У хоналарни, жиҳозларни, дастурхонни синчиклаб кўздан кечирди-да:

— Худди кинодагидек-а, — деди.

Лапетеус буни мақтов деб тушунди.

— Яна айрим камчиликлари бор, — деди у. — Бироқ асосан битган деса бўлади.

Шундай дейишга деди-ю, бироқ Паювийдик истиқомат қилувчилар билан лиқ тўлган бирор тахта уйда яшаса-я, деб ўйлаб қолди ва:

— Хотиним шаддод, бу ўшанинг иши, — деб илова қилди. — Уни йўлдан қайтариш қийин, хотинларни ўзинг биласан-ку. Менга диван ва эски жиҳозлар маъқул, бироқ бу ёғи шундай бўлгач, иложим қанча, шунга ям жанжаллашиб ўтираманми?!

— Хўш, бу ер кўнглингга ёқадими?

Меҳмони нимага шама қилаётганини Лапетеус тушунмади.

— Секин-аста кўникяпман, — деди Лапетеус дудмал қилиб.

— Сенинг ўрнингда бўлиб қолсам, хўп ажойиб иш бўларди-да. Сенга ўхшаб дўстларимни меҳмонга чақирардим. Ахир совет кишиси коммунизмда қандай ҳаёт кечиришни машъаллардан ўрганиб, билиб қўйсин-да.

Паювийдик жуда жиддий гапирди.

— Ахир мен сизларни бу кўнгилда... — деб луқма ташлади Лапетеус.

— Шаддод рафиқанг кўринмайди?

— Қишлоққа кетди. Худди онасидек бўлиб қолган холасининг тўсатдан тоби қочиб қолди. Унинг ёшиям бир ерга етган, юрагининг мазаси йўқ, қон босими ошиб кетган.

Паювийдик ён томондаги уйда кўзга чалинаётган дастурхонга имо қилиб:

— Уларни ким тайёрлади? — деб сўради.

— Бизнинг оқсочимиз бор.

— Хотининг ишлайдими?

— Ҳа, улгуржи базасида. Бухгалтер. Илгари ўрмон саноати министрлигида ишларди.

— Болалар ойиси билан кетдими?

— Боламиз йўқ... Бола... тўғри келмайди бизга.

Бола деса Резтнинг жони чиқишини Лапетеус айтмади.

— Маъзур тутасан, капитан. Шоҳона яшаркансан. Менинг ҳам турмушим ёмон эмас, икки хонали уйда тураман. Емакхонамиз ҳам бор. Жихозлар эскича бўлса ҳам бир кунимизни кўряпмиз. Албатта сенга тенглашишимиз қийин. Борди-ю, сен билан жон олиб-жон бериб жанг қилмаганимизда бу ерда олтмиш сўм ойлик олиб, олти юз сўм даромад қиладиган одам яшайди, деб ўйлаган бўлардим.

Андрес Лапетеус истеҳзо билан сўради:

— Олибсотарга ўхшайманми?

— Бунинг нимаси айб? Ҳозирги вақтда олибсотарлар маишатда машғал бўлиб қолишди-ку.

— Фақат олибсотарларми? Жуда ошириб юбординг, ошна.

— Яна бир бор афв эт...

Аллаким эшикнинг қўнғирогини чалди.

Лапетеус:

— Ҳозир, — деди-ю, шоша-пиша пешайвонга чиқиб кетди.

Паювийдик қия суянчиқли креслога ўтириб олди, оёқларини узатди. Шундай талтайиб ўтириш роҳатижон эди. У кўнглидан, Лапетеусга бекор тирғиялман, деган гапни ўтказди. Ахир у мукофот олиб туради, пулини шунақа нарсаларга сарф қилади-да. Хотиниям ишлаб пул топади. Агар Лапетеус Каартнага уйланганда бундай уй унга насиб қилмасди. У ўзига-ўзи: «Ҳасад қиялсан, ошна, ҳасадинг келяпти», деди-да, эшикка юзланди. Худди шу вақт эшикдан Лапетеус билан Роогас кириб келди.

Паювийдик ўрнидан ирғиб турди-да, роз қотди.

— Эски нағмалар, — деди Роогас қўл бериб.

Лапетеус:

— Утиринг, — деб таклиф қилди.

— Раҳмат.

— Хўп бўлади, ўтираман.

— Сигарета чекасизми, папиросми?

— Қуллуқ.

— Менга ўзим чекадигандан бошқаси тўғри келмайди.

Роогас анча қариб қолган эди.

Елкаси наст пиджак ва почаси поё нимда у жуда увоқ кўринарди. Роогас юмшоқ курсига ўтирди-да, Лапетеус тутган сигаретани олиб чекди. У негадир келилиб-қимтинарди. Бунинг сабабини ўзи ҳам билмасди.

— Вақт топиб келганингиз жуда яхши бўлди-да,— деди Лапетеус гап бошлаб.

— Бизни йиғишни ўйлаб жуда яхши иш қилибсиз,— деди Роогас.

— Бу ишни орамизда бирор қилганининг қилишига сира ишонмаган эдим,— деб гап қолди Паювийдик.— Биз ҳамма нарсани ўлгудек тез унутамиз. Ташвиши тортамиз, елиб-югурамиз, таришиб-тортишамиз, фарақат бугунги кунни ўйлаймиз. Кечаги кун билан ўттишимиз йўқ, эртаги куннинг ташвишини эса бошқалар чекса, деймиз.

Роогаснинг гапи Лапетеусга манзуур бўлди. Шунинг учун у осойишта гап бошлади:

— Яқинда мен ўз комбинатимнинг келажак планини қаттиқ туриб ўтказдим. Унда бир минг тўққиз юз етмишинчи ва ундан кейинги йилларда қилишадиган ишлар кўзда тутилган.

— Паювийдик ҳақ гапни айтди,— деди Роогас.— Биз ўтган ва эртанги кунимиз тўғрисида ҳам ўйлаймиз.

Эшик қўнғирогини биров чалди-ю, Лапетеус бу гапга эътироз билдиrolмай қолди.

— Ичимизда энг яхши сақланган севсан,— деди Роогас Паювийдикка.— Ҳаммамиздан навқирон кўринасан.

— Бу гапни элбурутдан айтмай, бир оз сабр қилсанг дуруст бўларди.

Лаури Роогас мийғида кулди.

— Гапни ичда сақлаб бўлмайти. Гапни эртаги-кеч айтган билан қадри камаймайди.

— Ким билсин. Баъзи гапларни то мажлисларда айтгунча ичимизда сақлаймиз.

Хонага Пидрус кирди.

— Ўртоқ Каартна узр айтиб юборди. Мендан келолмаслигини айтишимни илтимос қилди,— деди у.

— Пешонамиз шўр экан, йигитлар. Холин қизлар-

дан бизга яна буюрмади, — Паювийдик қош-қовоғини уйди. — Мен бу ерга Хельви деб келган эдим. Ахир жигаримдан уриб қолган эди-да, бир неча йилдан бери буни пинжон тутардим, бугун дардимни унга очмоқчи эдим. Сиз билан ичиб нима баҳра олдим? Уч рюмкадан кейин терлаб-пишиб, овқатнинг ҳазм бўлиши ёки қон босими тўғрисида ҳасратла тушиб нетасиз.

— Менинг дарди касалим бод, — деди Пидрус.

— Уртоқ Ёаарна келмаганига мен ҳам ачинаман, — деди Роғас.

Лапетеус Хельви уникига ҳеч қачон меҳмонга келмаслигини ўйлади. Нима учун у зарини Пидрусдан айтиб юбордигини?

— Яна кимни кутяпмиз? — деб сўради бетоқат Паювийдик. — Ҳа-я, айтганден, Хаавик кўринмайди-ку. Уни эсдан чиқарганинг йўқми?

— Мен сизларнинг ҳеч бирингизни унутганим йўқ, дўстлар. Ҳаммани таклиф этганман. Бу ишни аллақачон кўнелимга туғиб қўйган эдим, сира вақтини тополмасдим. Мана, ниҳоят, биз биргамиз. Ишонаманки, бу оқирви ўсиришимиз эмас. Яна бир оз кутайлик. Виктор кечикмай келишга ваъда берган эди, ҳали-замон келиб қолса керак.

Хаавик келмади. У Рақверадан телефон қилиб, кутилмаганда командировкага жўнаб кетганини хабар қилди. Уртоқларини табриклаб, хаёлан жанговар дўстларим билан биргаман, деди.

Паювийдик:

— Бугун шод-хуррамлик бўлмайди, — деб зорланди. — Виктор бўлмаса, захримни кимга сочаман?

4

Ичкилик ва овқат уйиб ташланган стол ёнида бир соатдан мўлроқ ўтиришгач, Лапетеус Паювийдикнинг гапи тўғрилигини тушунди. Шод-хуррамлик бўлмади. Лапетеуснинг назарида ўтирганларнинг ҳар бири ундан, қандай ниятда мени чақирдинг, деб сўрамоқчи бўларди-ю, лекин одоб юзасидан индамасди. Лапетеус меҳмонларга мулозамат қилар, рюмкаларига ичкилик чуяр эди. У суҳбатни ўтмишга бурди. Бирга жанг қилганимиз тўғрисидаги хотиралар бизларни бир-биримизга яқинлаштиради, муносабатларимизни қайтадан тиклайди, деб у ҳамон ишонарди.

— Анави қаттиқ совуқ бўлган тун ёдингдами? — деб у яна гап бошлади. — Ушанда гулхан ёнида бирпас исинишга бутун бор-йўғимни беришга рози бўлгандим. Лекин гулхан ёқишнинг иложи ҳам, имкони ҳам йўқ эди, чунки ҳатто чўп ҳам топилмасди, тош эса ёнмайди. Биздан юз метрча нарида, тепалик ортида алланарса қизариб кўринди. Фрицлар ўлгудек эҳтиёткор бўлсалар-да, мен ниҳоятда иссиққа ўч бўлганимдан сал-пал милтиллаган алангани пайқадим.

Пидрус унинг гапига қулоқ солиб ўтирар экан, ҳақиқатан ҳам Лапетеус нима учун бизларни чақирганикин, деб ўйлади. У мезбон ўлиб-тирилиб уларнинг вақтини чоғ қилишга уринаётганини фаҳмлади, бироқ бундан ҳеч кимнинг чиройи очилмади. Лапетеус ҳаддан ташқари хиралик қилаётганиданми ёки бошқа бирор сабабданми, ҳеч ким ёзилиб ўтирмади.

— Мен ҳеч қанақа милтиллаган нарсани кўрган эмасман, — деди Паювийдик. — Снарядлар ўйиб кетган чуқурларда ёки тиззадан келадиган зовурларда бошимизга плаш-палатка ёпиб, тумшуғимизнинг тагига вишиллаб, чирсилловчи чалани қўйиб мудраб ётган биз эдик. Фрицлар ер қаърига ёки ертўлаларга уриб кетган эди.

Роогас, шуъланинг кўриниши мумкин, деб ўйлади. Ахир кирадиган жой пала-партиш беркитилган бирор пана жойдан кўринган бўлса кўрингандир. Ҳозир Роогаснинг назарида Лапетеус ўзини илгаригидан бутунлай бошқача тутаётгандек туюлди. Эзмалик қилар, ҳамманинг кўнглини олишга уринар эди. Бунга қараб туриш ноқулай эди.

— Фрицлар гулхан ёққанмиди ёки бирор ертўла деразасидан ёруғ тушиб турганмиди, буни ишонч билан айтилмайман, бироқ шуъла кўрганим рост. Балки ҳар қалай янглишгандирман, ахир ташна одамга саҳродаги ҳамма нарса кўл бўлиб кўринаверади-ку. На илгари, на кейин ўша кечадагичалик кўп ўйлаган эмасман. Миямда фикрлар худди қуюндек айланарди.

— Мен эса мудраб ётардим, — деб гап қистирди Паювийдик. — Бошқалар отганда, мен ҳам ўқ узардим. Кейин яна мени мудроқ босарди. Яна бунинг орасида қаттиқ нон кавшардим: қўлимга чети тушиб қолибди денг. Ёнимда аллаким. Этс бўлса керак, автоматдан ўқ узди. Эргалабга етмай у ҳалок бўлди. Мен эса ўта-

кам ёрилиб, уйғониб кетдим, нон оғзимдан ерга тушди. Жуда ачиндим. Пайпаслаб тополмадим. Алам қилиб кетди. Обер-егерлар судралиб келишаётганда роса уларни ўққа тутдим-да ўзимам.

— Менинг эса ҳеч уйқум келмасди,— деди Пидрус.— Сенинг, Паювийдик, асабинг мустақкам. Аҳволимиз оғир эди. Агар немислар бизнинг оз эканимизни билганларида биз ҳозир бу ерда маишат қилиб ўтирмаган бўлардик.

— Мен урушни тамоман бошқача тасаввур қилардим,— деди Роогас завқланиб.— Урушлар тарихини сув қилиб ичиб юборгандим. Верден яқинида кучлар нисбати ва қўшинларнинг жойлашиши қандай бўлганини ёки Ватерлоода Наполеон нима учун енгилганини сўрашса кўзимни юмиб жавоб берардим. Немис ва французларнинг ҳарбий мавзудаги асарларини мук тушиб ўқиганман. Қирқинчи йилда Қизил Армиянинг жанглари, стратегияси ва тактикаси таҳлил қилинган сон-саноксиз китобларни синчиклаб ўқиб чиқдим. Уставларни мен кўр қорилардек ёдлаб олган эдим. Отделение, взвод, батальон, полк ва дивизияларнинг (ҳам ҳужумда, ҳам мудофаада) жанговар тартиби устав ва буйруқларда қандай баён қилинганини беш қўлдек билардим. Мен уруш муайян ташкилий бир нарса, ўт очиш қуролиларини қатъий ҳисобга олиш, жойлардан ўринли фойдаланиш, операция планларини пухта тайёрлаш, ишлаб чиқариш ва яна бошқа ҳарбий-техник ишлар, деб ўйлардим. Бироқ чекинишни хаёлига ҳам келтирмаган солдатнинг бир тишлам нон йўқотгани учун дарғазаб бўлишини асло ўйламаган эдим, жанг русмига қараганда, немислар бизни бир соат ичида қириб ташлаши мумкин эди.

Паювийдик кулиб юборди.

— Э, барака топкурлар, оғзимдан чиққан ҳар бир сўзга чиппа-чин ишонаверманглар.

— Менинг ишонгим йўқ,— деди Роогас.— Бироқ сен бошингдан кечирган ҳодиса мен айни уруш вақтида назарга олиб, қадрлайдиган далилларнинг энг яхшиси.

Хийла вақт улар овқатдан чўқилаб ўтиришди.

Суҳбатлари яна узилиб қолди.

Бирдан Паювийдик сўраб қолди:

— Менга қара, капитан. Йўғ-э, младший лейтенант.

Ахир у пайтда томоғинг тагида атиги битта кубик йилтираб турарди-да. Ҳа, майли, унвоннинг аҳамияти йўқ. Қани, шуни айт-чи, оғзимиздан тушмаётган ўша тунда сен бир кун келиб шундай ҳаёт кечиришингни ўйлаганидинг, йўқми?

Лапетеус бир оз саросимага тушиб қолди.

Паювийдик луқма ташлади:

— Яъни, хусусий уйим, машинам бўлади, директорлик лавозимига ўтираман, деб ўйлаганидинг, йўқми?

Лапетеус ўзини босиб:

— Мен директорлик лавозими ёхуд уй учун жанг қилганим йўқ, — деди.

— Миннатдорман, капитан. Жаҳлинг чиқмасин. Оғзимдан чиқиб кетди. Урушдан кейин ҳаётимиз қандай бўлишини қайси биримиз билибмиз? Балки буни Хаавик билгандир, бироқ у йўқ, назаримда, капитан, яна сенга ёқмайдиган гап гапирадигандекман, борди-ю, кўнглимдагини айтмасам, мунофиқлик қилган бўламан. Мени нима учун кўрнинг келганига ақлим етмаяпти. Илгари менга нима учун тобинг йўқлигини салпал билардим. Ҳозир уйингда ўтирганимда сенга керак эмаслигимни ўйлаган сарим баттар юрагим сиқияпти. Ахир сен мени хурсанд қилмоқчи бўлиб эмас, ўзингни ўйлаб чақиргансан-ку. Хўш, бу ишга сени нима мажбур қилди? Мана шунинг ҳеч татига етолмаяпман.

— Афсус, — деди Лапетеус лаблари титраб, — афсуски, мени тушунмайсан.

Лапетеус қолганлардан, сиз ҳам мен тўғримда шундай фикрдамисиз, деб сўрашга оғиз жуфтлади-ю, бироқ тилини тишлаб қолди. Чунки улардан ҳам Паювийдик айтган гапларни эшитишни кўнгли сезди.

— Ўзинггаям, менгаям қуй, капитан, — деди Паювийдик. — Ҳаммага қуй. Ярашамиз. Мен, албатта, бемаъни савол бердим. Қани, кўтаринг, йигитлар! Овқат зўр, ароқ муздек, нега шалвираб ўтирибмиз. Олга, гвардиячилар!

Улар яна ичишди, бироқ Лапетеус бунинг фойда бермаслигини очиқ-ойдин тушунарди. Бу учрашув унга ҳеч нарса бермайди. Зиёфат расво бўлди. Улар унга ёт одамлар. Ҳеч ким уни тушунишни хоҳламайди. На Пидрус, на Роогас. Паювийдикни-ку, татирма-

са ҳам бўлади. Хельви келмади. Хаавик жўнаб кетди. Хаавикнинг келмагани Лапетеуста оғир ботмади. Викторни у тез-тез кўриб турарди. Ҳозир Лапетеус Хаавикдан қўлини ювиб қўлтигига урганини эътироф этди. Бирдан кўнглига, Реэт қаердайкин, деган шубҳа келди.

Биринчи бўлиб Роогас кетишга отланди. Лапетеус уни тўхтатмади.

Роогасни кузатиб қўяётиб:

— Ушша вақтда ҳозиргичалик ақлли бўлсам, сени Вильянддан кеткизмаган бўлардим,— деди.

Роогас Лапетеуснинг қўлини маҳкам қисди.

— Каартна икковингиздан ўла-ўлгунча миннатдорман.

Роогас бу гапларни сидқидилдан айтганини Лапетеус сизди. Бир оз кўнгли кўтарилди.

Паювийдик стол ёнида куйиб-пишиб гаширмоқда эди.

— Ҳаётимизни ўз ҳаётларига мослаштирмоқчи бўладилар: жусусий уйлар, машиналар, бир-бирларининг хотинларига кўз олайтиришлар. Буни мен ҳам қилолмайман. Наҳотки, биз шунинг учун жанг қилган бўлсак?

Лапетеус бу гапларга қулоқ солиб ким тўғрисида гашираётганини ўйлади. Унинг тўғрисидамикин? Паювийдикка адовати баттар орди.

Кўш ўтмай қолган меҳмонлар ҳам кетмоқчи бўлишди.

— Сенда икки оғиз гашим бор эди,— деди Лапетеус Пидрусга. Паювийдикни у кўнгил учун айтиладиган сўзлар билан кузатиб қолди.

5

Улар коньяк ичишди.

— Бир-биримиздан узоқлашиб кетдик, Оскар,— деди Лапетеус.— Бу жуда ёмон бўлди, айниқса менга. Баъзан ўзимни бутунлай ёлғиз сезаман. Эски дўстларим ҳам мени... ёмонотлиқ қилишади.

Алланарса Лапетеуснинг ичини мушукдек таталаётганини Пидрус фаҳмлаб қолди.

— Ҳеч ким сени ёмонотлиқ қилаётгани йўқ,— деди Пидрус ўйчанлик билан.

— Ёмонлашади, — деди Лапетеус ҳаяжонланиб. — Паювийдик гап келганда отасини ҳам аямайдиган одам, у ҳамма гапни очиқ айтди. Унинг сўзлари ёдимда: «Нима учун илгари мени кўргинг келмасди!» «Мен сенга керак эмасман!» «Сен мени кўнглимни олиш учун эмас, ўзингни ўйлаб чақиргансан!» Ҳаммангиз ҳам, нега бу бизни меҳмонга чақирди, ахир, илгари ҳеч чақирмасди-ку, деб ўйлайсиз. Қани, айтинг-чи, сиз фронтчи дўстларимни кўргим келиб, ўтган ишлардан гаплашиб ўтириш учун чақирсам бир нарса бўптими? Бунинг нимаси ёмон?

Пидрус унинг гапини бўлмади, кўнглидагини гапириб олсин, деб кутиб турди.

— Мен ҳеч кимдан тама қилмайман. Мени ҳеч ким ишдан бўшатмоқчи эмас. Давлат пулини исроф қилганим йўқ. Ҳеч кимнинг устидан чақув қоғози ёзмадим, ҳеч кимга чоҳ қазимадим. Уйим ва машинам бор. Паювийдик шу уй ва машинам учун менга ола қарайди, мени янги чиққан буржуй, маишатбозликни авж олдирувчи бадкирдор одам ҳисоблайди. Уни биламан, бахт унга кулиб боқмади, шунинг учун бахти чопган одамларга ҳасад қилади. Роогасни айтгин-а! Унга қўлимдан келганча ёрдам бердим. Нега менга қарши бўлиб қолдингиз? Яширма, очиғини айт.

Оқсоч кириб, қиладиган ишим борми, деб сўради. Лапетеус унга жавоб бериб юборди.

— Бир-биримиздан узоқлашиб кетганимиз рост, бу гапинг тўғри, — деб гап бошлади Пидрус. — Сенга ҳеч ким адоват ва нафрат билан қарамайди. Шу билан бирга сени яхши дўст деб ҳам билмайди. Шунинг учун ҳамма тезроқ кетишнинг пайига тушиб қолди.

Пидруснинг гапи Лапетеусга оғир ботди, у:

— Мен сизларни дўст деб юрардим, — деб ғўлдиради.

— Вақт қиладиган ишини қилди. Бизларнинг юзакни дўст эканлигимизни кўрсатди.

— Роогасга ёрдам бердим, сени ҳимоя қилдим. Хаавикни қўллаб-қўлтиқладим.

Пидрус унга:

— Ўзингни ўзинг айбляпсан, — деди.

Улар узоқ сукут сақлашди. Лапетеус аллақаяққа — бўшлиққа тикиларди. У қалбида Пидрусга нафрат ҳислари пайдо бўлаётганини сезди.

Пидрус бўлса, Лапетеуснинг асаби бузилган, дам олиб, даволаниши керак, деб ўйламоқда эди. У кўнглига келган шу гапни айтишга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Лапетеус:

— Вақт! Сен вақт дейсан!— деб хитоб қилди.— Бироқ аслида ўша вақт қандай бўлганини ҳеч ким эътиборга олмайди.

Пидрус Лапетеуснинг хатти-ҳаракатида қандайдир қалбакилик борлигини пайқади. Шунинг учун совуққина қилиб:

— Қўй, ўзингни бос. Сен ўзингни ўзинг асабийлаштиряпсан,— деди.

Лапетеус яна меҳмонга қарамай, бошқа ёққа тикилди.

— Вақт оғир эди,— деди у энди оҳиста.— Ҳар биримизда унинг асорати қолган.

— Сени дурустгина жойга ишга қўйишган эди,— деди Пидрус киноя билан.

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди Лапетеус яна тутақиб.— Шахсга сизинишдан ҳаммамиз зарар кўрганмиз. Сен ҳам, мен ҳам. Ўшанда жабрланганларни вақт маънавий жиҳатдан ўзгартириб юборди. Ким билсин, балки дуруст жойларга ишга қўйилган, шахсга сизиниш вақтидаги талабларга ўзини мослаштирган мендек одамларни кўпроқ ўзгартиргандир.

— Субутсиз одамларга тоқатим йўқ,— деди Пидрус яна ҳам совуқроқ.

Чароғон хонага яна жимлик чўмди. Жимликни Лапетеус бузди:

— Сен ўзингни замоннинг зайлига юрмайдиган бегуноҳ фаришта деб ўйлаяпсанми? Риёкор экансан, ошна, риёкор.

— Бошқа ҳар қандай одамникичалик менинг ҳам гуноҳим бор,— деди Пидрус чўрт кесиб.— Бироқ мен шароитга мунофиқларча мослашганим йўқ. Ўша пайтда шундай деб ўйлаганман.

Лапетеус кулиб юборди. Унинг кулгиси ҳам Пидрусга сохта туюлди.

— Ана кўрдингми,— деди Лапетеус.— Айтгандек, мен шароитга мослашганлар, деганим йўқ, шахсга сизиниш талабларига ўзини мослаштирганлар, дедим. Ҳай, майли, бунинг нари-бериси йўқ. Муҳими шуки, вақт ҳаммага таъсир қилди. Сенга ҳам. Шу ҳаммага

таъсир қилгани ёмон бўлди. Шуниси даҳшатли, илгари ўзимизни бошқача тутган эдик, энди бошқача тутишимиз даркор.

— Ўзини бошқача тутиши даркор бўлган одам энди ўзини бошқача тутмай қўя қолсин.

Лапетеус яна қўлга тушганини ҳис қилди. У ўсмоқчилаб гап бошлади:

— Ўзини бошқача тутиши даркор, деган сўзни мен сен... тушунганингдан бошқа маънода ишлатган эдим. Мен, бизнинг ҳозирги вақтдаги дунёқарашимиз илгариги вақтдагидан бошқача, демоқчийдим. Мисол учун, синфий курашнинг ўткирлашуви тўғрисидаги назарияни олайлик. Ахир, сени шу назарияга асосан айб-лашган эди-ку. Агар бу назариянинг хато эканлигини билганимда сени биринчи бўлиб ўзим ҳимоя қилган бўлардим. Юрвен хўп фойдаланди-да ундан! У вақтда ҳаммамизга ниҳоятда оғир эди, калаванинг учини йўқотиб қўйган эдик.

Пидрус апельсин олиб арта бошлади.

— Шахсга сиғиниш бир одамни ҳеч хато қилмайдиган деб эълон қилишганда эмас,— деди Лапетеус дадиллик билан.— Шахсга сиғинишнинг моҳияти совет қонунчилигини қўпол равишда бузишларида ҳам эмас. Шахсга сиғиниш фикр юритишнинг махсус усулини пайдо қилди. Догматизм ва ақидапарастликни желтириб чиқарди. Пастдан бўладиган ташаббусни маҳв этди. Одамлар юқоридан келадиган йўл-йўриқни кутишга одатланиб қолишди.

— Бу Юрвеннинг охириги конференциядан олдингисида сўзлаган нутқи. Унда ҳали секретарликдан тушмаган эди. Бу гапларни Юрвен бошқа бир одамнинг нутқидан кўчириб олиб, ваъзхонлик қилган эди.

— Бу гапларни нотўғри деб ҳисоблайсанми?

— Йўқ. Бироқ бу гапларни Юрвен гапирса, унга ишонмайман. Юрвеннинг гапларини сен такрорласанг, сенга ҳам ишонмайман.

— Хом гапни гапирясан.

— Шахсга сиғинишни тушунтириш учун мени олиб қолибмидинг?

Лапетеус Пидрус тикилиб турганини кўрди.

— Мендек ҳалол фаолларга ҳозир қийин,— деди у ўзини хотиржам тутишга уриниб.— Партия иши учун астойдил курашган биз каби одамларни ҳозир лаган-

бардорлар, оғмачилар деб юзимизга солишади. Гўё бешқалар ҳамма нарсани тушунишгану, фақат бизлар ҳеч нарсани тушунмаганмиз. Мен ҳам баъзи нарсаларга тушунганман, бироқ...

Лапетеус елкасини қисди.

Пидрус луқма ташлади:

— Мен тушунганман. Мен ҳамма нарсани кўриб-билиб турганман, оқимга қарши боролмай, ҳамма билан бирга одим отганман, дейдиганлар чиндан ҳам тутуриқсиз одамлардир.

Бунга Лапетеус ҳеч қандай эътироз билдирмади.

Энди Пидрус ёниб гапирди:

— Ҳозир жони ширинлик қиладиган одамларни кўргани кўзим йўқ. Кўкракларига уриб: «Эҳ, қандай оғир замонлар эди, бизни қанчалик эзишди-я, қандай қийнашди-я», деб нола қилишади. Ўтган даврни қандай бўлса шундайлигича олиш керак. Уна йилларда ҳеч бир халқ меҳнат қилиб бизча катта ютуқларга эришгани йўқ. Шод-журрамлик ҳам бизга бегона эмасди.

Лапетеус эътироз билдирди:

— Қўй-э, қўй-э! Мингларча одамлар турмаларда, сургуналарда азоб чекди. Сенинг ҳам бошингга не кунларни солишмади.

— Тўғри, сен ҳақсан. Кўпларга жабр қилишди, кўпгина одамларни эзишди, жисмоний жиҳатдан маҳв этишди. Бироқ ўн минглаб, миллионлаб одамларда ҳақиқий ҳаётга муҳаббат уйғонди. Йиғлоқи ва жони ширин одамлар тўғрисида гапирарканман, бегуноҳ, жабрланган, қалби пок одамлар тўғрисида ўйлайман. Мен, кечирасан, хотиржам яшаб, эндиликда ўзларини давринг энг катта жабрдийдалари қилиб кўрсатадиган сенга ўхшаш одамлар тўғрисида ўйлайман.

— Мени ҳақорат қилмоқчимисан?

— Оҳ-воҳлар бир тийин,— деди Пидрус қизишиб.— Бу ҳар биримизга аччиқ сабоқ бўлиши керак. Ҳар ким бундан ўзига тегишли хулоса чиқариб олсин. Булардан бири шуки, нотўғри ишинг учун оҳ-воҳ қилма, зорланма, қилар ишни қилдингми, энди жавоб бер. Биз жавоб беришимиз керак. Одамларда раҳм-шафқат ҳислари уйғотишга уринишнинг ҳожати йўқ, бизга ҳеч ким шафқат қилмайди. Ўз калланг билан иш қил. Қилган ишинг учун жавоб бер.

Лапетеуснинг назарида Пидрус атайин биз деб гапирётгандек, аслида эса уни назарда тутаётгандек бўлиб кўринди. Пидрус уни мурасасоз, ўз дўстларини унутган, ўзини ҳаммадан юқори қўйган одам, деб ўйлашпти.

— Менинг... Хельвидан бошқа ҳеч кимнинг олдида юзим шамгин эмас,— деди у.

Пидрус ўрнидан турди.

— Сен хотинингни... яхши кўрасанми?

Пидрус гапни нима учун унинг уйланишига бурганини Лапетеус тушунмади. У норози оҳангда гўлдиради:

— Томдан тараша тушгандек сўрайсан-а.

— Мен буни... бекорга сўраётганим йўқ.

Пидрус алланарсадан ҳаяжонга тушган эди, Лапетеус ҳам буни пайқади.

— Хотиним билан муносабатим қандайлигининг сенга нима кераги бор?

— Мен Хельвига уйланаман,— деди Пидрус.

Лапетеус бу гапдан ҳанг-манг бўлиб, Пидрусга тикилиб қолди. Ниҳоят, рюмкани кўтариб:

— Сизнинг бахтли ҳаётингиз учун,— деди.

Унинг қўли сал-пал титраб, столга ароқ тўкилди.

— Раҳмат.

Улар рюмкани бўшатишди.

Пидрус кетгач, Лапетеус узоқ вақт хонадан хонага ўтиб юрди. Пидрус бир вақтлар айтган гапни эслади. Ушанда у: «Сен кўрсан ёки фирт ҳайвонсан», деган эди. Хўш, у ким эди ўзи? Хайрият, Хельви бахтини топди, деб ўйлади Лапетеус. Кўнгли бузилиб кетганини сезиб пўнгиллади.

— Асаб, асаб, асаб.

ИГИРМАНЧИ БОВ

1

Лапетеус анчадан бери ёлғиз бўлса ҳамки, хонадаги ранг-баранг пластмасса қалпоқли қандил аввалгича шамалоқдек ёниб турарди. У бошини қуйи солиб ўтирар ва палапартиниш талинкаларга, ярим бўш шишаларга, деярли қўл урилмаган овқатларга маъюс тики-

ларди. Фақат Паювийдиккина иштаҳа билан овқатланди, қолганлари эса овқатга хушлари бўлмай, чўқилаб ўтирдилар. Пидрус билан Роогаснинг рюмкаларида коньяк хира қизариб кўринарди. Паювийдик эса бир томчи ҳам қолдирмай ичиб юборган эди. Лапетеуснинг рюмкаси чип-чип тўла эди. Пидрус кетгач, рюмкасига коньяк қуйган эди-ю, бироқ ичмаганди. Столга тирсагини тираб ўтирар, ўзини дунёда ёлғиз ҳис қилар эди. Йўқ, тўғрироғи, ўзини ҳамманинг назаридан қолган одам деб ҳисобларди.

Уртоқлари ундан юз ўгиришди.

Юз ўгиришса, ўгириша қолсин. У ҳеч кимнинг дўстлигига зор эмас. Ёлғиз ўзиям бир кунини кўриб кета олади.

Гарчи Лапетеус ўзини оқлашга уриниб, эски фронтчи дўстларининг қилмишини қораласа ҳамки, вақти хуш бўлмади. Кўнгли тобора хира бўла борди.

Ундан нима исташади? Пидрус билан Паювийдик олдида тиз чўксинми? Уни субутсиз дейишга, одамларда раҳм-шафқат уйғотишга тиришувчи одам деб аташга нима ҳақлари бор? Уни, фақат ўз ҳузур-ҳаловатини кўзловчи худбин одам, деб ўйлашга ҳақлари йўқ!

Йўқ, йўқ, яна бир карра йўқ!

Лапетеус ўзини шунга ишонтиради. Гўё бу қарорини қувватламоқчи бўлгандек столга кафти билан бир урди-да, рюмкадаги коньякни ичиб, ўрнидан турди. Хийла вақт кўнгли таскин топгандек бўлди. Чунки у собиқ дўстларимнинг гина-кудуратлари ўринсиз, уч пуллик аҳамияти йўқ, ахир ҳеч ким айбимни кўрсатиб таъна қилолмади. Ҳамма гап-сўзлар одоб доирасида бўлди, деб ўзига тасалли берди.

Лапетеус ўзини бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга мажбур қилди. Эртага эрталаб соҳилга боради ва дарҳол денгизга чиқиб кетади. Улибдими, биронта жимжилоқдек чўртанбалиқ илиниб қолар. Балки хонбалиқ илинар.

У хонбалиқ қармоқ учудаги ялтироқ темир балиқчани ютаётганини ўйлаб турган вақтида бирданига ўзидан-ўзи жирканиб кетди. Буни қаранг-а, шуям ишми, у балиқ ови тўғрисида ўйлаб қалбини тирнаётган фикрлардан халос бўлмоқчи-я.

У стол ёнида безовталаниб, депсиниб турди-да,

Резт унинг ҳамма яш-лушларини келтириб қўйган юқоридаги хонага чиқди, кейин пастга қайтиб тушди. Алланарса уни васвасага солар, ташвишли, ваҳимали ва таънали фикрлар миясини куйдираар эди.

«Асабларим ҳақиқатан ҳам ҳеч балого ярамайди». Бу иборани у овозини чиқариб бир неча бор такрорлади. Уз овозидан ўзи чўчиб ён-верига аланглаб қаради.

Мингиллаб:

— Кимдан қўрқаман? — деди.

Уйда ундан бошқа ҳеч зог йўқ эди. Йўқ, у ёлғиз қололмайди. Буни Лапетеус очик-ойдин билди. У ўзини юпатиш учун, сен мунофиқона, енгил-елли ҳаёт кечирдинг, деган даҳшатли фикрни хаёлидан қувиш учун бир илож қилиши керак.

Лапетеус гўё бир қарорга келгандек, пешайвонга чиқиб, пальтосини кийди. Гаражнинг калитини олиб, уйни қулфлади. Қандил ёнганча қолаверди. Учта юз шамли лампа хонанинг кенг деразасидан кўк, сариқ ва яшил нур сочиб турса ҳамми, Лапетеус буни пайқамади.

Миясига ҳозир рулга ўтириш нотўғри, камида ўн рюмка ичкилик ичдим, деган фикр келса-да, бунга парво қилмай, гаражнинг эшигини очди. У қаёққа боришини аниқ билмасди. Фақат ҳозир ўйлашдан ўлгудек қўрқаётган, фикрини чалғитиш учун ўзида бирор нарса қилишга эҳтиёж сезмоқда эди.

Мотор дарров ўт олди. Бўлмаса, баъзан аккумулятор ўтириб қолар, ручка ишлатишга тўғри келар эди.

Лапетеус гараждан чиқиб машинани тўхтатди. Гаражни ёпди, бироқ бу ерда ҳам чироқни ўчиришни унутди.

Бўм-бўш кўчадан оҳиста кетди.

Ғалаба хиёбонига чиқаётиб ўнг томонга қарамаган эди, оз бўлмаса уни ўқдек учиб келаётган такси уриб юборай деди. Энди у яна ҳам эҳтиёт бўлиб юрди.

Шаҳар марказида деярли машина йўқ эди. Лапетеус ҳеч қандай мақсадсиз бир кўчадан иккинчисига ўтиб юрди. Шунда аҳволини тушунадиган, истаган вақтида эшигини қоқиб бориши мумкин бўлган бирон-та ҳам сирдош дўсти йўқлигини билди.

Хаёлидан қувмоқчи бўлган фикрлар яна безовта

қила бошлади. Лапетеус тўсатдан тезликни оширди. Эҳтиёткорликка бало борми?!

Бундай қараб, Нарва тош йўлига чиққанини билди. Пиритга бориш фикри унда шу ерда туғилди. Хотини у ерда дугонасиникида ётиб қолмоқчи бўлганини эс-лади.

Реэтнинг дугонасиникига у киролмади. Қўнғироқ-ни ҳар қанча жириглатмасин, янги хусусий уйнинг эшигини ҳар қанча тақиллатмасин, ҳеч ким жавоб бермади.

Реэт қаерда?

Э, бунинг нима аҳамияти бор. Унга деса биров би-лан бир тўшакда ётмайдами?!

Лапетеус Пиритдан қайтаётиб тезликни яна оширди.

Олдинда юк машинаси кетарди. Лапетеус буни қу-виб ўтмоқчи бўлди. Машинасини чапга бурган эди, шаҳар томондан келаётган «Москвич»ни кўрди. Ол-динда келаётган юк машинасининг чироғи «Москвич» машинасини ёритиб юборди.

Миясига, тормоз бериб, ўнгга бурилиш керак, деган фикр келди. Лекин шу пайт юк машинаси билан тенг-лашганини, ўнгга бурила олмаслигини билиб қолди. «Москвич» ниҳоятда тез яқинлашиб келар, гўё жуда ҳам катта бўлиб кетгандек туюлар эди. Тўсатдан, у одамларнинг башараларини очиқ-ойдин кўриб қол-ди-ю, ҳамма нарсани унутди.

Рулда Хаавик ўтирарди.

Викторнинг кўзи қинидан чиқиб кетган, оғзи очиқ эди, балки у додлаган бўлса керак.

Унинг ёнида Реэтнинг чеҳраси кўринди. Унинг ранги оппоқ докага ўхшар, башараси тошдек қотиб қолган эди.

Буларнинг ҳаммасини Лапетеус кўз очиб-юмгунча кўрди.

Кейин унга ҳамма нарса бари бир бўлиб қолди.

На узбекском языке
Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Пауль Куусберг

ПРОИСШЕСТВИЕ С АНДРЕСОМ ЛАПЕТЕУСОМ

Р о м а н

Перевод с издания издательства
«Советский писатель», Москва, 1965

Иккинчи нашри

Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967 й.

Редактор *Н. Жураева*
Серия рассоми *И. Кириакиди*
Рассом *Д. Цирин*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *В. Барсукова*
Корректор *Р. Содиқбекова*
ИБ № 1041

Босмаконага берилди 08.02.79. Босишга рухсат этилди 26.09.79. Формати 84×108^{1/32}. Босмакона қоғози № 2. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 13,02. Нашр л. 13,3+0,68 (вклейка). Тиражи. 30000. Заказ № 67. Ваҳоси 1 с. 20 т. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.